

SLAVEN
EN
VRIJGELATENEN
BIJ DE
ROMEINEN

Prof. Dr. Robert DUTHOY

INLEIDING

Een controversieel onderwerp

Met het onderwerp van deze cursus is men gedurende lange tijd nogal behoedzaam omgegaan. Zolang de klassieke Oudheid als een exemplarische beschaving werd voorgesteld tijdens dewelke de cultuur een hoogtepunt had bereikt dat als maatstaf kon worden gebruikt om andere beschavingen en periodes te evalueren zat men wat verveeld met de slavernij. Vooral toen in de loop van de 19^e eeuw meer en meer stemmen opgingen om de slavernij af te schaffen en de voorstanders van deze afschaffing de slavernij onder de meest donkere kleuren voorstelden als de meest verwerpelijke vorm van mensonwaardige uitbuiting. Wanneer bovendien in het spoor van verklaringen over de universele rechten van de mens de menselijke zelfbeschikking en de principiële gelijkwaardigheid van alle mensen als absolute en universele waarden werden vooropgesteld, dan rezen met betrekking tot de klassieke Oudheid toch enkele moeilijke vragen die als erg hinderlijk werden ervaren door alwie de klassieke beschaving bijna klakkeloos ophemelden.

Hoe kon men verklaren dat in dergelijke hoogstaande culturen de slavernij blijkbaar zo vanzelfsprekend werd beschouwd dat er nooit ernstige stemmen zijn opgegaan om daaraan een einde te maken? Hoe valt te verklaren dat filosofen en auteurs waarvan de geschriften voor het overige uiting geven aan diepmenselijke waarden en hoogstaande normen omzeggens geen slecht woord over hebben voor dit fenomeen? Sterker nog: deze instelling expliciet verdedigen als een fenomeen dat ingebakken is in de natuurwet zoals Aristoteles uitdrukkelijk stelt:

Dat dus van nature de enen vrij zijn en de anderen slaaf spreekt vanzelf; en ook dat het voor de laatste categorie zowel nuttig als rechtvaardig is dat zij slaaf zijn(Aristoteles, Pol. 1 ,5, 11)

Met enige gêne werd daarom in de vele werken over de klassieke Oudheid ofwel bijzonder weinig aandacht besteed aan de slavernij ofwel een vrij idyllisch beeld van de slavernij opgehangen. Dit werd dan geïllustreerd met die teksten uit de Oudheid die de verhouding meester/slaaf in een mooi daglicht stellen en getuigen van wederzijdse genegenheid: meesters die hun slaven prima behandelen en er als met vrienden mee omgaan, teksten die stellen dat slaven ook mensen zijn en als dusdanig moeten behandeld worden, slaven die als vertrouwenspersonen van hun meester fungeren, slaven die uit genegenheid voor hun meester zelfs hun leven voor hem veil hadden. Teksten die daarentegen een minder positief beeld schetsen werden terzijde geschoven en buiten beschouwing gelaten.

Deze idyllische visie op de slavernij in de klassieke wereld werd door de tegenstanders van de afschaffing van de moderne slavernij zelfs als argument aangewend om hun standpunt kracht bij te zetten. Hoe kon, zo stelden zij, de slavernij een intrinsiek kwaad zijn, als een zo hoog aangeschreven cultuur deze institutie op grote schaal had gekend en zelfs de meest hoogstaande vertegenwoordigers ervan daarin geen graten hadden gezien? Teksten van de antieke auteurs werden als munitie gebruikt door de voorstanders van het behoud van de slavernij in de 19^e eeuw. Sommigen gingen zelfs zover een oorzakelijk verband te leggen tussen de hoogste

culturele en artistieke realisaties van de klassieke Oudheid en de aanwezigheid van de slavernij. Deze zou de vrije Grieken en Romeinen de mogelijkheid hebben geboden hun tijd aan wetenschap, cultuur en kunst te besteden.

H. Wallon: mijlpaal in de studie van de antieke slavernij

Het is in deze context dat de eerste grote moderne studie over de antieke slavernij moet gesitueerd worden. Een studie die qua omvang en bestreken gebied sedertdien niet meer is geëvenaard. Ik heb het over *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité* door **Henri Wallon (1812-1904)**. Dit werk bestond uit drie delen die voor het eerst werden gepubliceerd in 1847 en besloeg ruim duizend bladzijden. In 1988 werd het door de zorgen van een hedendaagse specialist opnieuw uitgegeven voorafgegaan door een uitvoerige inleiding van 39 bladzijden waarin Jean Christian Dumont de auteur, zijn werk en de betekenis ervan toelicht en in zijn historische context situeert. H. Wallon was een uitgesproken voorstander van de afschaffing van de slavernij en als Frans politicus voerde hij campagne voor de afschaffing ervan in de Franse gebieden. In zijn voorwoord tot de derde uitgave van zijn werk in 1879 kan hij tot zijn groot genoegen mededelen dat de strijd gestreden was en het doel bereikt.

Zijn prestatie is om meer dan één reden bewonderenswaardig. Vooreerst omwille van de omvang van het werk (ruim duizend bladzijden) en het bestreken gebied dat zowel de Helleense als de Romeinse wereld omvat. Het bevat zelfs een eerste beknopt hoofdstuk (blz. 87-121) waarin er sprake is van de slavernij in het Oosten (Oude Israël, Egypte, Indië, China, Assyrië en het oude Perzië). Verder omwille van zijn uitgebreide en grondige kennis van het antieke bronnenmateriaal. Omzeggens alle toen gepubliceerde bronnen betreft hij bij zijn onderzoek. Uiteraard kon hij geen gebruik maken van de vele inscripties en papyri die pas later werden ontdekt en uitgegeven. Maar dit belet niet dat zijn meesterlijke synthese nog steeds lezenswaardig is en zelfs bruikbaar. Ze is in ieder geval nog niet vervangen door een vergelijkbare monumentale synthese. Vandaag de dag zal men trouwens niemand vinden die alléén het hele domein beheerst en het relevante bronnenmateriaal uit de eerste hand kent. Nog opmerkelijker is dat H. Wallon tot een evenwichtige synthese is gekomen. Gezien de context waarin het onderzoek tot stand kwam en het persoonlijke standpunt van de auteur was het risico verre van denkbeeldig dat de studie zou zijn ontaard tot een eenzijdig pamflet waarin alleen plaats was voor de negatieve aspecten van de slavernij en waarin eenzijdig selectief met het bronnenmateriaal werd omgesprongen. Het getuigt van de intellectuele eerlijkheid van de auteur en zijn wetenschappelijke ernst dat hij zich hiertoe niet heeft laten verleiden.

Na het verschijnen van deze magistrale studie werd het opnieuw relatief stil rond de antieke slavernij. Nieuwe omvangrijke syntheses bleven achterwege, ook al omdat niemand zich in staat achtte het niveau van Wallon te evenaren, laat staan te overtreffen. Er verschenen wel erudiete monografieën op het gebied van het Romeinse recht waarin de juridische aspecten van de slavernij bij de Romeinen werden behandeld maar dit gebeurde meestal vanuit een strikt juridische invalshoek. Noch de conclusies van deze detailstudies, noch de resultaten van Wallon's summa werden geïntegreerd in de grote syntheses en vulgarisatiewerken over de klassieke Oudheid waarin, zoals gezegd, de slavernij ofwel slechts marginaal ter sprake kwam ofwel op een eerder positieve manier.

Marxisme geeft nieuwe impuls

Pas vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw kwam daar geleidelijk verandering in onder impuls van het Marxisme. In de ontwikkeling van de mensheid onderscheidde Marx een aantal fases: vooreerst het zogenaamde primitieve communisme gevolgd door drie periodes gekenmerkt door de uitbuiting van de mens door de mens: eerst de periode van de slavenhoudersmaatschappij, vervolgens de feodale samenleving en tenslotte het kapitalisme die natuurlijk de meeste aandacht kreeg vermits de vorige twee reeds tot de geschiedenis behoorden en het tegen de kapitalistische uitbuiting was dat men ten strijde trok. Eens dat het communisme was gevestigd in de Sovjet-Unie kregen de historische instituten daar de opdracht ook de leer van Marx over de historische fasen van de menselijke uitbuiting uit te diepen. Zo verschenen vanaf de jaren dertig een reeks studies waarin de antieke slavernij aan bod kwam en waarbij men vooral oog had voor de sociale en economische aspecten van het fenomeen.

Aanvankelijk was de impact van deze studies heel miniem buiten de Sovjet-Unie. Vooreerst omdat ze in het Russisch waren geschreven en dus onbegrijpelijk voor de meeste historici van de klassieke Oudheid. Na de tweede wereldoorlog kwam daarin verandering en wel in twee opzichten: vooreerst werden enkele van deze studies nu wel vertaald in een meer verspreide taal en vervolgens werd nu ook in de landen die door de Sovjet-Unie onder de voet waren gelopen de antieke slavernij een veel bestudeerd onderwerp. Historici uit deze landen publiceerden in meer vertrouwde talen maar konden uit overtuiging of begrijpelijk opportunisme niet anders dan het onderwerp vanuit een Marxistische visie benaderen. De meeste van deze studies hadden een hoog ideologisch gehalte en refereerden meer naar de Marxistische kerkvaders dan naar de antieke bronnen. Niet Marxistische historici in het Westen die zich de moeite gaven daarop te reageren hadden het dan ook niet zo moeilijk om het dogmatische en onwetenschappelijke karakter van de meeste van deze studies aan te tonen of dik in de verf te zetten. Dit leverde hen vanwege de orthodoxe Marxistische historici steevast het verwijt op dat ze bourgeois historici waren die in de klassenstrijd de zijde van het Westerse kapitalisme kozen.

Na de dood van Stalin in 1953 en het begin van een bescheiden dooi in de koude oorlog werd die tegenstelling geleidelijk wat minder scherp. Enerzijds kregen de historici in de communistische landen iets meer intellectuele bewegingsvrijheid waarvan enkelen gretig gebruik maakten. Ze zorgden er weliswaar voor om een aantal obligate citaten van Marx, Engels, Lenin en Stalin in het notenapparaat te verwerken maar gingen zich voor het overige toch meer en meer op het antieke bronnenmateriaal baseren. Anderzijds waren er ook onder de klassiek opgeleide historici in het Westen een aantal die Marxistisch geïnspireerd waren en die vanuit de Marxistische invalshoek maar wel met een grondige kennis van het bronnenmateriaal de antieke slavernij gingen bestuderen. Tot de eerste categorie kan Staerman, auteur van *La schiavitù nell'Italia imperiale* (Russisch origineel in 1971; Italiaanse vertaling in 1975), nog altijd een standaardwerk, gerekend worden; tot de tweede categorie een reeks historici van de universiteit van Besançon en de Engelse G. de Sainte Croix, auteur van een monumentale *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (1981).

Beide groepen waren bijzonder actief. Dit kwam niet alleen tot uiting in vele publicaties maar ook in de organisatie van internationale colloquia en de oprichting van studiecetra aan weerszijden van het IJzeren

Gordijn. Zij dwongen daardoor niet-marxistisch geïnspireerde historici om ernstig met hun benadering en hun argumentatie rekening te houden. Daarmee kwam de nadruk bij de studie van de slavernij vooral op de sociaal-economische aspecten te liggen. Dit kaderde overigens in een algemene ontwikkeling in de geschiedschrijving waar de sociaal-economische geschiedenis inmiddels meer en meer aan belang had gewonnen. Aanvankelijk overheerste in de discussies nog de polemische toon maar de discussie werd wel op een wetenschappelijk niveau gevoerd. Een en ander had tot gevolg dat het aantal studies over de antieke slavernij exponentieel steeg zodat men van een ware hype kon spreken. Een retrospectieve bibliografie uit 1983 bevatte reeds 5162 titels; twintig jaar later was dit aantal aangegroeid tot maar liefst 10.415 titels. Studies over slavernij waren 'in'. Niemand kwam nog voor de dag met een idyllisch beeld van de slavernij en vaak overheerste een uitgesproken miserabilistisch beeld. Niet alleen bij de Marxistisch geïnspireerde wetenschappers maar ook bij heel wat historici uit de VSA die, binnen de context van het rassenvraagstuk in de V.S.A., niet wensten ervan verdacht te worden de zijde van de blanke slavenhouders te kiezen. Inmiddels is de hype wel wat voorbij en heeft de slavernij als 'trendy' onderwerp afgedaan om plaats te maken voor de 'gender studies'. Dit belet evenwel niet dat er jaarlijks nog honderden studies verschijnen over het onderwerp.

Slavernij niet uitzonderlijk in de wereldgeschiedenis

Men kan zich afvragen of de gêne over het bestaan van de slavernij in de klassieke wereld wel zo terecht was en of zij de klassieke Oudheid als grote beschaving diskwalificeerde. In dit opzicht vormden de Helleense en Romeinse samenleving immers geen uitzondering. Als men de wereldgeschiedenis overloopt kan men gerust zeggen dat, tot aan de officiële afschaffing van de slavernij in de negentiende eeuw, samenlevingen met slaven eerder de regel dan de uitzondering waren. Principieel verzet tegen de slavernij is dan ook een relatief recent verschijnsel net zoals het principe van de gelijkwaardigheid van alle mensen waarop dit verzet gebaseerd was. Bovendien betekende de officiële afschaffing van de slavernij in de landen die door Westerse landen gedomineerd werden (Engeland in 1833, Frankrijk in 1848, Rusland in 1861, VSA in 1863, Portugal in 1869, Brazilië in 1888) nog niet dat de slavernij overal werd afgeschaft. Met name in heel wat Islamitische landen werd pas in de loop van de twintigste eeuw de slavernij afgeschaft: Iran (1928), Katar (1952) Saoedi-Arabië (1962). Laatste in de rij was Mauritanië in 1981.

En ook vandaag nog niet verdwenen

Veelal betekende die afschaffing niet dat er ook daadwerkelijk een einde kwam aan de slavernij. Men hoeft slechts de publicaties of de website van de *American Anti-Slavery Group* en verwante organisaties erop na te slaan om zich hiervan te vergewissen. Vooral in Soedan is de slavernij nog steeds een realiteit. Sommige van deze slaven komen terecht op ambassades van Moslimlanden in de Westerse wereld waar ze in mensonwaardige omstandigheden tewerkgesteld worden. In Soedan zelf houdt een Christelijke organisatie (Solidarité chrétienne) zich bezig met het vrijkopen van slaven (de prijs schommelt rond de 20 €). Ook in Mauritanië heeft de officiële afschaffing blijkbaar weinig concrete gevolgen gehad.

En dan hebben we het nog niet gehad over een aantal toestanden die strikt juridisch wel niet als slavernij kunnen omschreven worden maar daar in de praktijk weinig of niet van verschillen zoals de wereldwijde gedwongen prostitutie, de mensenhandel, het lot van diegenen in Indië en andere Aziatische landen

die hun schulden niet kunnen betalen en voor de schuldeiser moeten arbeiden zonder ooit in staat te zijn hun schulden volledig af te betalen.

Wetenschappelijke benadering van het fenomeen

Dit alles om duidelijk te maken dat men niet speciaal de klassieke Oudheid moet stigmatiseren omdat ze de slavernij heeft gekend. Overigens is het niet de taak van de historicus om als procureur deze of gene samenleving te veroordelen om welke reden dan ook. De historicus is geen rechter die goede of slechte punten moet uitdelen of met rode kaarten zwaaien. Laat staan dat hij samenlevingen uit het verleden gaat beoordelen met als maatstaf de hedendaagse normen en waarden. Want dan bezondigt hij zich aan wat 'de' doodzonde is van de historicus: het anachronisme. De historicus zou trouwens de eerste moeten zijn om te waarschuwen tegen de opvatting dat de huidige normen en waarden universeel zijn. De geschiedenis leert ons immers dat door de eeuwen heen de mensen hun eigentijdse normen en waarden als absoluut (lees universeel) hebben beschouwd.

Wel wordt van de historicus verwacht dat hij – op basis van het bronnenmateriaal – het verleden reconstrueert, begrijpelijk maakt en de fenomenen verklaart in hun historische context. U hoeft van mij dan ook niet te verwachten dat ik om de zoveel minuten mijn afschuw voor de slavernij zal uitspreken. Uiteraard veroordeel ik iedere vorm van hedendaagse slavernij maar dit is hier niet aan de orde. Men verwacht immers ook niet van de antropoloog die het kannibalisme of het koppensnellen bij een natuervolk bestudeert dat hij in zijn studie op iedere bladzijde uiting geeft aan zijn afkeer voor deze praktijken, wél dat hij de lezer duidelijk maakt hoe deze gebruiken in hun context te verklaren zijn en welke functie ze hebben in die samenleving. Zo ook zal ik in deze cursus vooreerst de slavernij in de Romeinse wereld beschrijven en vervolgens trachten duidelijk te maken hoe en waarom deze institutie functioneerde en welke de betekenis ervan was in de Romeinse samenleving. Ik zal daarbij voornamelijk aandacht besteden aan de situatie in Italië en tijdens het principaat (eerste drie eeuwen van onze jaarrekening).

Het beschikbare bronnenmateriaal

Als historicus moet ik mij voornamelijk baseren op het beschikbare bronnenmateriaal. Het lijkt mij daarom nuttig om in deze inleidende les even stil te staan bij de vraag over welke bronnen wij beschikken om ons een beeld te vormen van de slavernij, van welke aard de informatie is en welke de waarde ervan is.

Er zijn vooreerst de **verhalende bronnen**. Daarin komen de slaven frequent voor, zij het dan terloops en zonder dat de auteur er veel aandacht aan besteedt. Dit wekt duidelijk de indruk dat slaven zo vanzelfsprekend waren dat iedere toelichting overbodig werd geacht. Als dat dan wel gebeurt gaat het omzeggens altijd om uitzonderlijke situaties die precies omwille van hun voor de tijdgenoten uitzonderlijk karakter meer aandacht krijgen. Voor het overige lijkt de slaaf tot het gewone decorum van het dagelijkse leven te behoren en alomtegenwoordig te zijn in de samenleving. Verder mag men niet uit het oog verliezen dat al deze teksten afkomstig zijn van mensen die tot de elite behoorden en zelf slaven hadden. Slaven en vrijgelatenen hebben geen literaire teksten nagelaten. Twee teksten verdienen speciale aandacht omdat zij meer aandacht besteden aan de wereld van slaven en vrijgelatenen, nl. de *Cena Trimalchionis*, een episode uit de *Satyrica* van Petronius en de

Metamorfosen of Gouden ezel van Apuleius. Het gaat in beide gevallen om romans die zich afspelen in de wereld van de lagere bevolgingsklassen en waar slaven en vrijgelatenen een prominente rol spelen.

Ook uit de filosofische teksten (voornamelijk Cicero en Seneca) is een en ander te halen omdat zij op bepaalde aspecten van de slavernij nader ingaan. Belangrijk is verder de epistolaire literatuur. Daarbij denken we dan in de eerste plaats aan de correspondentie van Cicero die bijna duizend brieven omvat en waarin herhaaldelijk sprake is van slaven. Ook in de brieven van Plinius de Jongere komen slaven en vrijgelatenen regelmatig ter sprake. Belangrijk in beide gevallen is dat het hier niet om fictie maar om de beleefde realiteit gaat.

Een zeer belangrijke bron van informatie wordt gevormd door de handboeken van de 'agronomen'. Hieronder verstaat men de auteurs van handboeken bestemd voor grootgrondbezitters waarin uiteengezet wordt hoe men op de meest rendabele wijze een landbouwbedrijf kan exploiteren. Omdat de arbeidskrachten op dergelijke bedrijven voor een groot deel uit slaven bestaan wordt nogal wat aandacht besteed aan de slavenarbeid, welke taken door welke slaven moeten uitgevoerd worden, hoe men met de slaven moet omgaan om zich het beste rendement te verzekeren. Kortom 'Human Resources' literatuur avant la lettre. Drie dergelijke teksten zijn tot ons gekomen: *De Agricultura* van Cato (234-149 v.C.), *De rerum rusticarum* van Varro (116-27 v.C.) en *De re rustica* van Columella (eerste eeuw na C.).

Maar verreweg de belangrijkste bron van informatie over de slavernij wordt gevormd door de geschriften van de **Romeinse juristen** die tot ons hoofdzakelijk zijn gekomen via een compilatie van uittreksels, opgesteld in opdracht van keizer Justinianus en gepubliceerd in 529 n.C. . De gecompileerde juristen schreven in een periode die loopt van de eerste eeuw voor C. tot de vierde eeuw n. C., maar verreweg de meeste teksten zijn afkomstig uit de tweede en het begin van de derde eeuw n.C. . Omdat de Romeinse rechtswetenschap casuïstisch is bieden deze teksten heel wat concrete informatie en zowat één vijfde van alle overgeleverde teksten hebben met de slavernij te maken.

Een andere belangrijke bron vormen de **inscripties**. Dit zijn teksten aangebracht op duurzaam materiaal (steen of metaal) die in hun originele versie zijn bewaard gebleven. Zowat de 9/10 van de rond de 350.000 Latijnse inscripties zijn funerair, d.w.z. dat ze waren aangebracht op grafstenen, sarcofagen, asurnen, e.d.m.. Vrijgelatenen – en in mindere mate slaven – zijn daarbij zeer goed vertegenwoordigd en deze inscripties bevatten een goudmijn aan informatie over familie, sociale status en beroepsbezigheden van reële vrijgelatenen. Voor de sociale en economische positie van slaven en vrijgelatenen vormen deze teksten een onmisbare bron.

De bijdrage van de **archeologische** bronnen is meer bescheiden: afbeeldingen waarop slaven of vrijgelatenen voorkomen, voorwerpen i.v.m. de slavernij zoals slavenkettingen en –halsbanden, en opgegraven ruimten die als huisvesting dienden voor de slaven.

Lacunae in onze informatie

De informatie die uit deze bronnen kan gehaald worden vertoont ook enkele zeer belangrijke lacunae en beperkingen waarvan we ons steeds bewust moeten blijven. Wellicht de belangrijkste lacune is het ontbreken van betrouwbare numerieke gegevens. Een korte opsomming van vragen waarop wegens dit ontbreken van dergelijke gegevens geen gefundeerd antwoord kan gegeven worden, is indrukwekkend:

1. Hoeveel slaven waren er en welk percentage van de bevolking vertegenwoordigen zij?
2. Welke was de sex-ratio (percentage mannen en vrouwen) onder de slaven?
3. Welk percentage van de slaven was als slaaf geboren?
4. Hoe was de verdeling van slaven tewerkgesteld in de verschillende economische sectoren?
5. Welk percentage van de arbeidskrachten in iedere economische sector was slaaf?
6. Welk percentage van de huisgezinnen beschikte over slaven?
7. Wat was het gemiddelde slavenbezit van een slavenhoudend huisgezin, wat het maximum?
8. Hoeveel kostten de diverse categorieën slaven?
9. Welk percentage van de slaven had een redelijke kans op vrijlating?

Op al deze vragen is geen direct op het bronnenmateriaal gefundeerd antwoord mogelijk. Uiteraard tracht de historicus via hypothesen en combinatie van sporadische aanduidingen die meestal voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, tot schattingen te komen, maar die blijven steeds hypothetisch wat meteen verklaart waarom die schattingen vaak nogal uiteenlopende resultaten opleveren.

Waarover zullen we het hebben?

Sommigen zullen zich wellicht afvragen of het in deze omstandigheden wel veel zin heeft om zich met de slavernij in de Romeinse wereld bezig te houden. Ik hoop in deze cursus duidelijk te maken dat deze vraag toch positief mag beantwoord worden. Zoals al opgemerkt zullen we ons in deze cursus beperken tot de situatie in Italië en tijdens het principaat. We zullen ons eerst afvragen hoe iemand slaaf werd en hoe de meesters aan hun slaven kwamen. Vervolgens gaan we na welke de economische betekenis van de slaaf was wat in de eerste plaats neerkomt op de vraag welke arbeid de slaven verrichtten. Daarna hebben we het over de sociale en juridische positie van de slaaf in de huishouding van zijn meester en in de samenleving en daarmee samenhangend de behandeling van de slaven. Omdat het dan inmiddels reeds duidelijk zal zijn geworden dat de vrijlating voor vele slaven een reële mogelijkheid was komt daarna de vrijlating (*manumissio*) aan bod en we eindigen met een les over de sociale positie van de vrijgelatenen in de Romeinse samenleving. Als de tijd het toelaat besluiten we met een diagonale lectuur van de Cena Trimalchionis.

Evolutie tot aan het principaat in kort bestek

Maar eerst moeten we heel in het kort schetsen hoe de situatie zoals we die kennen tijdens het principaat is ontstaan in de daaraan voorafgaande eeuwen. Daarom in vogelvlucht een overzicht van de evolutie tijdens de republiek. Alles wijst er op dat zoals de meeste samenlevingen Rome reeds van in de vroegste tijden de slavernij kende. Maar aanvankelijk op een zeer bescheiden schaal en in een archaische vorm die we hier de **comfortslavernij** zullen heten. Kort gezegd komt het hierop neer dat comfortslaven er zijn om hun meesters te ontlasten van die taken en arbeid die hij liever vermijdt omdat ze teveel fysieke inspanning vergen, teveel tijd

vragen of als vernederend beschouwd worden. In de meeste samenlevingen is de slavernij in deze vorm tot ontwikkeling gekomen en in vele samenlevingen is het ook daarbij gebleven.

Te Rome is in deze situatie een diepgaande wijziging gekomen toen, als gevolg van de steeds grootschaliger expansieoorlogen, meer en meer slaven naar Rome en Centraal Italië werden geïmporteerd. Overwinningen op volkeren of gemeenschappen die zich tot het bittere einde tegen Rome hadden verzet hadden immers tot gevolg dat de krijgsgevangen voor wie geen losgeld werd betaald tot slaaf werden gedegradeerd en wanneer een vijand een definitieve nederlaag leed dan werden vaak niet alleen de weerbare mannen maar ook vrouwen en kinderen als krijgsbuit in slavernij weggevoerd. Zolang de expansieoorlogen zich nog op een relatief bescheiden schaal afspeelden in Italië bleef de toevoer van slaven nog beperkt. Tijdens de Samnitische oorlogen (eerste helft van de derde eeuw v.C.) worden na bepaalde overwinningen nu eens 2000 dan weer 5000 vijanden tot slaaf gedegradeerd

Het keerpunt

Vanaf het midden van de derde eeuw v.C. slaat de vlam evenwel in de pan. Tijdens de eerste Punische oorlog (264-241 v.C.) worden 25.000 inwoners van Agrigentum als slaaf meegevoerd en later in diezelfde oorlog is er sprake van vele tienduizenden. Tijdens de tweede Punische oorlog worden na de inname van Tarentum 30.000 slaven gemaakt in 209 v.C. . Wanneer Rome dan vanaf 200 v.C. omzeggens voortdurend in oorlog is in het Oostelijk bekken van de Mediterrane wereld tegen de hellenistische vorstendommen en Helleense poleis en stamstaten dan lopen de aantallen nog hoger op: na de slag bij Pydna in 167 v.C. 150.000 en na de overwinning op de Epiroten eveneens 150.000. De overwinning op de Kimbren en Teutonen leverde respectievelijk 60.000 en 90.000 slaven op. Bij de verovering van Gallië heeft Caesar naar eigen zeggen een miljoen slaven gemaakt.

Deze periode betekent dan ook een keerpunt in de ontwikkeling van de slavernij in de Romeinse wereld. Kwantitatief omdat het aantal slaven exponentieel toenam maar ook kwalitatief in die zin dat de aard van de slavernij grondig werd gewijzigd doordat naast de **comfortslavernij** nu ook de **profijtslavernij** haar intrede deed. Daarmee bedoelen we dat slaven nu worden beschouwd als een investering die winst moet opleveren. De Romeinse elite die zich in deze periode aanzienlijk kon verrijken breidde tezelfdertijd haar grondbezit aanzienlijk uit en kocht slaven aan die deze grond moesten bewerken en laten renderen. Ook in de andere economische sectoren maakte de elite gebruik van slaven om grote winsten te realiseren. Op een meer bescheiden schaal schaften anderen die het zich konden permitteren, eveneens slaven aan om ze te werk te stellen in bedrijfjes die dank zij de inzet van slaven winst moesten opleveren. Hoe dit in concreto gebeurde komt later nog aan bod maar belangrijk is nu dat de slavernij op die manier een metamorfose onderging doordat naast de comfortslavernij die bleef verder bestaan, de profijtslavernij meer en meer aan belang won.

De massale toevoer van slaven had nog andere belangrijke gevolgen. Als massaproduct waren de doorsnee slaven vrij goedkoop en dit leidde ertoe dat sommige meesters niet zo erg zuinig met hun slaven omsprongen en zich weinig geremd voelden om hun slaven brutaal te behandelen. Leidde dit tot arbeidsongeschiktheid of tot de dood van een slaaf dan was het verlies niet zo erg want de slaaf kon gemakkelijk

én goedkoop vervangen worden. Maar tegelijkertijd had de massale aanvoer van slaven een hoge concentratie van slaven voor gevolg in bepaalde gebieden zoals Zuid-Italië en Sicilië waar de Romeinse elite uitgestrekte landgoederen exploiteerde. Vele van die slaven waren pas recent tot slaaf gemaakt en herinnerden zich heel goed de voordien genoten vrijheid. Bij velen, vooral diegenen die voordien als vrije burger ook weerbaar soldaat waren geweest, smeulde het verlangen die verloren vrijheid te herwinnen en zij waren ook het minst geneigd zich verregerende brutaliteiten te laten welgevallen. Dit leidde tot gespannen situaties waarbij een klein incident de vonk kon betekenen die de vlam in de pan deed slaan.

De grote slavenopstanden

Dit heeft tussen 150 en 73 v.C. vijfmaal tot een ernstige slavenopstand geleid die telkens de Romeinen in ernstige moeilijkheden bracht en waarvan de laatste, deze van Spartacus, het best bekend is bij het brede publiek. Het zou ons te ver leiden hier in detail de peripetieën van deze opstanden te beschrijven en we beperken ons daarom tot het algemene patroon dat zij vertonen. De directe aanleiding is steeds een incident waarbij een slaaf of enkele slaven onrechtvaardig en brutaal behandeld worden en gewelddadig reageren op het aangedane onrecht. Lotgenoten sluiten zich bij hen aan en ze vormen een bende die andere slaven bevrijdt en meesters die berucht zijn om hun brutaliteit doodt. Veelal sluiten zich ook niet-slaven uit de laagste bevolkingsklassen bij de groep aan. Omdat de Romeinse overheden aanvankelijk het gevaar van de situatie onderschatten reageren ze niet adequaat en de uitgestuurde strafexpedities moeten het onderspit delven. Dit levert de opstandelingen niet alleen nieuwe wapens op maar doet bovendien hun zelfvertrouwen stijgen.

De slaven en hun medestanders maken zich dan meester van een min of meer uitgestrekt gebied waarover zij de plak zwaaien en de vroegere meesters tot slaven degraderen. Dit laatste is belangrijk omdat het aantoont dat het de opstandelingen niet te doen was om de afschaffing van de slavernij. Ze willen wel een einde maken aan de eigen slavernij maar zodra ze daartoe de kans zien, maken ze anderen, bij voorkeur de meesters die zich misdragen hebben, tot slaaf. Pas wanneer de Romeinse overheden na verloop van tijd de ernst van de situatie inzien en sterkere legers uitsenden, halen ze uiteindelijk de bovenhand, slagen ze erin de opstand neer te slaan en brengen de opstandelingen ter dood. Wie de film Spartacus heeft gezien herinnert zich ongetwijfeld hoe de overwonnen slaven werden gekruisigd langs de via Appia tussen Capua en Rome.

De lessen getrokken uit de slavenopstanden

Nadat de opstand van Spartacus was neergeslagen zijn er geen grote opstanden geweest wat niet betekent dat er onder het principaat helemaal geen slavenopstanden meer geweest zijn. Maar het bleef beperkt tot lokale, hoogstens regionale, incidenten. Zowel de slaven als de meesters hadden hun lessen getrokken uit de gebeurtenissen. De slaven hadden tot hun scha en schande moeten ervaren dat er uiteindelijk geen kans op succes in zat en dat er tegen de Romeinen toch niets te beginnen was. Ze trokken daaruit de les dat ze hun verzet of ongenoegen op een andere manier moesten vorm geven: door weg te lopen of hun meester in het geniep te saboteren. En door als ze, moe getergd, helemaal geen uitkomst zagen, hun brutale of sadistische meester te vermoorden en/of zelfmoord te plegen.

Maar ook de Romeinen hadden hun lessen getrokken uit de vaststelling dat deze grootschalige slavenopstanden de republiek ernstig in gevaar konden brengen. Ze hebben dan ook een reeks maatregelen getroffen om de factoren die in het verleden tot de opstanden aanleiding hadden gegeven en hun aanvankelijk succes in de hand hadden gewerkt, zoveel mogelijk te elimineren. Voortaan vermeden ze te grote concentraties van slaven en men zorgde ervoor dat slaven met een zelfde herkomst niet samen werden gehouden omdat dit de onderlinge solidariteit te zeer in de hand werkte. Maar vooral werden er een aantal wetten gestemd die een te verregaande brutaliteit in de behandeling van de slaven beteugelden. Men besepte immers maar al te goed dat het telkens weer deze brutaliteit vanwege de meesters was die het vuur aan de lont had gestoken. Dit betekent niet dat men voortaan de slaven zachtaardig behandelde maar wel dat de grootste excessen werden vermeden. Deze maatregelen waren dus niet in de eerste plaats geïnspireerd door een bekommernis om het welzijn van de slaven maar wel om de meesters tegen zichzelf te beschermen. Excessen kwamen nog voor maar ze werden door de tijdgenoten streng afgekeurd. Eén voorbeeld uit de vele is de anekdote over Veditius Pollio die we o.m. bij Dio Cassius (54, 23) lezen. Ze speelt zich af in 15 v.C.:

Hetzelfde jaar overleed Publius Veditius Pollio, een man die niets heeft gedaan wat een speciale vermelding rechtvaardigt (hij was een nakomeling van een vrijgelatene, behoorde tot de ridderstand en had absoluut niets gepresteerd), ware het niet dat hij heel beroemd was geworden omdat hij zo steenrijk was en buitengewoon wreed. Zo is hij in de geschiedenisboekjes terechtgekomen. Bijna alles wat hij gedaan heeft is niet de moeite waard om over te spreken, behalve dan dat hij in een vijver murenen hield die erop waren getraind mensen te eten. Als hij van een slaaf af wilde liet hij hem voor de murenen gooien.

Toen hij op een keer Augustus te gast had liet Pollio's schenker een kristallen beker kapot vallen. Zonder rekening te houden met zijn gast gaf Pollio de opdracht de man voor de murenen te gooien. De slaaf viel op zijn knieën voor Augustus en smeekte hem zijn leven te redden. Die probeerde daarop Pollio van zijn vreselijke voornemen af te brengen, maar toen Pollio zich niets van hem aantrok, zei de keizer: 'Laat alle bekers van hetzelfde materiaal hier brengen, en ook andere die veel waard zijn, want daar wil ik uit drinken'. Toen die gebracht werden gaf hij opdracht ze allemaal kapot te laten vallen. Pollio zag het met lede ogen aan, allesbehalve geamuseerd. Maar omdat hij zich niet meer kwaad hoefde te maken over één drinkbeker nu er een heleboel stuk waren, hield hij zijn mond maar, zij het met tegenzin: hij kon toch moeilijk zijn dienaar straffen voor iets wat Augustus ook had gedaan.

BEVOORRADING IN SLAVEN

Hoe werd men slaaf?

Het zal inmiddels duidelijk zijn geworden dat bij de Romeinen net zoals bij zoveel andere volkeren die de slavernij op grote schaal hebben gekend, de oorlog de belangrijkste bron van slavernij was tijdens de Republiek. De in de bronnen geattesteerde cijfers laten daarover weinig twijfel bestaan. Maar was dit ook nog zo tijdens het Principaat? De eerste eeuwen van het Principaat worden vaak, en niet ten onrechte, gekarakteriseerd als de *Pax Romana* en men zou kunnen veronderstellen dat daarmee die bron opgedroogd was. Dit is niet het geval. De rust en de vrede waren slechts relatief. Ook tijdens het Principaat werden een aantal oorlogen gevoerd waarbij krijgsgevangenen en overwonnen volkeren in slavernij terecht kwamen. Zo waren er onder Augustus de gewelddadige onderwerping van Noordwest Spanje, de veldtochten van Tiberius en Drusus in Pannonië en Germanië. Daarnaast werden in 20 v.C. de burgers van Cyzicus tot slaaf gemaakt als represaille voor de moord op enkele Romeinse burgers in deze Helleense polis en in 11 v.C. ondergingen de Thracische Bessi collectief hetzelfde lot. Onder Claudius werd Britannia onderworpen wat een nieuwe massale aanvoer van slaven op gang bracht. De eerste grote Joodse opstand in 66-70 leverde tienduizenden Joodse slaven op. Alleen al bij de inname van Jeruzalem in 70 werden 97.000 Joden als slaven weggevoerd: al wie ouder was dan 17 jaar werd naar de Egyptische mijnen en steengroeven gestuurd of naar de amfiteaters. Een nieuwe massale toevoer slaven was het gevolg van de verovering van Dacia door Trajanus en onder Hadrianus zorgde de tweede grote Joodse opstand andermaal voor een massale verslaving. Deze lijst die verre van exhaustief is (denken we bvb. nog aan de Gallische opstanden in de eerste eeuw) maakt duidelijk dat deze bron van slavernij bleef stromen.

Maar ook conflicten waarbij de Romeinen niet direct betrokken waren leverden slaven op die uiteindelijk op de Romeinse slavenmarkten terecht kwamen. Krijgsgevangenen die gemaakt werden in conflicten tussen inheemse vorsten en stamhoofden aan de periferie van het Imperium Romanum werden door de overwinnaars verkocht aan slavenhandelaars die maar al te goed wisten dat er bij de Romeinen een grote vraag naar slaven bestond.

In al deze gevallen gaat het om niet-Romeinen die tot slaaf worden gemaakt. Voor het Romeinse Recht gebeurde dit krachtens het *ius gentium*. Het *ius gentium* kende nog een manier van verslaving, nl. door geboorte. De regel is hier dat als een slavine een kind ter wereld brengt dit ook slaaf is en wel van haar meester. Dit is slechts de toepassing van een meer algemeen principe van het Romeins Recht dat een kind dat niet binnen een rechtsgeldig Romeins huwelijk (*iustum matrimonium*) geboren wordt de status krijgt van zijn moeder. Vermits een slavine nooit partner kan zijn binnen een dergelijk huwelijk geeft zij steeds haar serviele status door aan haar kinderen. Mettertijd werden afwijkingen toegestaan op deze regel. Indien de moeder op het ogenblik van de verwekking nog vrij was en pas tijdens de zwangerschap slavine was geworden dan werd haar kind vrij geboren omdat, zoals de jurist Marcianus opmerkt, een nog niet geboren kind geen nadelige gevolgen mag dragen van de tegenslag (*calamitas*) waarvan zijn moeder het slachtoffer is geworden. Dit in toepassing van het principe van de *favor libertatis*. Later zal men nog verder gaan en zal het volstaan dat de moeder tijdens haar zwangerschap ook maar een korte tijd vrij is geweest opdat het kind een vrijgeborene zou zijn.

Maar ook Romeinen konden op een rechtsgeldige manier tot slaven worden gedegradeerd. Dit gebeurde dan op grond van het *ius civile*, het recht dat van toepassing was op de relaties tussen Romeinse burgers. In dit geval spreekt men van de *capitis deminutio maxima* wat men kan vertalen als de grootste statusdegradatie waarbij men zowel het Romeinse burgerrecht als de vrijheid verliest. Tijdens de republiek was dit de straf voor wie zich geen gevolg gaf aan de oproep om zich bij de census te laten opschrijven, wat neerkwam op ontduiking van de vermogensbelasting en het zich onttrekken aan de militaire dienstplicht. De Romeinen waren van oordeel dat wie zich onttrok aan zijn burgerplichten evenmin zijn burgerrechten kon laten gelden en daarom als slaaf mocht worden verkocht. In de keizertijd waren deze sancties niet meer van toepassing omdat de vermogensbelasting sinds 167 v.C. was afgeschaft en de militaire dienstplicht was vervangen door een beroepsleger. Wat wél nog bestond waren de *servi poenae*. Daarmee worden diegenen bedoeld die een misdrijf hebben begaan die met levenslange dwangarbeid in de mijnen of een gedwongen optreden in het amfitheater werd bestraft. De Romeinen waren van oordeel dat deze straffen onverenigbaar waren met de status van Romeins burger en daarom werden diegenen die een dergelijke veroordeling opliepen eerst tot slaaf gedegradeerd vooraleer hun straf werd uitgevoerd. In toepassing van het *Senatusconsultum Claudianum* werd een Romeinse burgeres die een verhouding begon met andermans slaaf tegen de wil van diens meester, op haar beurt slavine van die meester. Ook de *liberti ingrati*, d.w.z. vrijgelatenen die hun verplichtingen tegenover hun vroegere meester niet nakwamen, konden terug tot slaaf worden gedegradeerd. We moeten daar wél aan toevoegen dat de Romeinen slechts in heel uitzonderlijke gevallen hun toevlucht namen tot deze extreme sanctie en pas nadat een heel arsenaal andere straffen geen effect hadden gehad.

Een vorm van verslaving die op het eerste gezicht verbazing zal wekken is de zelfverkoop door een meerderjarige. Zowel Romeinen als niet-Romeinen konden zichzelf als slaaf verkopen. Dit kwam voor in twee totaal verschillende contexten. Er is vooreerst de situatie van wie in een zo uitzichtloze toestand is terechtgekomen dat hij zijn vrijheid inruilt voor bestaanszekerheid en levensonderhoud. Tot de plichten van de meester behoort immers in te staan voor het levensonderhoud van zijn slaven. Wie zichzelf verkoopt heeft bovendien nog soms de mogelijkheid zelf zijn meester te kiezen. De tweede situatie is totaal verschillend en kwam voor bij ambitieuze jongeren die omwille van hun bescheiden afkomst geen kans zagen hun talenten te laten renderen in een samenleving waarin de steun van een machtige onontbeerlijk was voor wie wilde vooruitkomen in het leven. Door zichzelf te verkopen aan iemand die tot de elite behoorde en oog had voor zijn talenten kon men als slaaf onmiddellijk deel uitmaken van het kaderpersoneel en een vertrouwenspositie bekleden om dan na een mooie carrière binnen de huishouding te worden vrijgelaten en die carrière op een hoger niveau verder te zetten. Voor de *peregrini* (vrije inwoners die het Romeinse burgerrecht niet bezaten) kwam daar nog bij dat ze bij de vrijlating ook nog het Romeinse burgerrecht ontvingen, iets wat voor de meeste *peregrini* normaal niet weggelegd was tenzij men over goede relaties met de Romeinse overheden beschikte.

Alle totnogtoe vermelde verslavingsmechanismen hebben met elkaar gemeen dat ze tot een door het Romeinse Recht erkende slavernij (*iusta servitus*) leidden. Maar daarnaast kon men ook op onwettige wijze in de slavernij verzeild geraken. Dit was het geval met de slachtoffers van piraterij of *razzia's*. In de woelige tijden van de Republiek was dit niet uitzonderlijk maar zelfs in rustiger tijden kwam dit nog voor. Zowel van Augustus als Tiberius wordt medegedeeld dat zij *ergastula* (waar de geketende slaven die op landgoederen waren

tewerkgesteld waren opgesloten) in Italië lieten doorzoeken om na te gaan of er zich geen wederrechtelijk gemaakte slaven bevonden en in een van zijn brieven heeft Plinius het over mensen die spoorloos verdwijnen en mogelijk het slachtoffer zijn geworden van een kidnapping.

Vondelingen vormden een andere belangrijke bron van slavernij. Het te vondeling leggen van een ongewenst kind was een frequent fenomeen in de Oudheid en fungeerde als een efficiënte vorm van gezinsbeperking in een tijd waarin de anticonceptiva weinig efficiënt waren en abortus grote gevaren inhield voor de zwangere vrouw. Behoeftige ouders voor wie een gezinsuitbreiding economisch niet te dragen was en tot deze oplossing hun toevlucht namen konden zich bovendien nog troosten met de hoop dat de vondeling zou worden opgenomen door een welstellend echtpaar dat het als zijn eigen kind zou opvoeden. In de meeste gevallen was deze hoop slechts een illusie want de kans was veel groter dat het kind door een slavenhandelaar werd meegenomen. Het kwam ook voor dat behoeftige ouders in uiterste nood een kind verkochten om zo het overleven van de rest van het gezin te verzekeren.

Beide praktijken (het te vondeling leggen en de kinderverkoop) waren onwettig en wie op deze wijze in de slavernij was terechtgekomen kon via een proces (*causa liberalis*) zijn vrijheid herwinnen. In de praktijk kwam dit niet zo vaak voor. In de eerste plaats omdat de slachtoffers van dergelijke praktijken zo jong slaaf waren geworden dat ze niet eens wisten of zich konden herinneren wat er gebeurd was. Ten tweede bleef men slaaf zolang het tegendeel via een proces niet werd aangetoond. Omdat een slaaf zelf geen proces kon aanspannen betekende dit dat men aangewezen was op de goodwill van een derde.

Hoe geraakt een meester aan slaven? Huisgeboren slaven (vernae)

Wanneer een meester een slavine bezat dan zat de kans erin dat zij een kind ter wereld bracht dat zijn slavenbestand uitbreidde om het even door wie dit kind was verwekt. Dat kon een medeslaaf zijn met wie de slavine in een quasi huwelijk leefde. Uit de literaire bronnen (bvb. Plinius Minor) blijkt dat duurzame slavengezinnen voorkwamen en dit wordt bevestigd door een hele reeks grafinscripties die een slavenechtpaar commemoreren. Meerdere auteurs vinden dit ook voor de meester een goede zaak omdat de slaven dan sterker gebonden zijn aan de huishouding en de meester op die manier zelfs over een bijkomend drukkingmiddel beschikt. Men vond het in ieder geval ongepast dergelijke gezinnen uit elkaar te halen en de juristen gaan ervan uit dat dit normaliter niet gebeurt. Zo stelt Ulpianus als hij het heeft over de teruggave van slaven met verborgen gebreken (zie verder):

Veelal moeten wegens zieke slaven ook de niet-zieke worden teruggegeven, als zij niet gescheiden kunnen worden zonder een groot nadeel of zonder schending van het respect voor hun onderlinge gevoelens van verbondenheid. Wat immers als ik met behoud van de zoon graag de ouders zou willen teruggeven of omgekeerd? Hetzelfde beginsel behoort in acht te worden genomen met betrekking tot broers of personen die door een contubernium (slavenhuwelijk) met elkaar verbonden zijn (D. 21.35.pr.)

In een andere context schrijft dezelfde Ulpianus:

Men moet aannemen dat de erflater gewild heeft dat ook de vrouwen en jonge kinderen van degenen die hierboven opgesomd zijn, wanneer zij op hetzelfde bedrijf leven, onder het legaat vallen. Men mag immers niet aannemen dat hij een harde scheiding heeft willen opleggen (D. 33.7.12.7).

Een even verder:

Het is juist dat ook de contubernales van de slaven, d.w.z. hun echtgenotes, en hun kinderen vallen onder de bedrijfsuitrusting (D.33.7.12.33).

Deze uitlatingen wijzen er andermaal op dat slavengezinnen bij voorkeur niet uit elkaar gehaald werden. Het ligt voor de hand dat in dergelijke gezinnen ook kinderen geboren worden. Columella schrijft dat hij slavinnen die enkele kinderen hebben ter wereld gebracht een gunstregime verleent, Wie drie kinderen had werd vrijgesteld van slavenarbeid en wie er nog meer had werd bovendien vrijgelaten. Hij voegt daar nog aan toe dat deze vorm van rechtvaardigheid en zorg van de dominus er veel toe bijdraagt om zijn patrimonium uit te breiden. In zijn werk had Varro reeds opgemerkt dat men de voormannen tot inzet kan prikkelen door hun medeslavinnen als echtgenote te schenken om er kinderen bij te verwekken. Dat bindt hen sterker aan het landgoed. Dit betekent niet dat de Romeinen doelbewust aan slavenfokkerij hebben gedaan. We treffen in ieder geval nergens in de bronnen een aanduiding daarvoor aan.

Maar niet alle kinderen van een slavin werden binnen een duurzame relatie verwekt. Het kind kon ook het resultaat zijn van een flirt met een medeslaaf. In de regel was dat dan wel een slaaf uit dezelfde huishouding want de meesters waren hevig gekant tegen seksuele relaties van hun slaven met slaven die niet tot dezelfde huishouding behoorden. Voor het overige bekommerden de meesters zich weinig om de seksuele activiteiten van hun slaven mits dit geen nadelige invloed had op de ijver van hun slaven. Bij Plutarchus lezen we zelfs dat Cato , overtuigd als hij was dat de ergste misdrijven van de slaven het gevolg waren van hun seksuele instincten, had bepaald dat zijn slaven seksuele omgang konden hebben met zijn slavinnen mits ze daarvoor een vastgestelde taks betaalden. Andere vrouwen benaderen was hen niet toegestaan. Niets wijst er evenwel op dat dit een verbreide praktijk was.

Daarentegen kwam het heel wat vaker voor dat de natuurlijke vader van het kind de meester was. Tot zijn eigendomsrechten over zijn slaven behoorde immers ook het seksuele gebruiksrecht en alles wijst erop dat veel meesters van dit recht gebruik maakten. In veel huishoudingen liepen slaafjes rond die de natuurlijke kinderen van hun meester waren en de natuurlijke broers of zussen van diens wettige kinderen. Op de juridische status van die kinderen had dit niet de minste invloed: ze waren evengoed slaaf. Maar dit sluit niet uit dat ze vaak een voorkeursbehandeling genoten wat trouwens ook het geval was voor de andere *vernae* (huisgeboren slaven). Dergelijke *vernae* waren doorgaans gewilliger omdat ze nooit de vrijheid gekend hadden en omdat de meester hen van jongs af aan kon modelleren tot ideale slaaf. We stellen dan ook vast dat *vernae* vaak vertrouwensslaven worden aan wie belangrijke taken worden toevertrouwd en dat hun vooruitzichten op een vrijlating reëel zijn.

Deze vorm van verwerving bood in vergelijking met de aankoop van slaven dus twee belangrijke voordelen: ze waren niet alleen gewilliger maar werden ook gratis verworven. Tegen dit laatste zou men kunnen inbrengen dat er ook nadelen waren: de zwangere slavin zou tijdelijk minder arbeidsgeschikt zijn en het duurde enkele jaren vooraleer het huisgeboren slaafje als volwaardige slaaf kon ingezet worden. Maar deze nadelen wogen in de praktijk niet zo zwaar als wij dit vanuit onze moderne opvattingen zouden kunnen verwachten. Zwangerschapsverlof was onbestaande en men ging ervan uit dat een zwangere slavin hoogstens enkele dagen voor en na de bevalling arbeidsongeschikt zou zijn. En jonge slaafjes werden reeds vanaf hun vijfde jaar voor

aan hun leeftijd aangepaste taken ingezet. Het belangrijkste risico dat men liep was dat de slavin bij de bevalling zou overlijden.

Minder frequente vormen van slavenverwerving

Vooraleer we ingaan op de andere wijze om een slaaf te verwerven, nl. de aankoop ervan, sommen we eerst even in het kort enkele andere manieren op die minder frequent waren. Het antwoord dat de slaaf van Trimalchio geeft is er één van: hij is bij testament door zijn vorige meester Pansa aan Trimalchio nagelaten. Men kon verder ook een slaaf cadeau krijgen. Zowel bij testament als bij een schenking kon de schenker nog een onderscheid maken tussen de *nuda proprietas* (blote eigendom) en het vruchtgebruik. Slaven konden ook deel uitmaken van de bruidsschat die de vrouw meebracht bij haar huwelijk. Zoals we verder nog zullen zien waren de rechten die men had op de *servi dotales* (bruidsschatslaven) en *usufructuarii* (slaven in vruchtgebruik) beperkter dan op de slaven die men in volle eigendom had. Dit was ook het geval met de slaven die men bij het verstrekken van een lening in onderpand had gekregen van de ontlener. In al deze gevallen moest men in staat zijn op een gegeven moment de slaven in dezelfde staat waarin men ze ontvangen had terug te geven aan respectievelijk de verstrekker van de bruidsschat, de blote eigenaar en de ontlener.

Aankoop van slaven

Maar wellicht de meest voorkomende manier waarop men slaven verwierf was door ze aan te kopen. Dat kon op een informele manier gebeuren buiten het officiële commerciële circuit door een slaaf over te kopen van zijn vroegere meester ofwel via het commerciële circuit door de aankopen te doen op de slavenmarkt of bij een veiling. Over de slavenmarkten zijn we betrekkelijk goed geïnformeerd. Er zijn enkele afbeeldingen van dergelijke markten bewaard waaruit valt af te leiden dat de slaven op een verhoogde tentoon werden gesteld en door de kandidaat-kopers grondig werden geïnspecteerd terwijl de slavenhandelaar (*mango* of *venaliciarius*) de waar uitbundig aanprijst.

Hoe het er op een dergelijke markt aan toe ging lezen we bij Horatius (Ep.2,2):

Florus, laten we veronderstellen dat men U een slaaf uit Tibur of Gabii wil verkopen en dat de koopman U aldus zou toespreken: "Zie, deze hier is een flinke; hij is goed gebouwd van het hoofd tot de voeten; hij is voor u mits 8000 sestertiën. Hij werd in mijn huis geboren en is gedresseerd om op het minste gebaar te gehoorzamen; hij spreekt een beetje Grieks en is geknipt voor alle soort werk; hij is als kneedbare klei die zich plooit naar uw verlangens. Bij de maaltijden zingt hij, hoewel zonder veel kunst, toch vrij aangenaam. Ik weet, de woorden verliezen hun gezag wanneer men te veel belooft; wie te veel zijn koopwaar prijst, wekt de indruk dat hij er zich al te vlug van ontmaken wil; maar ik ben niet haastig; ben ik niet rijk, toch heb ik geen schulden. Geen enkel slavenhandelaar zou hem U voor zulke prijs willen verkopen; aan een andere overigens dan U zou ik hem voor die som niet willen afstaan. Slechts één keer is hij in gebreke gebleven, en uit schrik voor de zweep heeft hij zich dan onder de trap verstopt"

In de teksten wordt van de slavenhandelaars een weinig vleidend beeld geschetst en de kwalijke reputatie die zij genoten wordt bevestigd door de vaststelling dat we slechts weinig grafinscripties bezitten van slavenhandelaars terwijl er onder hen toch heel wat moeten geweest zijn die zich een grafmonument konden permitteren. Blijkbaar gaven ze er de voorkeur aan hun beroep niet te vermelden op grafmonument. Opvallend is dat er onder de weinigen die dat wél doen vrijgelatenen zijn.

Hun kwalijke reputatie hadden ze enerzijds te danken aan de aard van hun beroep dat hen zowat in dezelfde hoek situeerde als de pooiers. Ze oefenden een beroep uit dat weliswaar onmisbaar was in de samenleving maar toch als oneervol gold. Maar hun geringe sociaal aanzien was ook het gevolg van de kwalijke reputatie dat ze het niet te nauw namen met de eerlijkheid en op allerlei manieren poogden de kopers te bedriegen. O.m. door de slaven wat bij te werken om ze een frisser of jonger uitzicht te geven. Tot tweemaal toe vermeldt Plinius Maior van een plant dat ze door slavenhandelaars daartoe gebruikt wordt. We zullen onmiddellijk nog een tekst aanhalen van Ulpianus waarin hij onomwonden stelt dat de slavenhandelaars gewiekste bedriegers zijn en dat precies daarom de curulische aedilen hun edict ter bescherming van de consument (bedoeld wordt: wie slaven koopt) hebben uitgevaardigd.

Bescherming van de consument

Juist om de koper tegen dergelijke bedrieglijke praktijken te beschermen hadden de *aediles curules* die belast waren met het toezicht op de markt een edict uitgevaardigd dat de algemene regels die golden voor alle verkopen op de markt nog wat nader specificieerde en verscherpte voor de verkoop van slaven. De algemene regel bij iedere verkoop was dat de verkoper spontaan de koper moest informeren over de verborgen gebreken van de koopwaar. Was dit niet gebeurd dan kon de bedrogen koper ofwel de koop ongedaan maken (hij ruilde dan de koopwaar in voor de betaalde prijs) ofwel de koopwaar behouden maar tegen een gereduceerde prijs. Omdat slaven als koopwaar een bijzonder geval waren hadden de aediles een specifiek edict uitgevaardigd dat als volgt luidde:

Zij die slaven verkopen moeten kopers ervan op de hoogte stellen welke ziekte of welk gebrek de betreffende slaaf heeft, wie een fugitivus (wegloper) of erro (straatslijper) is of op wie een aanspraak wegens delictschade rust; al deze punten moeten, wanneer zo'n slaaf verkocht wordt, openlijk naar waarheid bekend worden gemaakt.

Maar als een slaaf in strijd met deze bepaling is verkocht of als hij niet beantwoordt aan wat beloofd of toegezegd is, zullen wij aan de koper en aan allen wie de zaak aangaat, rechtsingang verlenen met het doel dat de slaaf terugverschafft wordt.....

Verder moeten, als de slaaf een halsmisdrijf heeft gepleegd, een poging tot zelfdoding heeft gedaan of naar de arena gestuurd is om tegen de wilde dieren te vechten, al deze gegevens bij de verkoop bekend gemaakt worden: op deze gronden zullen wij namelijk een actio verlenen. Eens te meer zullen wij een actio verlenen, ingeval van iemand beweerd wordt dat hij welbewust en opzettelijk in strijd hiermee verkocht heeft.

Kort samengevat komen deze bepalingen dus hierop neer dat de verkoper spontaan (dit wil zeggen: zonder dat de koper daarover vragen stelt) moet mededelen als de te koop aangeboden slaaf

- een ziekte of gebrek heeft
- een wegloper of leegloper is
- bezwaard is met een noxa
- een toegezegde kwaliteit niet bezit of een ontkend (karakter)gebrek wél bezit
- een halsmisdaad heeft begaan
- een zelfmoordpoging heeft ondernomen
- ooit werd veroordeeld om in de arena te vechten tegen de wilde dieren

In al deze gevallen kan de bedrogen verkoper een proces aanspannen om de koop ongedaan te maken of een reductie op de prijs te bedingen.

Omdat de toelichting en de casuïstiek van de juristen m.b.t. deze bepalingen heel wat concrete informatie over de slavernij bevat citeer ik nog wat meer uit het hoofdstuk van de Digesten (**D.21.1**) hierover.

Vooreerst de motivering door Ulpianus:

De reden van deze bekendmaking van dit Edict is een halt toe te roepen aan bedrieglijke streken van verkopers en hulp te bieden aan alle kopers die door de verkopers bedrogen zijn. Daarbij dienen wij wel te beseffen dat een verkoper, zelfs al was hij niet bekend met datgene waarvoor volgens bevel van de aedilen ingestaan moet worden, toch aansprakelijk gehouden moet worden. Dat is ook niet onbillijk. De verkoper had hiervan namelijk kennis kunnen dragen; en voor de koper maakt het geen verschil waardoor hij misleid wordt, door onwetendheid of door sluwheid van de verkoper.

In hun commentaren gaan de juristen vervolgens in op de termen ziekte en gebrek die onder toepassing vallen. Vooreerst wordt opgemerkt dat als de ziekte of het gebrek zichtbaar is, het edict niet van toepassing is:

Als een gebrek of ziekte van een slaaf kenbaar is –meestal openbaren bepaalde gebreken zich door bepaalde symptomen-, kan men zeggen dat het Edict niet van toepassing is. Men dient er namelijk alleen op te letten dat de koper niet bedrogen wordt.

Om de toepassing van het edict af te dwingen moet het bovendien gaan om ziekten of gebreken die de bruikbaarheid van de slaaf aantasten:

Als zich een gebrek of ziekte van dien aard voordoet, dat het functioneren of de dienstverlening van de slaaf er hinder van ondervindt, zal dit bijgevolg een grond voor de terugverschaffingsactie vormen. Wel moeten wij daarbij in gedachten houden dat niet iedere omstandigheid, hoe onbeduidend ook, bewerkstelligt dat een slaaf als ziek of gebrekkig beschouwd wordt. Laten wij derhalve voorbeelden geven van personen die ziek of gebrekkig zijn.

Geschikte en ongeschikte slaven

In de casuïstiek krijgen we dan een hele catalogo van ziekten en lichaamsgebreken met de vraag of het edict al dan niet van toepassing is. Tot de gevallen waarin het edict van toepassing is behoren o.m.: een lichte oogontsteking, lichte kies- of oorpijn, een niet ernstige zweer. Ook voor castraten, slaven met slechts één testikel maar die toch kinderen kunnen verwekken, stotteraars, lispelaars, slaven die onduidelijk articuleren of langzaam praten, slaven met o- of x- benen, met een struma of met uitpuilende ogen kan geen beroep op het edict gedaan worden. Soms krijgen we daarbij interessante motiveringen:

Wie een tand mist, is geen zieke; een groot deel van de mensen mist namelijk wel een tand, maar daarom zijn zij nog niet ziek. Bovendien worden wij zonder tanden geboren; maar om die reden zijn wij nog niet minder gezond tot het moment waarop wij tanden krijgen. Anders zou ook geen enkele bejaarde gezond zijn..... Als een vrouw verkocht wordt terwijl zij zwanger is, is iedereen het erover eens dat zij gezond is. De hoogste en voornaamste taak van de vrouw is immers het ontvangen en in stand houden van de vrucht.

In andere gevallen moet men onderscheid maken:

Trebatius zegt dat iemand die een huiduitslag heeft niet ziek is, als hij van het lichaamsdeel waar die uitslag zich bevindt even goed gebruik kan maken.De vraag wordt gesteld of iemand bij wie de tong is afgesneden gezond kan geacht worden. Deze vraag vindt men bij Ofilius behandeld, bij hem met betrekking tot een paard. Hij zegt dat een dergelijk paard naar zijn mening niet gezond is. Sabinus zegt dat een stomme ziek is. Zijn stem missen, is immers duidelijk een ziekte. Maar wie moeilijk spreekt is niet ziek en evenmin wie onduidelijk spreekt; uiteraard is wie onverstaanbaar brabbelt zonder enige twijfel ziek. Ofilius zegt verder dat een slaaf bij wie een vinger is afgesneden of die aan een lichaamsdeel verminkt is, ook al is hij genezen, niet als gezond kan beschouwd worden, indien hij om die reden toch minder bruikbaar is. Maar als iemand te veel vingers of tenen heeft, valt hij niet in termen voor de terugverschaffingsactie, als hij door hun aantal niet gehinderd wordt. Men moet er derhalve niet op letten wat het aantal vingers of tenen is, maar of hij zonder hinder van het te grote of te geringe aantal gebruik kan maken. Verder moet men weten dat een linkshandige niet ziek of gebrekkig is, behalve als hij zijn linkerhand beter gebruikt vanwege een zwakte van zijn rechterhand. Zo'n slaaf is dan echter niet linkshandig maar invalide. Trebatius zegt dat het hebben van een slechte adem geen ziek zijn is, net zo min als iemand die stinkt of schurftig is. Dit komt namelijk gewoonlijk uit een gebrek aan mondhygiëne voort. Maar als dit uit een lichaamsgebrek voortkomt, bijv. omdat zijn lever, een long of iets anders van dien aard niet in orde is, is hij ziek..... Evenzo rijzen vragen omtrent een bedplasser. Pedius zegt dat een slaaf nog niet ongezond is vanwege het feit dat hij in zijn slaap, in dronkenschap of zelfs door traagheid bij het opstaan in zijn bed plast. Maar als hij door een gebrek aan zijn blaas het verzamelde vocht niet kan ophouden, kan hij teruggegeven worden, niet omdat hij in bed plast, maar omdat hij een gebrek aan zijn blaas heeft.

Hou de verkoper aan zijn woord

De voorafgaande casuïstiek betrof lichaamsgebreken en ziekten. Met betrekking tot de **geestesgebreken** of **karakterieële stoornissen** gelden de volgende regels:

- Gaat het om weglopers, *errones* (leeglopers, lanterfanter, straatslijpers), mensen met zelfmoordneigingen dan moet de verkoper dit spontaan mededelen
- In de andere gevallen is het edict alleen van toepassing als de verkoper, al dan niet op vraag van de koper, daarover een leugenachtige uitspraak heeft gedaan. Maar niet alle gebreken gelden als relevant zoals uit de casuïstiek blijkt:

Bij Vivianus wordt de vraag opgeworpen, of een slaaf die te midden van religieuze dwepers bij tussenpozen met zijn hoofd heen en weer zit te schudden en enige voorspellingen doet, niettemin als gezond moet beschouwd worden. Vivianus zegt dat een dergelijke slaaf desondanks gezond is. Sommige

mensen, zegt hij, moeten wij, in weerwil van hun karakteriële gebreken, niettemin als gezond beschouwen. Anders, zegt hij, zouden wij om die reden van eindeloos velen moeten zeggen dat zij niet gezond zijn, zoals bijv. iemand die lichtzinnig, bijgelovig, opvliegend of weerspanning is of met gelijkaardige gebreken behept is. Verder zegt Pomponius dat volgens de uitspraken van sommige juristen dobbelaars en wijnzuipers niet onder het edict vallen, en ook gulzigaards, oplichters, leugenaars of ruziezoekers niet.

Ook als de verkoper beloften heeft gedaan moet men niet het onderste uit de kan eisen. De casuïstiek in verband hiermee geeft indirect meteen ook aan hoe de Romeinen zich een ideale slaaf (of zijn tegendeel) voorstelden:

Als een verkoper inzake een slaaf enige verzekering heeft gegeven en de koper klaagt dat het niet klopt, kan hij met de terugverschaffingsactie of tot vermindering van de koopprijs procederen; bijv. als hij verzekerd heeft dat een slaaf standvastig, ijverig, vlug of alert is of door zijn spaarzin bezig is een peculium te verwerven, maar de slaaf daarentegen onbestendig, onbesuisd, lui, slaperig, sloom, treuzelig of gulzig blijkt te zijn. Al deze verklaringen worden niet geacht tot gevolg te hebben dat wat de verkoper verklaard heeft op keiharde wijze van hem gevorderd wordt: het moet met een zekere matiging gebeuren, in die zin dat als hij bijv. verzekerd heeft dat een slaaf standvastig is, niet de pijnlijke ernst en standvastigheid van een wijsgeer verlangd mag worden. En als hij verzekerd heeft dat de slaaf ijverig en alert is, wordt niet dag en nacht ononderbroken arbeid van hem gevorderd. Dit alles moet dus in overeenstemming met wat redelijk en billijk is met mate verlangd worden. Hetzelfde uitgangspunt moeten wij bij alle andere eigenschappen die door de verkoper toegezegd zijn hanteren.

Verder moet men dit nog weten: als iemand een vakman heeft beloofd of toegezegd, behoeft hij niet noodzakelijkerwijs in te staan dat de slaaf van topklasse is, maar wel dat hij enigermate ervaren is, in die zin dat u niet een volledig vakbekwame persoon ontvangt, maar anderzijds evenmin iemand die op zijn vakgebied ongeschoold is. Het is derhalve voldoende dat hij de kwaliteiten bezit van diegenen die men in het dagelijks taalgebruik als vaklieden aanduidt.

Men moet bovendien een onderscheid maken tussen wat de verkoper uitdrukkelijk toezegt en datgene wat hij alleen maar in zijn commerciële ijver heeft gezegd:

Men dient echter te beseffen dat de verkoper sommige verklaringen niet behoeft na te komen, ook al heeft hij die afgelegd, te weten die welke er slechts toe dienen de slaaf aan te prijzen, bijv. als hij verklaard heeft dat hij oppassend (frugi), flink (probus) en gehoorzaam (dicto audiens) is. Men mag alleen maar die verklaringen of beloften in aanmerking nemen die gedaan zijn om te worden nagekomen, en niet om zo maar uitgebazuind te worden.

Ook de herkomst en het verleden van de slaaf is van belang

Uit de commentaren van de juristen blijkt verder ook dat de verkoper de herkomst van de te koop aangeboden slaven moest mededelen:

Zij die slaven verkopen dienen bij de verkoop van iedere slaaf bekend te maken tot welk volk hij behoort. Vaak immers trekt de herkomst van de slaaf de koper aan of schrikt hem af. Daarom hebben wij er belang bij te weten tot welk volk hij behoort. Men veronderstelt immers dat sommige slaven goed zijn, omdat zij tot een niet ongunstig bekend staand volk behoren; andere slaven worden voor slecht

gehouden, omdat zij tot een volk behoren dat veeleer een ongunstige reputatie heeft. Als zulke mededelingen over de herkomst niet zijn gedaan, wordt aan de koper... een actio verleend tot teruggave.

Evenmin mag men doorwinterde en oudgedienden als verse slaven verkopen:

De aedilen hebben voorgeschreven dat een oudgediende slaaf niet als een nieuweling mag worden verkocht. Dit edict biedt het hoofd aan bedriegerijen van verkopers. In elke situatie zorgen de aedilen er immers voor dat kopers niet door verkopers om de tuin worden geleid. Let er eens op hoe velen gewoon zijn om slaven die geen nieuwelingen zijn als zodanig aan de man te brengen met de bedoeling ze voor een hogere prijs te verkopen. De veronderstelling leeft immers dat slaven die nog ongevormd zijn, ongekunstelder, geschikter voor hun taak, volgzamer en voor iedere taak bruikbaar zijn. Daarentegen is het moeilijk door de wol geverfde en oudgediende slaven om te vormen en naar de eigen regels te plooiën. Dus omdat de slavenhandelaars weten dat men gemakkelijker overgaat tot de aankoop van nieuwelingen, geven zij oudgedienden een opknapbeurt en verkopen ze als nieuwelingen.

Slavenhandel

Vooraleer de slaaf op de markt werd aangeboden aan de eindgebruiker had de slaaf doorgaans al een hele reis achter de rug. De meeste slaven die te koop werden aangeboden waren immers afkomstig uit de perifere gebieden van het Imperium Romanum. Tot de gebieden van herkomst van slaven behoorden o.m. Phrygië, Cappadocië, Carië, Syrië, Thracië, de Balkan, Scythië, Egypte, Ethiopië, Cyrenaica.

Doorgaans wensten zegevierende generaals de krijgsgevangenen zo snel mogelijk van de hand te doen. Ze vormden immers een belemmering voor de krijgsoperaties en waren een blok aan het been. In het zog van de Romeinse legers volgden dan ook slavenhandelaars die aan een zacht prijsje (vanwege het massale aanbod en de haast van de generaals om ervan af te zijn) slaven opkochten. Anderen deden hun voorraad op door de plaatsen waar kinderen te vondeling werden gelegd af te schuimen. Een eerste hergroepering gebeurde op de grote slavenmarkten nabij de gebieden van herkomst zoals Side, Tanaïs, Byzantium, Ephese. Een van de belangrijkste slavenmarkten (tenminste totdat Pompeius een einde maakte aan de piraterij in 67 v.C.) was Delos. Volgens Strabo werden daar dagelijks tot 10.000 slaven aangevoerd die vaak nog dezelfde dag werden doorverkocht.

Op deze markten namen andere slavenhandelaars de koopwaar over om ze naar de gebieden te verschepen waar de meeste vraag naar slaven was. Dit was dus voornamelijk Italië met Aquileia, Brundisium, Capua, Puteoli, Ostia als belangrijkste slavenmarkten. Maar de belangrijkste was natuurlijk Rome waar dagelijks een slavenmarkt werd gehouden bij de tempel van Castor en Pollux. Elders in Italië zal dit op vaste tijdstippen zijn geweest waarbij de frequentie afhankelijk was van de grootte van de potentiële vraag. Wie een slaaf nodig had kon er dan ofwel zelf zijn aankopen doen of iemand anders daarmee belasten. In een van zijn brieven (1, 21) schrijft Plinius:

...Ik geloof dat de slaven die voor mij zijn gekocht op jouw advies, er keurig uitzien. Blijft nu nog te wensen dat ze ook verder deugen, want voor slaven die je op de markt koopt, kun je beter op je oren afgaan dan op je ogen.

Veel concrete informatie over de slavenprijzen hebben we niet. In de literatuur treffen we wel sporadisch een prijs aan maar dan betreft het meestal uitzonderlijke gevallen die in géén geval mogen veralgemeend worden ofwel ontbreekt de context. Met veel voorbehoud kunnen we stellen dat de prijs voor een modale slaaf tussen de 1000 en 8000 sestertiën (met een gemiddelde van 2000) schommelde. Wegwerpslaven zoals ongeschoolde landarbeiders en mijnslaven waren beduidend goedkoper en dit geldt ook voor jonge nog op te leiden slaafjes. Gespecialiseerde slaven waren dan weer behoorlijk duurder en in de literatuur zijn prijzen geattesteerd die tot het honderdvoudige oplopen (bijv. 700.000 sestertiën. voor de grammaticus Daphnis).

Om zich een idee te vormen van wat deze bedragen betekenden kunnen we ze vergelijken met andere overgeleverde bedragen. Voor muilezels zijn prijzen tussen de 520 en 1600 sestertiën geattesteerd en voor een paard 1600 sest. .De jaarsoldij van een legioensoldaat bedroeg in de eerste eeuw na C. 900 sestertieën en daarna 1200 sestertiën terwijl in het midden van de eerste eeuw v.C. de best betaalde gemeentambtenaar in de Spaanse gemeente Urso 1200 sestertiën verdiende. Het bestaansminimum voor een modaal gezin wordt op zowat 400 sestertieën geschat. Hoe kunnen we deze bedragen omzetten in hedendaagse munt? Geen enkele methode voldoet volledig. Op basis van een cocktail van meerdere berekeningsmethodes kom ik tot de equivalentie 1 sesters = plus minus 36 BEF of zowat 0,90 Euro. Dit zou er dus op neerkomen dat een slaaf tussen de 1000 en 7000 Euro kostte.

ECONOMISCHE POSITIE VAN DE SLAAF

De slaaf economisch bekeken

Voor de meester vertegenwoordigde de slaaf economisch gezien enerzijds een waarde (zijn marktprijs) die deel uitmaakte van zijn vermogen (patrimonium) en anderzijds een bestendige uitgave want hij moest in het levensonderhoud van zijn slaven voorzien. Maar dat is slechts één zijde van de economische medaille. De andere is dat de slaaf ook een werkracht is die zich van de andere beschikbare werkrachten onderscheidt doordat de meester hem naar eigen willekeur kan inzetten zodat we de slaaf als een dwangarbeider kunnen beschouwen. Vooraleer we nader ingaan op de manieren waarop de Romeinse domini van deze dwangarbeiders gebruik maakten wijzen we er volledigheidshalve op dat iemand die arbeid wilde laten verrichten door iemand anders de keuze had tussen drie mogelijkheden. Hij kon vooreerst een beroep doen op vrije personen en met hen een arbeidsovereenkomst sluiten waarbij de ene partij (werknemer) zich ertoe verbond in ruil voor een vergoeding ofwel een bepaalde taak uit te voeren ofwel gedurende een bepaalde tijdsperiode te werken voor de werkgever. Tweede mogelijkheid is slaven te huren. De gepresteerde arbeid kostte hem evenveel als bij de eerste mogelijkheid maar de vergoeding werd niet aan de arbeider (slaaf) uitbetaald maar aan de eigenaar van de slaven. Tenslotte en hierover zullen we het nu verder hebben: hij kon de eigen slaven die arbeid laten uitvoeren. In tegenstelling tot de vorige mogelijkheden gebeurt dit zonder overeenkomst en onvergoed. De enige tegenprestatie waartoe de dominus verplicht is, is in te staan voor het levensonderhoud van die slaven (ook als ze niet werken).

Diversiteit van taken

Als we het bronnenmateriaal doornemen kunnen we vaststellen dat omzeggens iedere arbeid aan slaven kon worden opgedragen en dat er in de Romeinse samenleving omzeggens geen taken of functies waren die niet door slaven werden uitgevoerd. We zouden dan ook om dit te illustreren een lange lijst kunnen opstellen van de functies en taken die in de bronnen worden geattesteerd als uitgevoerd door slaven. Dergelijke lijsten zijn trouwens in de wetenschappelijke literatuur terug te vinden. We zullen dit hier niet doen en ons enkel beperken tot de opmerking dat in de Romeinse samenleving –en daarmee bedoelen in de eerste plaats Rome en Italië – de slaven alomtegenwoordig waren. Wél moet er onderscheid gemaakt worden tussen functies en sectoren die exclusief serviel zijn, andere waar men slaven en vrije personen in wisselende verhoudingen aantreft en tenslotte functies en sectoren waar slaven weliswaar aanwezig zijn maar eerder uitzonderlijk. Spijtig genoeg ontbreken de gegevens om concrete percentages te geven per sector al is het wél zo dat we meestal wel een vrij betrouwbare globale indruk hebben van de situatie in de meeste sectoren. Voegen we daar tenslotte nog aan toe dat er geen slaven zijn die militaire functies uitoefenen. Alleen in de uiterste nood heeft Rome ook slaven onder de wapens geroepen. Deze slaven werden dan ofwel vooraf vrijgelaten ofwel achteraf beloond met een vrijlating.

Comfortslaven

In plaats van een eindeloze lijst op te stellen met functies die ooit door slaven werden uitgeoefend zullen we daarentegen uitgaan van een economisch meer relevant onderscheid tussen comfortslaven en profijtslaven. Dit onderscheid gaat uit van de betekenis van de slavenarbeid voor de meester en van de plaats

waar de slaaf voorkomt in de boekhouding van de meester. Met **comfortslaven** bedoel ik slaven waarvan de arbeid tot doel heeft bij te dragen tot het leefcomfort van de meester doordat de slaaf taken uitvoert die de meester te lastig, te vervelend, te tijdrovend of te vernederend vindt en daarom afschuift op die slaven. Door zijn meester te ontlasten van dergelijke arbeid maakt de slaaf het de meester mogelijk tijd en energie te besteden aan wat hij belangrijker en/of aangenamer vindt. Die slavenarbeid levert de meester dus geen direct financieel voordeel op. Integendeel, in het huishoudelijk budget vormen dergelijke slaven een uitgavenpost. **Profijtslaven** daarentegen zijn slaven die goederen of diensten produceren die gecommmercialiseerd worden en dus geld opbrengen voor de meester.

In de archaische samenlevingen en ook te Rome tot in de 4^e eeuw v.C. heeft men omzeggens uitsluitend met de comfortslavernij te maken. De relatief weinige slaven werken meestal samen met hun meester om in het onderhoud van het huisgezin te voorzien en/of helpen de huisvrouw in de huishouding. In economisch meer geavanceerde samenlevingen die de slavernij kennen duikt daarnaast al spoedig de profijtslavernij op die mettertijd meer en meer aan belang gaat winnen zonder dat daarom de comfortslaven verdwijnen. Dit was de situatie in de moderne slavernij in Brazilië, de Caribische wereld en het Zuiden van de V.S.A.. Maar ook de Klassieke Oudheid heeft deze evolutie gekend in Athene vanaf de vijfde eeuw v.C. en te Rome vanaf de derde eeuw v.C. . Wie slaven bezat had in ieder geval comfortslaven en de meer welstellenden bezaten bovendien slaven die werden ingezet om het vermogen van hun meester te laten renderen.

Tot de comfortslaven kunnen we een hele reeks slaven rekenen die een breed gamma van taken en functies vervullen in de huishouding. Vooreerst zijn er de slaven die instaan voor de persoonlijke verzorging van de dominus en zijn gezin: voedselbereiding (koks), lichaamsverzorging (kapper, kapster), medische verzorging (arts, vroedvrouw), kinderverzorging en –oppas (voedster, paedagogus). Verder het toezicht en onderhoud van het patrimonium (woning, kledij, huisraad) en allerlei diensten zoals tafelbediening, ceremoniemeester, recreatie (muziek, zang en dans), bijhouden van de agenda, nomenclator, communicatie (loopjongens, bodes), vervoer (lecticadragers), persoonlijke begeleiding (lijfwachters, pedisequi en pedisequae). De vergelijking met de boys in de koloniale context dringt zich op. Daar kende men de boy cuisine, de kok die ook aan het hoofd stond van de andere huisboys zoals de boy jardin die in de tuin werkte, de boy lavadaire die de was deed, de boy moquette die voor de kinderen zorgde.

Uiteraard beschikte niet iedere huishouding over al deze functies en werd niet iedere taak aan een afzonderlijke slaaf toevertrouwd. Meer bescheiden huishoudingen moesten het met minder slaven redden en éénzelfde slaaf moest, zoals maître Jacques in L'Avare, meerdere taken opknappen of werd als een factotum of meid voor alle werk gebruikt. Een ver doorgedreven specialisatie en een grote omvang van de *familia urbana* die daarvan het gevolg was, was voor een lid van de elite een van de belangrijkste tekenen van welstand. In een samenleving zoals de Romeinse waarin de elite haar rang, stand en welstand voortdurend moest ophouden en affirmeren was die afgeleide functie van de comfortslavernij van groot belang en daarom zal een welgestelde vaak over meer comfortslaven beschikken dan nodig voor zijn comfort om zo zijn prestige op te vijzelen. De stap naar de zelfs voor het comfort overbodige luxeslaven is dan ook gauw gezet en in dit opzicht kan men de luxeslaven als een soort gehypertrofieerde comfortslaven beschouwen. De grens tussen comfort en luxe is

trouwens – ook vandaag nog – moeilijk te trekken en bovendien subjectief. Wat voor de ene al luxe is, is voor de andere nog comfort.

In de literaire teksten vindt men vele voorbeelden van comfort- en luxeslaven. Een prachtig coherent, zij het wat karikaturaal bedoeld, beeld biedt ons de *Cena Trimalchionis* waaruit we later nog zullen citeren. Maar we kennen ook heel wat reële comfortslaven, voornamelijk dank zij de grafinscripties die ze hebben nagelaten. Een eerste voorbeeld (uit de vele) vormt het columbarium van een senatoriale familie uit de eerste eeuw n.C., nl. de Volusii Saturnini, aan de via Appia. Dit columbarium bevatte nissen met de asurnen van leden van de *familia urbana* van deze voorname familie. Op de inscripties lezen we vaak ook de functie die ze in de huishouding vervulden. We treffen er onder meer aan: een *cellarius* (verantwoordelijke voor de levensmiddelenvoorraad), een *sumptuarius* (kassier belast met de uitgaven), een *a manu* (privé-secretaris), een *actor* (boekhouder), een *cantrix* (zangeres), een *citharoedus* (citerespeler), een *ab hospitiiis* (verantwoordelijke voor de gastenverblijven) *paedagogus* (kinderoppasser), een *insularius* (opzichter van de verhuurde appartementsgebouwen), een *lecticarius* (draagstoeldrager), een *librarius* (kopiist), een *medicus* (arts), een *obstetrix* (vroedvrouw), een *ornatrix* (kapster), een *specularius* (spiegelmaker), een *toparius* (tuinman), een *vestiplicus* (belast met opvouwen van de kledij), een *atriensis* (huisbewaker), een *capsarius* (oppasser van de kledij in badhuis), een *cubicularius* (kamerdienaar), een *exactor* (geldophaler), een *a tabulario* (rekenmeester), een *nomenclator*, een *nutrix* (voedster), een *a frumento* (verantwoordelijke voor de graanvoorraad), een *horrearius* (verantwoordelijke voor de voedselopslagplaatsen), een *ensor* (landmeter).

Een tweede voorbeeld is de tekst op een grafmonument opgericht ten tijde van Tiberius door de slaven van de overledene die hem vergezelden op zijn dienstreis toen hij te Rome stierf. De overledene was een functionaris en de vermelde slaven waren slechts diegenen die tot zijn reisgezelschap behoorden. Toch gaat het om niet minder dan 15 slaven: veertien vermelden hun functie: drie privé-secretarissen, twee verantwoordelijken voor het zilverwerk, twee kamerdienars, twee koks, twee begeleiders (*pedisequi*), een arts, een verantwoordelijke voor de kledij en een zaakgelastigde. Verder nog een slavine die haar eventuele functie niet vermeldt. De overledene verplaatste zich dus op zijn dienstreizen met een imposant gevolg van slaven. Opmerkelijk detail: de overledene is zelf slaaf, zij het dan een *servus Caesaris* (slaaf van de keizer) actief in de keizerlijke administratie.

Slaven als alter ego van hun meester

In zekere zin kunnen we ook de directe persoonlijke medewerkers en vertrouwelingen van bemiddelde domini die op een of andere manier met het vermogensbeheer van hun dominus belast zijn, tot de comfortslaven rekenen. Zij vormden de top van de slavenhiërarchie en vervulden functies als die van *dispensator* (betaalmeester/ontvanger), *actor* (boekhouder) of *arcarius* (kassier). Omdat zij vaak namens hun dominus allerlei financiële verrichtingen met derden moeten uitvoeren fungeren zij zowat als substituut van hun meester voor wie ze als een soort *alter ego* handelen. Dit gaf hen in de samenleving een aanzien dat vër uitsteeg boven dat van de modale *ingenuus*.

Opdat hun dominus optimaal van hun diensten zou kunnen gebruik maken was het noodzakelijk dat derden bereid waren met deze slaven financiële overeenkomsten af te sluiten. Hier wrong het juridische schoentje want volgens het Romeinse recht was een slaaf vermogensonbekwaam wat impliceerde dat er tegen hem geen proces kon worden aangespannen om bij financiële malversaties of bedrog te worden vergoed voor de geleden schade. Volgens het Romeinse Recht heeft een slaaf immers geen eigen vermogen waaruit zou kunnen geput worden voor een schadeloosstelling. In dergelijke omstandigheden kan een slaaf die zijn verplichtingen niet nakomt (bijv. iets koopt zonder te betalen) door de benadeelde partij niet voor de rechter gedaagd worden zodat de benadeelde partij dus geen verhaal heeft. Het ligt voor de hand dat in deze voorwaarden weinigen geneigd zullen zijn tot financiële overeenkomsten met slaven ook al handelen deze voor rekening van hun meester. Dat daardoor de bruikbaarheid van dergelijke slaven in het gedrang komt hoeft dan ook geen betoog. Vermits de meesters die hun slaven daarvoor wél willen gebruiken daarvan het eerste slachtoffer zijn, hoeft het niet te verbazen dat men naar formules heeft gezocht om deze problemen te omzeilen. Dit is dan ook gebeurd door het instellen van specifieke *actiones* (rechtsgronden die een aanklacht mogelijk maken).

Een eerste dergelijke actio was de *actio quod iussu* (iussum: machtiging). Ulpianus (D.15.4.1) legt het als volgt uit:

Terecht wordt op grond van een machtiging (iussum) van een meester tegen hem een actio in solidum (voor het geheel van het kwestieuze bedrag) verleend, want in zekere zin wordt het contract gesloten met diegene die de machtiging verleent. Er is sprake van een machtiging om het even of men die machtiging gegeven heeft in het bijzijn van getuigen of per brief of mondeling of via een bode, met betrekking tot één bepaald contract of in het algemeen. Als men zich voor getuigen aldus heeft uitgedrukt: 'de transactie die U met mijn slaaf Stichus wilt aangaan, verricht die op mijn risico', wordt men daarom geacht voor alle verrichtingen machtiging te hebben gegeven, tenzij een bepaalde clause zich daartegen mocht verzetten.

Het komt dus hierop neer dat wanneer een dominus een derde uitdrukkelijk machtigt transacties af te sluiten met zijn slaaf, de meester volledig kan aansprakelijk gesteld worden voor de schade die deze derde daarbij zou lijden. Dit betekent dus dat met iedere derde waarmee de slaaf zou handelen een dergelijke procedure moest gevolgd worden wat het nut van deze formule eerder beperkte vermits de meester daarvoor dan telkens weer voorafgaandelijk moest lastig gevallen worden. Voor een dominus die precies van dergelijke rompslomp af wil zijn biedt deze procedure weinig soelaas.

Om aan dit bezwaar tegemoet te komen werd de *actio de peculio* in het leven geroepen. Om de betekenis daarvan te begrijpen moeten we eerst even stilstaan bij het begrip *peculium*. In de juridische context betekent *peculium* een door de meester aan de slaaf in eigen beheer afgestaan kapitaal. Dat kapitaal hoefde niet noodzakelijk uit geld te bestaan. Ieder vermogenselement kon als *peculium* fungeren: percelen land, huizen, vee, enz. Over de verschillende functies van het *peculium* zullen we later nog hebben. Hier is nu van belang dat de *actio de peculio* bepaalde dat alwie zaken deed met een slaaf de meester kon aansprakelijk stellen voor maximaal de waarde van het *peculium* dat die meester aan zijn slaaf had geschonken. Veronderstel dat iemand aan een slaaf een span paarden ter waarde van 6000 sestertiën heeft verkocht en geleverd maar niet door die slaaf daarvoor wordt betaald. Indien deze slaaf een *peculium* heeft ter waarde van 5000 sest. dan kan hij de meester

voor 5000 sest. aansprakelijk stellen en dus 5000 van die 6000 sest. recupereren via de *actio de peculio*. Wie met een slaaf wil zaken doen en geen voorafgaandelijke machtiging van diens meester heeft gevraagd loopt geen financieel risico zolang de transacties de waarde van het peculium niet overschrijden. Dit systeem was heel ingenieus omdat het de meester in staat stelde duidelijk te maken tot op welke hoogte hij wenste aansprakelijk te worden gesteld voor de transacties van zijn slaven. Hoe meer hij een slaaf vertrouwde hoe groter peculium hij hem kon geven en hoe ruimer de autonomie van de slaaf en dus het gemak van de meester was. Daarnaast was er nog een derde actio nl. *de in rem verso* die door benadeelden kon gecombineerd worden met de *actio de peculio* maar we gaan hierop niet verder in.

Welstellende meesters beschikten verder nog over vertrouwensslaven die als hun naaste medewerkers fungeerden en vaak ook als een alter ego van hun meester optraden zoals privé-secretaris en andere functies die we nu als kaderfuncties zouden bestempelen. Het best bekende voorbeeld hiervan is Tiro, slaaf en naaste medewerker van Cicero. Uit de correspondentie van Cicero blijkt herhaaldelijk welke onvervangbare rol Tiro speelde en werkelijk Cicero's rechterhand was voor wie Cicero geen geheimen had en die hij vaak met uiterst confidentiële opdrachten belastte en voor wie hij ook, zoals we verder nog zullen zien, een oprechte genegenheid koesterde.

Profijtslaven

Met de profijtslaven komen we in een heel andere logica terecht. In tegenstelling tot de comfortslaven vormen zij in de boekhouding van hun meester geen uitgaven- maar een inkomstenpost. Het minste dat een meester van zijn profijtslaaf verwacht is dat zijn arbeid hem meer opbrengt dat hij voor zijn levensonderhoud moet uitgeven en dat ook zo snel mogelijk de aankoopprijs is gerecupereerd. Tegenover deze slaven heeft de meester een totaal andere (commercieel-economische) instelling dan tegenover de comfortslaven. Bij de comfortslaven is er een afweging van het niet in geld uit te drukken versterkte comfort (en prestige) tegenover de aankoopprijs en de onderhoudskosten. Bij de profijtslaven daarentegen kan de afweging tussen in- en output zuiver boekhoudkundig gemaakt worden, want beide zijn in geld uit te drukken. Voor een overzicht van de manier waarop de Romeinen gebruik maakten van profijtslaven kunnen we het best de grote economische sectoren overlopen.

Profijtslaven in de landbouw

In de antieke, en dus ook Romeinse, economie was de agrarische sector veruit de belangrijkste sector. Zijn aandeel in de totale economie, zowel wat het aandeel in het BNP betreft als wat het aantal daarbij betrokken arbeidskrachten, mag op minstens 80% geschat worden. Om zich een idee te vormen van het aandeel van de slavenarbeid in de Romeinse economie is het dus van het grootste belang te weten in welke mate de agrarische sector een beroep deed op slaven als arbeidskracht. Men mag daarbij niet uit het oog verliezen dat, in tegenstelling tot wat nog vaak wordt aangenomen, de subsistentielandbouw (overlevingslandbouw) op verre na niet van de kaart was geveegd en in Italië misschien wel goed was voor de helft van het landbouwareaal.

Met overlevings- of subsistentielandbouw bedoelen we de kleinschalige landbouwbedrijfjes van rond de 5 ha (iets meer of minder naargelang de bodemkwaliteit) die door een gezin bewerkt worden en dat gezin in staat

stellen te leven van de opbrengst van de exploitatie maar zonder in normale omstandigheden een surplus op te leveren dat zou kunnen vermarkt worden. De exploitanten van dergelijke bedrijfjes zijn ofwel eigenaar van het bedrijfje ofwel pachten ze het van de eigenaar. In dit laatste geval moet de opbrengst niet alleen volstaan om de exploitant en zijn gezin ervan te laten leven maar ook om daarenboven nog de pacht te betalen aan de eigenaar.

In deze subsistentiesector is – alleen al om economische redenen – geen plaats voor slavenarbeid. Vooreerst omdat de eigenaar of pachter samen met zijn gezin volstaan om het areaal te bewerken en er derhalve geen behoefte is aan supplementaire werkkrachten en vervolgens omdat de exploitant het zich financieel niet kan permitteren. Dit betekent dus dat op de helft van het Italische landbouwareaal geen slaven te werk gesteld zijn. Uitzondering hierop vormen sommige *servi quasi coloni*. Hiermee bedoelt men slaven die van hun meester een perceel in pacht hebben gekregen dat ze voor eigen rekening kunnen bewerken mits het afdragen van een pacht (in natura of speciën). De schaarse bronnen, omzeggens uitsluitend van juridische aard, impliceren niet noodzakelijk dat alle *servi quasi coloni* een kleinschalige exploitatie runden. Op de andere mogelijkheid zullen we verder nog terugkomen.

Slaven op de villa rustica

In tegenstelling tot de kleinschalige subsistentiesector, waarover het bronnenmateriaal zeer schaars is, zijn we heel goed geïnformeerd over de grootschalige marktgerichte landbouw die zowat de andere helft van het Italische landbouwareaal in beslag nam. Deze informatie hebben we vooral te danken aan de werken van de agronomen M. Porcius Cato (234-149 v.C.), M. Terentius Varro (116-27 v.C.) en L. Iunius Moderatus Columella (eerste eeuw n.C.). Deze auteurs hebben handboeken (respectievelijk *De agricultura*, *Rerum Rusticarum libri III* en *De re rustica*) geschreven ten behoeve van grootgrondbezitters over de wijze waarop men dergelijke bedrijven op de meest rendabele wijze exploiteert. De geschriften van de vakjuristen gecompileerd in de Digesten vormen de tweede belangrijke informatiebron.

Een dergelijk marktgericht landbouwbedrijf heet in het Latijn *villa rustica* of *fundus*. Een middelgroot bedrijf omvatte een 25 à 60 ha terwijl grote exploitaties zich over honderden ha konden uitstrekken. De finaliteit van deze marktgerichte bedrijven was de productie van handelsgewassen, d.w.z. producten die voor de verkoop bestemd zijn. De belangrijkste handelsgewassen waren graan, olijven (verwerkt tot olie) en druiven (verwerkt tot wijn). Dit betekende niet dat de volledige opbrengst van een *villa rustica* werd vermarkt, een deel moest ook de behoeften van de eigenaar en zijn slaven dekken. Evenmin vormde het grondbezit van een grootgrondbezitter een aaneengesloten stuk grond dat als één landbouwbedrijf werd geëxploiteerd. In de meeste gevallen was het grondbezit versnipperd en verdeeld over meerdere zelfstandige exploitaties verspreid over Italië.

Op een dergelijke *villa rustica* bestond de vaste kern van arbeidskrachten uit slaven. Omdat de behoefte aan arbeidskrachten erg ongelijk verdeeld is over het jaar raadden de agronomen aan de omvang van de *familia rustica* niet af te stemmen op de behoeften tijdens de piekperiodes want dan zit men de rest van het jaar met een teveel aan slaven die men wel moet onderhouden maar waarvoor men geen werk heeft. Daarom is het beter tijdens de piekperiodes een beroep te doen op vrije dagloners en het vaste slavenbestand af te stemmen op de behoeften buiten die piekperiodes.

In de tweede eeuw v.C. geeft Cato als minimale bemanning voor een olijfgaard van 60 ha 13 slaven op: de *vilicus*, de *vilica*, vijf arbeiders, drie koeienjongens, een ezeldrijver, een varkenshoeder en een schaapherder. Voor een wijngaard van 25 ha zijn volgens hem 16 slaven noodzakelijk: de *vilicus*, de *vilica*, tien arbeiders, een koeienjongen, een ezeldrijver, een tuinman voor de wilgen en een varkenshoeder. De gegevens voor akkerland ontbreken en de latere auteurs Varro en Columella geven geen cijfergegevens. Maar Varro en Columella hebben het wél over meerdere ploegbazen en voormannen die ieder de leiding hebben over een ploeg van een tiental gewone landbouwarbeiders. Columella heeft het verder over een quasi-militaire indeling van de manschappen in ploegen.

Op een dergelijk bedrijf waren slaven in erg uiteenlopende functies en verantwoordelijkheden tewerkgesteld. Een hoofdstuk uit de Digesten met jurisprudentiële casuïstiek over de bedrijfsuitrusting van een fundus vermeldt tal van functies uitgeoefend door slaven die tot de bedrijfsuitrusting (*instrumentum fundi*) worden gerekend waarbij wel dient te worden opgemerkt dat de juristen vooral die slaven ter sprake brengen waarover enige twijfel zou kunnen bestaan over het al dan niet behoren tot de bedrijfsuitrusting. In hun opsommingen en casuïstiek is er o.m. sprake van proviandmeesters, waterdragers, tuinlieden, terreinbewakers, ossendrijvers, gravers. Ook slaven die voor de verzorging van de eigenlijke landbouwsclaven moeten instaan zoals bakkers, wolwerkers, kokkinnen waren op een villa rustica terug te vinden evenals personeel bestemd voor secundaire activiteiten die eveneens op het landgoed plaats grepen:

Als er op het landgoed drijffachten gehouden worden vallen naar mijn mening ook de jagers, de speurders, ... , die voor de jacht noodzakelijk zijn, onder de bedrijfsuitrusting, vooral indien het landgoed ook daaruit opbrengsten had. En als er opbrengsten uit de vogelvangst waren, zullen de vogelvangsters, onder de bedrijfsuitrusting vallen (D. 33.7.12.12-13).

Bij de *familia rustica* trof men zowel ongeschoolde arbeiders van wie in de eerste plaats fysieke inzet wordt verwacht als gespecialiseerde krachten. Deze laatsten zijn vooral in de wijngaard actief: het snoei- en ontwerp vereist een gedegen kennis en ervaring en Columella stelt duidelijk dat voor dergelijke specialisten heel wat meer moet betaald worden bij de aankoop (6000 à 8000 sest.). Een ander kwalitatief onderscheid is tussen de ploegleiders en de eenvoudige werklui. Van een totaal andere aard is het onderscheid tussen de *vincti* en de *soluti* (geketende en loslopende slaven). Plinius de Jongere gaat er prat op dat op zijn landbouwbedrijven geen geketende slaven waren en tot tweemaal toe doet zijn oom (Plinius de Oudere) er zijn beklag over in zijn *Naturalis Historia* dat geketende slaven worden ingezet in de landbouw. Niet zozeer uit medelijden met die geketenden maar omdat het rendement daaronder te lijden heeft:

Maar tegenwoordig wordt diezelfde arbeid verricht door geketende voeten, veroordeelde handen en gebrandmerkte gezichten..... En dan staan wij verbaasd dat we met dwangarbeiders niet dezelfde opbrengst bereiken die opperbevelhebbers [die zelf de hand aan de ploeg sloegen zoals Cincinnatus waarover Plinius het enige zinnen hoger had] verkregen (N.H. 18,21) en enkele alinea's verder: Het land laten bebouwen door kettingsclaven is het slechtste dat er bestaat, zoals alles wat wordt uitgevoerd door mensen die geen enkele hoop meer hebben (N.H. 18, 36).

Columella die het eveneens over *servi vincti* heeft, laat uitschijnen dat het bij deze *servi vincti* voornamelijk om door hun meester tijdelijk gestraften gaat. Het konden evenwel ook slaven zijn met een strafregister waarvan de meester reeds bij aankoop wist dat ze een en ander op hun kerfstok hadden zoals vluchtpogingen en die daarom preventief werden geketend tijdens het werk. 's Avonds werden deze kettingslaven opgesloten in *ergastula*, gevangenisruimten in de gebouwen van de villa rustica.

De vilicus als sleutelfiguur

In theorie kon de eigenaar van de villa rustica zelf het bedrijf runnen. In werkelijkheid lijkt dit eerder uitzonderlijk te zijn geweest. Vooreerst om praktische redenen: meestal bezat de eigenaar meerdere landbouwbedrijven en kon dus slechts één van die vele zelf leiden. Maar meestal wensten ze zelfs dat niet omdat de sociale gedragscode voorschreef dat een lid van de elite zich met staatszaken en/of cultuur zou bezighouden en niet met dergelijke triviale aangelegenheden. Daarom was de dagelijkse leiding van een villa rustica doorgaans toevertrouwd aan een slaaf, de *vilicus*, die de spilfiguur was en waarvan het financiële succes van het bedrijf in grote mate afhankelijk was. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de agronomen na er vooreerst op te hebben gewezen dat de eigenaar in ieder geval regelmatig zich van de gang van zaken op het bedrijf moet vergewissen, veel aandacht besteden aan de keuze van de vilicus en aan de kwaliteiten waarover hij moet beschikken.

Mijn eerste raad is als vilicus niet een slaaf te kiezen met een aantrekkelijk uiterlijk of een slaaf die een van de meer geraffineerde beroepen in de stad heeft uitgeoefend. Deze categorie slaven is immers lusteloos en slaperig, gewend aan een luxeleventje, gewoon rond te slenteren op de pleinen, in het circus, theater, zijn tijd te verdoen met dobbelspel of in de kroegen, bordelen; dergelijke slaven houden niet op aan deze onnozelheden te denken en als ze deze gewoonten overbrengen naar het platteland dan lijdt de meester niet enkel schade in de persoon van de slaaf maar in zijn gehele bezit.

Men moet een man kiezen die vanaf zijn prille jeugd actief was in de landbouw en daarin veel ervaring heeft opgedaan. Is zo iemand niet beschikbaar dan moet men het beheer toevertrouwen aan iemand die reeds veel zwaar werk heeft geleverd. Hij moet reeds de eerste jeugd achter zich hebben maar nog geen oude man zijn: is hij te jong dan zou hij het nodige gezag missen om te bevelen want oudere mensen zouden weigeren een jonge snaak te gehoorzamen; is hij te oud, dan zou hij bezwijken onder de vele inspanningen. Hij moet dus van middelbare leeftijd zijn en over een stevige constitutie beschikken, praktische ervaring hebben in de landbouw of minstens erop bedacht snel zijn kennis uit te breiden. Want deze arbeid duldt niet dat de ene beveelt en de andere opleidt en niemand is bekwaam een taak tot een goed einde te brengen indien hij van een ondergeschikte moet vernemen wat men moet doen en hoe. Zelfs een analfabeet, mits hij over een goed geheugen beschikt, kan een bedrijf op een bevredigende wijze leiden. Een dergelijke vilicus brengt voor zijn meester, aldus Celsus, vaker meer op dan de boekhouding omdat een dergelijke slaaf die niet kan schrijven, de boekhouding niet kan vervalsen of ervoor terugdeinst het aan een ander te vragen en zo deze op de hoogte te brengen van zijn bedrog.

Overigens moet men aan iedere vilicus, wie hij weze, een vrouw als levensgezellin geven die hem tezelfdertijd aan het bedrijf bindt en hem bij sommige taken bijstaat.

Men moet hem opdragen zorg te besteden aan het onderhoud van de werktuigen en het dubbele van wat nodig is in reserve te houden.

Hij moet niet alleen competent zijn op het gebied van de veldarbeid maar ook, voorzover een slaaf dat van nature kan zijn, beschikken over de kwaliteiten die nodig zijn om zonder zwakheid of wreedheid, leiding te geven door onophoudelijk de beteren aan te moedigen zonder na te laten de zwakkeren te ontzien, en wel zo dat zij eerder zijn strengheid vrezen dan door zijn wreedheid geterroriseerd zijn. Hij kan dit resultaat bekomen als hij er meer naar streeft zijn ondergeschikten te beletten tekort te schieten in hun plichten door zijn waakzaamheid dan door zijn eigen zorgeloosheid verplicht te worden diegenen te straffen die hun plichten verwaarlozen. Welnu, er is geen betere manier om toezicht uit te oefenen op de ergste nietsnut dan door van zo iemand nauwgezet de uitvoering van de opgedragen taak te eisen en door de bestendige aanwezigheid van de vilicus. Op die manier immers kwijten de verantwoordelijken zich gewetensvol van hun taak en de andere slaven zullen meer bekommerd zijn om na het werk te rusten en te slapen dan zich over te geven aan genietingen.....

In het algemeen moet men er vooral op toezien dat de vilicus zich niet gaat inbeelden dat hij weet wat hij niet weet en ervoor zorgen dat hij voortdurend erop uit is te leren wat hij nog niet weet.

Zo gaat het nog enkele alinea's voort in het eerste boek. Maar dat volstaat nog niet voor Columella want verder in zijn werk wijdt hij nog een heel boek aan de vilicus.

Naast de vilicus speelt ook de **vilica** een belangrijke rol op het landbouwbedrijf. Volgens Columella moet zij nog jong zijn en over een goede gezondheid beschikken zodat ze het werk aan kan. Zonder lelijk te zijn (want dan zou de vilicus een afkeer van haar kunnen krijgen) mag ze toch ook niet uitzonderlijk knap zijn opdat de vilicus omwille van haar zijn werk niet zou verwaarlozen. Zij mag niet verslaafd zijn aan wijn, geen mannengek zijn en niet gulzig. Zij moet snel van begrip zijn, over een goed geheugen beschikken en vooruitziend zijn. Kortom zij moet een steun zijn voor en naaste medewerkster van de vilicus. Haar taken zijn van die aard dat de vilicus zich zo weinig mogelijk moet bezighouden met het werk binnenshuis. Dit alles belet niet dat de eindverantwoordelijkheid voor alles wat ze doet bij de vilicus ligt.

Meer concreet bestaat haar taak erin ervoor te zorgen dat de slaven die buitenshuis werken op tijd naar het werk vertrekken en dat de slaven die op de hoeve zelf werken er niet van door gaan en dat alle taken binnenshuis naar behoren uitgevoerd worden. Alles wat het huis wordt binnengebracht moet zij inspecteren en als ze niet beschadigd zijn de goederen in ontvangst nemen. Wat voor direct verbruik bestemd is moet zij klaar zetten. Ze moet er voor zorgen dat wat voor een vol jaar bedoeld is niet op één maand wordt opgebruikt. De voorraad moet ze regelmatig inspecteren en ervoor zorgen dat de opgeborgen huisraad en kledij in goede staat blijft en dat veelgebruikte zaken en de vruchten niet door haar luiheid of slordigheid bederven.

Als de vilica en de andere vrouwen niet buiten op het veld kunnen werken wegens het weer dan moet zij er voor zorgen dat er wol klaar is zodat de vrouwen deze kunnen spinnen. Komt een slaaf die normaal op het veld zou moeten werken naar huis dan moet zij uitzoeken of dit uit luiheid is of omdat hij ziek is geworden. Ook als de slaaf slechts veinst ziek te zijn moet zij hem naar de ziekenzaal brengen. Slaven die echt ziek zijn moeten de geschikte verzorging krijgen.

De vilica moet voortdurend mobiel zijn: zij moet het weefgetouw inspecteren en de weefsters instructies geven; ze moet erop toezien dat de keuken, de stallen, de troggen en de ziekenzaal steeds schoongemaakt worden; zij moet onverwachts inspecties uitvoeren als de vilicus of de voorraadbeheerder goederen aan het afwegen zijn; zij moet erbij zijn als de ooien gemolken worden en de moederdieren hun jongen zogen; zij moet aanwezig zijn wanneer de schapen geschoren worden en erop letten dat het aantal schapenvachten overeenstemt met het aantal schapen. Ook is het haar taak ervoor te zorgen dat de slaven belast met het onderhoud op tijd de huisraad luchten, dat de bronzen gebruiksvoorwerpen gepoetst worden en dat de roest verwijderd wordt. Ze moet tenslotte er ook over waken dat al wat aan herstelling toe is aan de handwerklieden gegeven wordt om te repareren.

De vilica is dus de plaatsvervangster van de vilicus in het huishouden maar staat wel onder diens controle. Ze moet dan ook bang zijn voor haar man/vilicus.

Naast deze beheervorm met vilicus die we als quasi-direct kunnen bestempelen omdat de vilicus er als alter ego van de eigenaar fungeert en de uitbating er gebeurt voor rekening van de meester, is er ook het indirecte beheer waarbij de eigenaar het bedrijf verpacht. De pachter draagt dan de overeengekomen pachtsom af en exploiteert het bedrijf op eigen risico en voor eigen rekening. Die pachter kan zelf de dagelijkse leiding op zich nemen of op zijn beurt deze aan een vilicus toevertrouwen. In beide gevallen wordt de vaste kern van werkkrachten gevormd door slaven.

Een tussenformule is deze waarbij de eigenaar zijn bedrijf in pacht geeft aan een van zijn slaven die er dan meteen ook de dagelijkse leiding van heeft. Het onderscheid met de vilicusformule bestaat erin dat hier de vilicus voor eigen rekening werkt maar dan wel een pacht verschuldigd is aan zijn meester. Ook in dit geval spreekt men van een *servus quasi colonus*. Deze term kan dus twee uiteenlopende realiteiten dekken: een slaaf met een subsistentiebedrijfje of een slaaf met een marktgerichte villa rustica.

Herders

Tot de agrarische sector behoort ook de veeteelt. Grootgrondbezitters bezaten grote kuddes schapen en geiten die zij aan herders toevertrouwden. Ook deze herders waren slaven. Als de weidegronden vlakbij het landgoed gelegen zijn en de dieren niet al te groot zijn kan de taak toevertrouwd worden aan kinderen zowel jongens als meisjes. Gaat het om grotere dieren of liggen de weiden veraf dan moet men een beroep doen op stevige kerels die van geen kleintje vervaard zijn omdat ze de kuddes tegen wilde dieren en rovers moeten beschermen. Ze waren dan ook gewapend en zijn mutatis mutandis te vergelijken met cowboys in het heroïsche Wilde Westen van de V.S.A. Ze beschikten de facto over een ruime autonomie en waren vaak maanden van huis en op zichzelf aangewezen. Varro geeft een levendige beschrijving van hun bestaan. Zij moeten hun kuddes volgen in de hooglanden en in de wildernis. Hun eten moeten ze meevoeren op lastdieren. 's Nachts slapen ze in geïmproviseerde hutten of onder de blote hemel. Zij moeten voortdurend op hun hoede zijn voor aanvallen van wilde dieren (wolven, beren, slangen) en van rovers. Zij moeten dus gehard zijn, snel en vooral sterk. Ze moeten daarenboven hun kudde goed in handen hebben en de zieke of gewonde dieren kunnen verzorgen.

Omdat zij lange tijd van huis zijn moeten zij ook vrouwen meekrijgen die hun leven in het wild delen. Deze vrouwen moeten dan ook gezond zijn en over een sterk gestel beschikken. Die vrouwen moeten de maaltijden bereiden, brandhout verzamelen, materiaal bewaken. Zij moeten er ook voor zorgen dat de herders seksueel niets te kort komen. Varro spreekt met lof over Illyrische en Liburnische vrouwen die zelf de herderstaak op zich kunnen nemen.

De herders moeten in groepen verdeeld worden en elke groep moet onder leiding van een meesterherder geplaatst worden. Deze laatste is in enkele opzichten te vergelijken met de vilicus: hij moet oud genoeg zijn om respect af te dwingen maar jong genoeg om het zware werk aan te kunnen. Hij moet kunnen lezen en schrijven zodat hij de instructies kan lezen i.v.m. de verzorging van de ziekten en wonden en om de boekhouding te kunnen bijhouden. Iedere meesterherder heeft een groep herders onder zich en moet ervoor zorgen dat iedereen in de groep alles heeft wat nodig is voor zijn taak, proviand en verpleegmateriaal. Iedere herder uit de groep heeft de hoede over een aantal dieren en eet overdag alleen bij zijn kudde. 's Avonds komt de hele troep bijeen om samen het avondmaal te nuttigen.

Mijnen en steengroeven

Tot de primaire sector behoren ook de mijnbouw en de steengroevenontginningen. We stipten reeds aan dat bepaalde misdrijven werden gestraft met een veroordeling *ad metalla* (levenslange dwangarbeid in de mijnen en steengroeven) en dat de veroordeelden vooraf tot slaaf werden gedegradeerd. Ook andere slaven werkten in deze sector en bovendien konden meesters die ontevreden waren over hun slaven hen bij wijze van straf verkopen aan mijnexploitanten. Alle teksten zijn er het over eens dat de arbeid er zeer zwaar was. We gaan er verder niet op in omdat tijdens de keizertijd er in Italië geen mijnen werden geëxploiteerd en we over de concrete situatie in de steen- en marmergroeven weinig informatie hebben.

Profijtslaven in de secundaire en tertiaire sector

Zo komen we dan bij de secundaire en tertiaire sector (nijverheid/ambachtswezen, handel en diensten) die we hier samen zullen behandelen omdat in de Romeinse wereld de producent vaak ook zijn producten aan de consument verkocht en werkplaats en winkel in dezelfde ruimte waren ondergebracht en met dezelfde term (*taberna*) werden aangeduid. Althans voorzover het ging om producten bestemd voor de lokale markt. Voor de supra-regionale handel die meestal ook overzeese handel was, waren er uiteraard wel handelaars die de producten opkochten en voor de distributie instonden. In kleinschalige gezinsbedrijfjes werkte het gezin om in het eigen levensonderhoud te voorzien en voor slavenarbeid was er geen ruimte. Kon het gezin zich wel een slaaf permitteren dan werkte die mee met de andere gezinsleden en fungeerde eigenlijk meer als een comfortslaaf omdat zijn meester de meest lastige of vervelende taken op hem kon afschuiven.

Slaven vinden we vooral in een andere context terug die verband houdt met het feit dat activiteiten in handel en nijverheid sociaal niet hoog aangeschreven stonden en dat het ongepast werd geacht dat leden van de elite zich op deze wijze zouden verrijken. Anderzijds beseften veel leden van de elite dat deze sectoren heel wat winstgevender waren dan de landbouw die voor hen als grootgrondbezitters de voornaamste bron van inkomsten vormde. Omdat ze over de nodige financiële middelen beschikten om in deze sectoren te investeren keken ze uit

naar mogelijkheden om dit toch te doen zonder sociaal gestigmatiseerd te worden. Daarom plaatsten ze hun slaven en vrijgelatenen als stromannen in bedrijfjes en handelondernemingen.

Over deze gang van zaken zijn we omzeggens uitsluitend geïnformeerd dank zij de geschriften van vakjuristen die in de Digesten gecompileerd zijn. Het gaat hier voornamelijk om casuïstiek rond de aansprakelijkheid van de meester voor de handelingen van deze stromannen. Zoals we reeds hoger aanstipten bezaten de slaven geen rechtspersoonlijkheid en konden ze niet door een benadeelde partij voor het gerecht gedaagd worden om schadevergoeding te bekommen. Men moest daar dus iets op vinden om de meester te kunnen aansprakelijk stellen.

Geranten

De eerste oplossing was de instelling van de *actio institoria*. *Institor* is de Latijnse term voor gerant/filiaalhouder. De jurist Paulus omschrijft hem als volgt:

Een gerant is iemand die voor aan- en verkoop in een winkel of op een standplaats wordt aangesteld, alsmede iemand die zonder vaste standplaats voor dezelfde activiteit wordt aangesteld.

Deze *actio institoria* kwam hierop neer dat de meester kon aansprakelijk gesteld worden voor de contracten die een door hem aangestelde gerant had gesloten voorzover deze handelingen vielen binnen de bepalingen van de aanstelling. Deze aanstelling (*praepositio*) moest duidelijk geafficheerd worden op de plaats waar de gerant zijn activiteiten uitoefende. We laten even Ulpianus aan het woord:

'In het openbaar een bericht aanhangen' daaronder verstaan wij met duidelijke lettertekens, op een plaats waar het vanaf de begane grond goed leesbaar is, en wel vóór de winkel waarin of vóór de plaats waarop de handel gedreven wordt, niet ergens achteraf, maar op een in het oog springende plek. Wat die letters betreft: Griekse of Latijnse? Naargelang de plaatselijke omstandigheden, meen ik, om te voorkomen dat iemand zich op zijn onbekendheid met het schrift kan beroepen. Als iemand beweert niet bekend te zijn met het schrift of niet opgemerkt te hebben wat er aangehangen was, terwijl nochtans velen het wel gelezen hebben en het in het openbaar aanhing, zal hij zeker geen gehoor krijgen [bij de rechter].

*Het bericht behoort permanent aangehangen te blijven; en als er gedurende de tijd dat het bericht niet aanhing of de tekst onleesbaar geworden was contracten zijn gesloten, zal de *actio institoria* van toepassing zijn. Vandaar dat, als de eigenaar van de winkel het had aangehangen, maar een ander het heeft weggehaald, of als het door slijtage of regen of iets dergelijks zover gekomen is, dat er geen bericht meer was of dat het niet meer zichtbaar was, geconcludeerd moet worden dat diegene die de aanstelling heeft verricht, aansprakelijk is. Maar als de gerant zelf het bericht heeft weggehaald om mij te misleiden, moet diens opzet nadelig zijn voor diegene die de aanstelling heeft verricht, tenzij diegene die het contract gesloten heeft aan het bedrog medeplichtig is.*

De juristen geven concrete gevallen die ons een idee geven van de concrete praktijk. Een voorbeeld:

Iemand had een slaaf uit Arles de leiding gegeven over zijn olijfoliehandel in Arles en hem tevens gemachtigd tot het opnemen van geldleningen. Inderdaad had de slaaf geld te leen ontvangen. De geldschietster verkeerde in de mening dat de slaaf het ten behoeve van de handel had opgenomen en

proceederde met de actio institoria. Bewijzen dat de slaaf het geld voor de handel geleend had kon hij niet.(Ulpianus)

Soms komen ze (de geranten) namelijk zelfs hun waren bij vooraanstaande klanten aan huis aanbieden en verkopen die daar. De plaats van verkoop en aankoop verandert de aard van de actio institoria niet, aangezien in beide gevallen geldt dat het de gerant is die gekocht of verkocht heeft.

Tot de activiteiten die bij deze actio institoria in de casuïstiek ter sprake komen behoren o.m.: bankiers, handel, aannemer van werken, marskramers aan wie kleding- of lijnwaadhandelaars hun producten geven om ze te venten of te verkopen. Nog enkele citaten:

Ook muilezeldrijvers kan men terecht institores heten..... Maar ook als een winkelier zijn slaaf naar het buitenland zou sturen om er koopwaren aan te schaffen en hem die op te sturen, moet deze als gerant beschouwd worden. Labeo zegt: indien een bakker de gewoonte had zijn slaaf naar een bepaalde plaats te sturen om er brood te verkopen en deze laatste, na van een aantal klanten bij vooruitbetaling contant geld te hebben ontvangen om hun iedere dag brood te leveren, de zaak in het honderd heeft laten lopen, behoort men er niet aan te twifelen dat de bakker – als hij heeft toegestaan dat men de slaaf op die manier betaalde – aansprakelijk moet worden gehouden.

Het spreekt vanzelf dat een meester er alle belang bij had alleen vakbekwame en betrouwbare slaven aan te stellen. Niet alleen omdat hij aansprakelijk was voor hun activiteiten maar ook omdat dergelijke slaven over een ruime mate van feitelijke autonomie beschikten. Sommige reisden blijkbaar overzee om hun waren aan de man te brengen. De gerantformule impliceerde dat de gerant voor rekening van de meester werkte, m.a.w. dat in principe de opbrengst van de arbeid van de slaaf integraal aan de meester ten goede kwam. Het spreekt vanzelf dat de slaaf op een of andere manier ook voordeel moest kunnen halen uit zijn arbeid die zoveel persoonlijke inzet en zin voor initiatief impliceerde. Hoe dit precies in concreto gebeurde wordt niet expliciet in de bronnen aangegeven. Waarschijnlijk kreeg hij als prikkel om hem tot inzet te motiveren een forfaitaire vergoeding of een percentage op de gerealiseerde winst of omzet. Deze vergoeding kon hij dan als zijn peculium beschouwen.

Met het peculium op eigen houtje

Er was ook een alternatieve oplossing waarbij de dominus bij wijze van peculium de slaaf de productiemiddelen van een bedrijf (werkplaats, werktuigen, startkapitaal om grondstoffen of koopwaar aan te kopen) ter beschikking stelde zodat de slaaf volledig voor eigen rekening werkte en de gerealiseerde winsten ook gingen deel uitmaken van het peculium. Deze formule vormde ongetwijfeld een sterke prikkel om zich in te zetten des te meer omdat hij bij zijn vrijlating doorgaans zijn peculium mocht behouden. Met dit peculium en de relaties en bescherming van zijn vroegere meester had hij als vrijgelatene heel wat meer en betere perspectieven dan een vrijgeborene die deze steuntjes in de rug niet had. Bij deze alternatieve formule kan de meester op basis van de actio de peculio door een benadeelde derde aansprakelijk gesteld worden voor een bedrag van maximaal de waarde van het peculium. Voor de meester bood deze tweede formule niet alleen een alternatief om zijn slaaf

tot inzet te prikkelen maar tevens om aan te geven tot op welke hoogte hij bereid was aansprakelijkheid te dragen voor de activiteiten van zijn slaaf.

Maar vermits de slaaf in normale omstandigheden dit peculium mocht behouden bij zijn vrijlating kan men zich de vraag stellen wat de meester uiteindelijk te winnen had bij deze formule. Ingeval de slaaf sterft vooraleer te zijn vrijgelaten dan keert het peculium vermeerderd met de door de slaaf gerealiseerde aangroei automatisch terug naar de meester. Het verlenen van een peculium komt in dit geval voor de meester neer op een investering op middellange termijn. Maar ook als de slaaf pas na zijn vrijlating sterft heeft zijn patronus recht op de nalatenschap of een deel ervan. Op de modaliteiten die het aandeel van de patronus in de nalatenschap van zijn vrijgelatene regelen komen we verder nog terug maar we stippen wel aan dat de meester vat had op een aantal factoren die dat aandeel bepaalden. Veel winkeltjes en werkplaatsen in Rome en de Italiaanse gemeenten werden dus gerund door slaven die als institor voor hun meester fungeerden of de zaak als peculium van hem hadden ontvangen.

Diensten- en recreatiesector

Ook in de gecommmercialiseerde dienstensector waren de slaven (en slavinnen) prominent aanwezig. Dit is o.m. het geval in de geneeskunde waar veel artsen slaven of vrijgelatenen waren die het vak hadden geleerd toen ze de slaaf waren van een andere arts. Hetzelfde geldt voor de recreatieve sector met zijn toneelspelers, muzikanten, zangers en wagenmenners die overwegend, maar niet uitsluitend slaven of vrijgelatenen waren. Dergelijke slaven en vrijgelatenen genoten vaak een grote populariteit en de sterren onder hen verdienden aanzienlijke bedragen. Voor enkele wagenmenners bezitten we concrete informatie omdat daarvan melding wordt gemaakt op hun grafschrift. Een voorbeeld is de op tweeëntwintigjarige leeftijd overleden slaaf Crescens (**CIL VI, 10.050**). Op zijn grafschrift lezen we dat hij was begonnen toen hij dertien jaar oud was. Zijn eerste overwinning had hij behaald in 115 toen hij nog geen veertien jaar oud was. In totaal reed hij in de negen jaar dat hij actief was 686 wedstrijden. Zevenenveertig keer won hij, 130 keer was hij tweede en 111 maal derde. Zijn prijzengeld bedroeg 1.558.346 sestertiën. Een andere wagenmenner, Epaphroditus behaalde 178 overwinningen als slaaf en voegde daar na zijn vrijlating nog acht overwinningen aan toe (**CIL VI, 10.062**). Polyneices, zelf een beroemde wagenmenner, richtte standbeelden op voor zijn twee jonggestorven zonen. De teksten op de voetstukken vermelden voor de ene zoon:

M. Aurelius Polyneices, als slaaf geboren, leefde 29 jaar, 9 maanden en 2 dagen. Hij behaalde 739 overwinningen: voor de Roden 635, voor de Groenen 55, voor de Blauwen 12, voor de Witten 17. Drie overwinningen behaalde hij met zesspannen, acht met achtspannen en negen met tienspannen. Voor de andere: M. Aurelius Mollicius Tatianus, als slaaf geboren, leefde 20 jaar, 8 maanden en 7 dagen. Hij behaalde 125 overwinningen: 89 voor de Roden, 24 voor de Groenen, 5 voor de Blauwen en 7 voor de Witten.

Ook vele gladiatoren waren slaven maar in tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen was dit niet noodzakelijk het geval want ook een vrijgeborene kon dienst nemen in een gladiatorenschool. Hij moest dan wel een contract (*auctoramentum*) sluiten met de *lanista* (leider van een *familia gladiatoria*) waardoor hij voor de afgesproken tijd afstand deed van de meeste rechten die hij als vrij persoon bezat en waarin ook werd vastgelegd

wat hij zou verdienen, hoe vaak en met welke wapens hij zou vechten en met een eed (*sacramentum*) zijn degradatie officieel bevestigen. Van dan af was hij een quasi-slaaf. Daarnaast vond men bij de gladiatoren ook *servi poenae* (oorspronkelijk vrije mensen die wegens misdrijf *ad ludos* waren veroordeeld en eerst tot slaaf gedegradeerd). Ook krijgsgevangenen konden ofwel direct verplicht worden elkaar in tweegevechten in het amfitheater af te maken of na een opleiding opgenomen worden als slaven in een gladiatorenschool. Andere gladiatoren waren slaven die door hun meester bij wijze van straf waren verkocht aan een lanista. Tenslotte konden eigenaars van gladiatorenscholen geschikte slaven kopen en ze laten opleiden tot gladiator.

Tot de dienstensector kunnen we tenslotte ook de prostitutie rekenen. De *meretrices* (prostitutees) waren voor het merendeel slavinnen die voor rekening van hun meester/pooier (*leno*) hun seksuele diensten aanboden tegen betaling. Hier dient onmiddellijk aan toegevoegd te worden dat de *lenones* met *infamia* waren genoteerd en daarom van een aantal burgerrechten beroofd. Normaal prostitueerden meesters hun slavinnen niet en als ze een slavin moesten verkopen was dit vaak met de clausule *ne prostituatur*. Hield de koper zich niet aan deze voorwaarde dan kon de slavin of haar verkoper haar vrijlating afdwingen voor de rechtbank.

Openbare diensten

Wij hebben het totnogtoe gehad over de tewerkstelling van slaven door individuele meesters. Maar ook de overheid op de diverse niveaus (staat, gemeente) bezaten slaven die zij konden tewerkstellen. De taken van deze *servi publici* konden erg uiteenlopend zijn. Sommige waren gewone ongeschoolde arbeiders maar anderen werden tewerkgesteld in de administratie en genoten in deze hoedanigheid van een zeker sociaal aanzien. Vaak waren zij de enige professionelen die voor de continuïteit van de dienst moesten instaan. Tijdens de keizertijd speelde de *familia Caesaris* (keizerlijke slaven en vrijgelatenen) een belangrijke rol in het staatsbestuur maar daarover zullen we het verder hebben.

Dit summiere overzicht van functies en activiteiten die door de slaven werden uitgeoefend maakt duidelijk dat de slaven alomtegenwoordig waren in de samenleving en dat er slechts weinig gebieden waren waar ze ontbraken. De belangrijkste was ongetwijfeld het leger. Alleen in uiterste nood hebben de Romeinen slaven bewapend. Deze slaven werden dan ofwel vooraf vrijgelaten ofwel werden ze na de slag vrijgelaten bij wijze van beloning. Dit betekent niet dat men in het leger geen slaven aantrof. Tijdens de republiek namen soldaten een persoonlijke slaaf als een soort ordonnans mee.

Motivatie en stimuli

Waar slaven als comfort- of profijtslaaf waren tewerkgesteld verrichtten ze in feite dwangarbeid in die zin dat zij in principe geen inspraak hadden en moesten uitvoeren wat hun meester hen opdroeg. Dwangarbeid ook in die zin dat ze die arbeid onvergoed moesten presteren. De enige tegenprestatie van de meester bestond erin dat hij moest instaan voor hun levensonderhoud: voedsel, kledij en huisvesting.

Omdat de slaaf een mens is, een met rede, gevoel en vrije wil begiftigd wezen, stelde dit het cruciale probleem van de motivering. Hoe kan men iemand ertoe bewegen arbeid te verrichten die hem niets opbrengt en waar hij zelf niet kan over beslissen. En vooral: hoe kan men zo iemand ertoe brengen deze arbeid goed te

verrichten en niet in het geniep op allerlei manieren tegen te werken of zich aan zijn taken te onttrekken of, erger nog, te saboteren en zo de meester meer schade te berokkenen dan zijn arbeid opbrengt. In wezen kan men iemand die niet autonoom over zijn arbeidskracht kan beschikken slechts op twee manieren motiveren: met de stok of de wortel, m.a.w. door straffen of beloning. Dit hebben de Romeinen dan ook gedaan waarbij ze zochten naar een optimale dosering want beide vormen hebben ook intrinsieke nadelen voor de meester.

Zo kan men niet onbeperkt straffen en zeker niet lijfstraffen toedienen. Vooreerst omdat de slaaf een zekere waarde vertegenwoordigt zodat een meester in feite schade toebrengt aan zijn eigen bezit als hij erop losklopt. Slagen en verwondingen kunnen er bovendien toe leiden dat de slaaf minder arbeidsgeschikt wordt en zo zijn gebruikswaarde verliest. Bovendien kan een mateloze bestraffing een slaaf alle zin om in die omstandigheden verder te leven ontnemen zodat hij ofwel wegvlucht ofwel zich van het leven beneemt. In beide gevallen betekent dit voor de meester vermogensverlies. Erger nog, de slaaf kan zich zo getergd voelen dat hij zijn meester vermoordt. De meester doet er dus best aan te vermijden dat een slaaf tot dergelijke reacties komt. De slaaf alleen door dwang uit te oefenen te laten arbeiden veronderstelt tevens een intensieve controle. Ofwel door de meester zelf maar dat slorpt dan wel veel tijd en energie op ofwel door derden maar die moeten dan vergoed worden. Niet iedere arbeid kan bovendien gemakkelijk gecontroleerd worden. Fysische dwang en lijfstraffen werden dan ook vooral toegepast bij slaven die arbeid verrichtten die enkel de inzet van hun fysische kracht vergde. Dergelijke slaven waren relatief goedkoop, konden gemakkelijk vervangen worden. Maar wanneer men een slaaf enkel voor dergelijke arbeid gebruikt dan negeert men precies de kwaliteiten die van een slaaf een ideaal werktuig maken vermits men hem slechts gebruikt zoals men ook een dier kan gebruiken.

Een optimaal gebruik van de slaaf als werktuig impliceert dat men zoveel mogelijk een beroep doet op zijn menselijke kwaliteiten: zijn verstand, zin voor initiatief, inzicht en creativiteit. Nog afgezien van het feit dat dergelijke slaven te kostbaar zijn om ze met lijfstraffen te beschadigen is het evident dat men dergelijke slaven alleen maar optimaal kan benutten als men op hun goodwill kan rekenen. Deze goodwill is niet alleen noodzakelijk opdat de slaaf zijn werk goed zou verrichten maar ook om te vermijden dat een snuggere slaaf in het geniep zou saboteren en zo de meester heel wat schade berokkenen. Een schade die gemakkelijk hoger kan oplopen dan wat de meester verdient aan de arbeid van de slaaf. Dergelijke goodwill is gemakkelijker te verkrijgen met beloningen dan met lijfstraffen. En als men dan toch al eens moet straffen dan zijn symbolische straffen meer aangewezen. Zo kan men een slaaf degraderen in de interne hiërarchie. Vaak zal zelfs een dreiging daarmee reeds volstaan om een ambitieuze slaaf tot inzet te stimuleren.

We haalden hoger reeds teksten aan van agronomen (Varro en Columella) waarin er sprake is van beloningen. Columella gaat nog dieper in op dit thema:

Met de andere slaven moet men in het algemeen de volgende gedragsregels volgen die ik niet betreur te hebben toegepast. Voorzover zij zich niet hadden misdragen richtte ik vaker dan tot de slaven in de stad het woord tot de slaven op de buiten en dit op een familiale toon en als ik merkte dat dit bewijs van goedheid vanwege de meester hun voortdurende lastige arbeid verzachtte, maakte ik zelfs vaak grapjes met hen en liet hen toe op hun beurt grappig te zijn. Sedert kort ga ik zelfs met hen discuten als met bekwame mensen over een of andere innovatie. Zo leer ik ieders persoonlijkheid kennen, hun aard en

hun intelligentie. Ik stel dan vast dat zij met groter enthousiasme de taak aanpakken waarover de discussie ging en de indruk hebben dat de taak op hun eigen initiatief is ondernomen.....

De gewetensvolle meester moet zowel bij de geketende slaven als bij de andere op wie men nog meer kan vertrouwen, navraag doen of ze in overeenstemming met zijn richtlijnen ontvangen wat hen verschuldigd is, hij moet zich zelf verzekeren van de goede kwaliteit van het brood en de drank door er zelf van te proeven en hij moet de staat van hun kleren, handschoenen en schoeisels onderzoeken. Vaak ook moet hij hen de gelegenheid geven zich te beklagen over diegenen die hen te wreed behandelen of hen bestelen. Wat mij betreft verschaf ik recht aan diegenen die zich terecht beklagen en treed ik op tegen diegenen die de slaventrop tot revolte aanzetten, hun ploegleiders belasteren en, omgekeerd, verschaffen we beloningen aan zij die blijk geven van inzet en ijver.

Overigens ben ik van oordeel dat de taken van de slaven niet door elkaar mogen gehaald worden zodat iedereen om het even wat doet. Dit systeem brengt de eigenaar geen baat bij: niemand beschouwt dan een taak als de zijne en de slaaf die een inspanning doet, brengt voordeel voor de gemeenschappelijke taak en niet voor de eigen en tracht zich dan om die reden te onttrekken aan de inspanning. Bovendien kan men dan niet de verantwoordelijke voor iedere tekortkoming individueel aanspreken vermits de taak gemeenschappelijk was.

Maar een sterke prikkel om zich in te zetten was uiteraard als de slaaf daar zelf voordeel kon uit halen en het voordeel gerelateerd was aan de ijver en inzet. Bij modale comfortslaven konden fooien waarmee de slaaf een peculium kon opbouwen al een aansporing betekenen. Bij de vertrouwensslaven, directe medewerkers en vooral de slaven die in handel en nijverheid werden ingezet was het toekennen van een peculium als een quasi-vermogen het middel bij uitstek om de slaaf op zijn minst de indruk te geven dat hij voor eigen rekening werkte. Op die manier werd de prikkel om zich in te zetten als het ware geïnterioriseerd bij de slaaf.

De ultieme prikkel was uiteraard de vrijlating of minstens het uitzicht op vrijlating. De beslissing daartoe was uitsluitend in handen van de meester die in normale omstandigheden nooit kon gedwongen worden een slaaf vrij te laten. Zoals we verder nog zullen zien als we het over de vrijlating hebben, hebben de Romeinen van deze prikkel vaak gebruik gemaakt. Tussen de lijnen door van een aantal teksten kan men lezen dat er vaak sprake zal zijn geweest van een deal tussen slaaf en meester waarbij de slaaf in ruil voor een reëel uitzicht op vrijlating de hem toevertrouwde taken ijverig zou uitvoeren.

Slavenarbeid de goedkoopste oplossing?

Het zal duidelijk zijn dat in deze omstandigheden de vraag of slavenarbeid zo goedkoop was als vaak wordt aangenomen niet zo gemakkelijk te beantwoorden is. Om te beginnen zijn er de aankoopkosten waarbij de eigenaar het risico loopt dat hij de slaaf verliest (door overlijden, weglopen) vooraleer de aankoopkosten teruggewonnen zijn. Daarbij komt dat de onderhoudskosten er ook zijn als men tijdelijk geen renderende arbeid voor de slaaf heeft. Dergelijke kosten heeft men niet wanneer men beroep doet op dagloners die men enkel moet vergoeden als ze gearbeid hebben. Maar ook de prikkel brengt bijkomende kosten met zich mee ofwel in de vorm van toezicht dat moet betaald worden ofwel in de vorm van beloningen die de slaaf tot inzet moeten aansporen.

DE SOCIALE POSITIE VAN DE SLAVEN

Interne hiërarchie

Over de sociale positie van 'de' slaaf kan men niet spreken om de eenvoudige reden dat de slaven in sociaal opzicht een erg heterogene groep vormden. Er bestond immers een hemelsbrede kloof tussen de dispensator van een welgestelde dominus en een ongeschoolde landbouwslaaf, tussen een slaaf die met zijn peculium quasi-autonoom en voor eigen rekening handel dreef overzee en een portier voor wie de wereld ophield aan de drempel van zijn portierkamertje, tussen een slaaf die van zijn meester carte blanche had gekregen en enkel maandelijks een forfaitaire som moest afdragen en de geketende slaaf op een landgoed. En dan heb ik het nog niet gehad over extremen als aan de ene kant de slaven van de keizer voor wie een topfunctie in het rijksbestuur een reëel vooruitzicht was en aan de andere kant de mijnsclaven die zonder vooruitzicht op enige lotsverbetering de zwaarste arbeid in de meest ellendige omstandigheden moesten verrichten.

De economische positie was evenwel niet de enige factor die de sociale positie van een slaaf bepaalde. Bij slaven die eenzelfde functie uitoefenden speelde het prestige van de meester ook een belangrijke rol: de dispensator van een plaatselijke vooraanstaande genoot minder aanzien dan de dispensator van een Romeinse senator. Vooral bij slaven die een vertrouwenspositie bekleedden in de huishouding straalde het prestige van de meester ook op hen af omdat zij vaak als alter ego voor hun meester fungeerden. Ook de mate waarin men in de onmiddellijke nabijheid van de meester vertoefde (proximiteit). Zo kon een *cubicularius* (kamerdienaar) of zelfs een *pedisequus* (begeleider) die bescheiden functies zonder veel verantwoordelijkheid vervulden toch een relatief aanzienlijke informele invloed uitoefenden als hij het slim aan boord legde. Dit is mutatis mutandis te vergelijken met de positie van de chauffeur van een minister.

In de huishouding (domus)

In huishoudingen van enige omvang bestond er een interne sociale hiërarchie. Bovenaan de sociale piramide in de familia urbana stond de dispensator, de privé-secretaris van de meester. Onder de ambitieuze slaven bestond er heel wat competitie om vooruit te komen. We vinden dit expliciet verwoord in de uitlating van een van de disgenoten van de Cena Trimalchionis: *Velen waren erop uit mij een voetje te lichten, maar ik hield me staande(enatavi)*. Om vooruit te komen moest men de gunst van de meester winnen en een behendige meester kon deze interne wedijver in zijn voordeel uitbuiten. Bij de familia rustica stond de vilicus aan de top. Hij runde het landbouwbedrijf als een alter ego van zijn meester en gaf leiding aan de hele familia rustica. Qua verantwoordelijkheid was hij dus minstens het equivalent van de dispensator. Dat hij toch iets lager stond in de hiërarchie had te maken met de leefomstandigheden: het leven in de stad was heel wat comfortabeler dan op het land. Een dispensator tot vilicus aanstellen kwam dan ook neer op een degradatie.

Een bevoorrechte plaats in de huishouding was doorgaans ook voorbehouden aan de *vernae*, slaven die in de huishouding geboren waren. Als jonge dreumesjes hadden zij vaak de affectie van hun dominus of domina opgewekt en omdat ze nooit de vrijheid hadden gekend waren ze doorgaans gewilliger en minder weerspanning.

Op funeraire inscripties wordt vaak melding gemaakt van deze affectieve relatie tussen verna en meester. Eén voorbeeld uit de vele:

Aulus Furius Crassus, verna van Aulus Furius Festus, werd als een zoon beschouwd (loco filii habitus est); hij leefde vier jaar, zes maanden en negenentwintig dagen. (ILS 8554)

Daar kwam nog bij dat ze onbeschreven bladen waren die door de meester van jongs af aan konden gevormd worden in overeenstemming met zijn specifieke eisen. Voor deze vernae was de huishouding hun ware thuis. Men deed dan ook vaak op hen een beroep voor de kaderfuncties en de vertrouwensposten. Daardoor hadden zij ook een grotere kans op vrijlating. Niet zelden waren deze vernae trouwens de natuurlijke kinderen van hun dominus die immers ook seksuele eigendomsrechten had op zijn slavinnen. Niemand nam daar trouwens aanstoot aan en in het Romeinse Recht hield men daar dan ook rekening mee zoals verder nog zal blijken als we het over de vrijlating zullen hebben.

In de samenleving buiten de domus

Buiten de huishouding en in de samenleving droegen de slaven uiteraard het stigma van hun juridische status maar in tegenstelling tot de slaven uit de moderne tijden waar de zwarte huidskleur hun status onmiddellijk verraadde waren de slaven in de Romeinse samenleving niet onmiddellijk aan hun fysisch uiterlijk herkenbaar. In grotere steden en vooral te Rome konden ze opgaan in de anonieme massa. De Romeinse senaat overwoog ooit om een speciale kledij voor te schrijven aan de slaven maar het kwam niet tot een beslissing omdat men vreesde dat het dan maar al te duidelijk zou worden hoe talrijk ze waren. En, dat zou hen wel eens op gevaarlijke ideeën kunnen brengen en de onderlinge solidariteit in de hand werken. Het ontbreken van uiterlijke herkenningstekenen maakte het de weggelopen slaven ook gemakkelijker om onder te duiken in de anonieme massa. Daarom werden slaven die ooit waren weggelopen gebrandmerkt op een zichtbare plaats en kregen ze een metalen halsband met identificatie.

Op slaven die als alter ego van hun meester fungeerden bij de transacties die ze voor zijn rekening met derden afsloten straalde het prestige van hun meester af en zij werden dan ook met dezelfde égards behandeld als hun meester. Zoals we nog zullen zien kon gebrek aan respect jegens hen beschouwd worden als een belediging van hun meester en als zodanig worden vervolgd. Ook slaven die met een eigen peculium en institores die een handelszaak runden hadden minder last van het sociale stigma dat op de slaven rustte. Om totaal andere redenen konden populaire slaven uit de recreatieve sector (toneelspelers, muzikanten, zangers, gladiatoren en wagenmenners) een sociaal aanzien verwerven.

Vermelden we verder dat de slaven ook konden toetreden tot colleges (verenigingen). In de statuten van een dergelijke vereniging (nl. van Diana en Antinoüs te Lanuvium) lezen we dat slaven daar evenzeer lid konden van zijn alhoewel het lidmaatschap niet zo goedkoop was: éénmalig toegangsgeld van 300 sestertiën en ieder jaar nog eens 15 sestertiën. Bovendien moet hij, als hij wordt vrijgelaten, nog eens het hele college trakteren.

Men zou kunnen veronderstellen dat, zo de slaven sociaal gezien een heterogene groep vormden, zij dan toch vanuit juridisch oogpunt gelijk waren. Toch blijkt dat, om Orwell te parafraseren, sommige slaven toch gelijker waren dan de anderen. Een opmerking van Ulpianus (**D.7.1.15.1-2**) is heel relevant:

*Ook als het vruchtgebruik van slaven is gelegateerd, mag hij dezen niet misbruiken, maar moet hij ze gebruiken overeenkomstig hun bestemming. Want als hij een kopiist het land opstuurt en hem dwingt manden met kalk te torsen, een toneelmeester tot badmeester maakt, of een muzikant tot huisbewaarder, of een beroepsatleet aanstelt om de latrines uit te mesten, zal hij geacht worden de eigendom te misbruiken. Hij moet de slaven voldoende voeden en kleden, **in overeenstemming met hun stand (ordo) en waardigheid (dignitas)**.*

JURIDISCHE POSITIE VAN DE SLAAF

Slaaf méér dan een 'ding'

Vooraleer nader in te gaan op de juridische status van de slaven wens ik eerst komaf te maken met het wijdverbreide misverstand dat in het Romeinse Recht (en, voegen velen daar onmiddellijk aan toe, voor de Romeinen) de slaaf slechts een 'ding' was (en denkt men daar dan meteen bij, dus geen persoon). Dit misverstand is te wijten aan een verkeerde vertaling van het Latijnse woord *res*. Dit woord kan inderdaad ding betekenen maar in de context van het Romeinse Recht heeft het de betekenis van vermogensbestanddeel. Bovendien is de stelling dat in het Romeinse recht de slaaf als een *res* wordt beschouwd een halve waarheid en dus, zoals alle halve waarheden, een hele leugen. Het is immers pas in welbepaalde omstandigheden (voornamelijk als het gaat om eigendomsoverdracht en, ten dele, om beschadiging) dat de slaaf wordt gelijkgesteld met andere *res*.

In het Romeinse Recht worden de slaven immers niet als een specifieke juridische categorie beschouwd waarvoor een coherent statuut *ex nihilo* is uitgewerkt. In plaats daarvan hebben wetgever en juristen er de voorkeur aan gegeven de slaaf gelijk te stellen met bestaande juridische categorieën. Nu eens worden de *servi* gelijkgesteld met vermogensbestanddelen (*res*) en zijn op hen van toepassing de regels die gelden voor de vermogensbestanddelen. Dan weer, en in minstens evenveel, zo niet meer, omstandigheden wordt de slaaf geassimileerd met de *personae alieni iuris* en dan bekleedt hij in het Recht eenzelfde positie als de *fili familias* (zonen des huizes onder de *patria potestas*) waarmee hij trouwens in veel juridische regels in één adem vernoemd wordt.

Voor het Romeinse Recht is de slaaf dus een hybride of ambivalent wezen en dit leidt in de praktijk vaak tot juridische problemen die slechts met juridische spitsvondigheid konden worden opgelost. Dit verklaart o.m. meteen waarom de slaven zo prominent aanwezig zijn in de geschriften van de Romeinse juristen. Men heeft uitgerekend dat van de 21.001 paragrafen in de Digesten niet minder dan ¼, nl. 5.185, betrekking hebben op slaven en slavernij en een erudiet werk uit 1908 dat een systematisch overzicht biedt van al deze bepalingen telt ruim 700 dichtbedrukte bladzijden.

Men zal begrijpen dat het ons veel te ver zou leiden om zelfs maar een summier overzicht van al deze juridische rechtsregels te geven. We zullen ons daarom beperken tot enkele situaties die ook sociaal relevant zijn en zullen daarbij een onderscheid maken tussen enerzijds omstandigheden waarin de slaaf als een **RES** wordt beschouwd en anderzijds omstandigheden waarin het Romeinse Recht ervan uitgaat dat de slaaf een **PERSONA** is. We zullen vaststellen dat zelfs in die gevallen waarin de slaaf als een *RES* wordt benaderd men er zich heel goed van bewust is dat hij geen gewone *RES* is en dat de rechtsregels die hem met een *RES* gelijkstellen er toch moeten rekening mee houden dat hij ook een *PERSONA* is.

Slaaf als 'res': de weggelopen slaven

Een eerste situatie waarbij de slaaf als een *RES* wordt benaderd hebben we reeds besproken toen we het hadden over de verkoop van slaven en we komen hierop niet meer terug. Ook bij de regels die toegepast worden

m.b.t. het opnemen of verbergen van weggelopen slaven is deze invalshoek van toepassing omdat men dit misdrijf gelijkstelt met diefstal. Een jurist gaat zelfs zover te beweren dat een slaaf die wegloopt in feite diefstal pleegt ten nadele van zijn meester en als het ware zichzelf steelt: **(D.47.2.61: Africanus):** *Ancilla fugitiva quemadmodum sui furtum facere intellegitur....* Deze stelling vinden we terug in een edict van de keizers Diocletianus en Maximianus uit 286 (**CI 6,1.1**): *Servum fugitivum sui furtum facere.....*

Te oordelen naar de vele passages in de juridische bronnen moet slavenvlucht een frequent fenomeen zijn geweest. Het feit dat een slaaf niet door typische uiterlijke kenmerken opviel speelde weggelopen slaven in de kaart. Een nadeel was dan weer de uitgestrektheid van het imperium waardoor men een hele afstand moest afleggen vooraleer men buiten het bereik van het Romeinse gezag kwam.

De overheid snelt de meester ter hulp bij de opsporing

De Romeinse overheid bood immers hulp bij het opsporen van de fugitivi. Dit is opmerkelijk omdat iemand die werd bestolen (en we zagen hoger al dat weggelopen werd beschouwd als diefstal) zelf de dief en het gestolen goed moest opsporen. Bij Ulpianus (**D.11.4.1 en 3**) lezen we hoe de overheid meesters van weggelopen slaven hulp bood:

Iemand die een weggelopen slaaf heeft verborgen is een dief. De senaat heeft besloten dat weggelopen slaven niet mogen worden toegelaten op landerijen, noch in bescherming genomen mogen worden door vilici of procuratores van grootgrondbezitters, en hij heeft daar een boete op gesteld. Maar aan degenen die binnen de twintig dagen weggelopen slaven aan hun meesters zullen teruggeven of aan de magistraten zullen voorgeleiden heeft hij pardon voor hun eerdere gedrag geschonken. Vervolgens wordt bij hetzelfde senaatsbesluit ook straffeloosheid verleend aan degene die weggelopen slaven, nadat hij dezen op zijn land heeft aangetroffen, binnen de vastgestelde termijn aan hun meester of aan de magistraten overdraagt.

Dit senaatsbesluit heeft zelfs aan iedere soldaat en particulier het recht van toegang tot landgoederen van senatoren en gewone burgers verleend teneinde een weggelopen slaaf op te sporen, een kwestie waarin ook de lex Fabia had voorzien alsmede een onder het consulaat van Modestus genomen senaatsbesluit. De strekking van dit besluit is dat aan degenen die weggelopen slaven willen opsporen een vergunning gegeven wordt en tevens dat er een boete van 100 goudstukken is vastgesteld voor magistraten die na kennis te hebben genomen van de vergunning de opspoorders geen bijstand verlenen. Verder is tegen degene die zich tegen opsporing op zijn gebied verzet dezelfde boete vastgesteld. Er is ook nog een algemeen rondschriven van de vergoddelijkte Marcus Aurelius en Commodus, waarin wordt verklaard dat provinciegouverneurs, magistraten en leden van bewakingseenheden een meester moeten helpen bij het opsporen van zijn weggelopen slaven. Het doel hiervan is enerzijds dat zij hen zullen teruggeven als zij teruggevonden zijn, en anderzijds dat degenen bij wie ze zich schuil houden, gestraft worden als er sprake is van een misdrijf. Iedereen die een weggelopen slaaf gevangen genomen heeft, moet hem naar een openbare instantie brengen. Terecht worden verder de magistraten gemaand hen zorgvuldig te bewaken om te voorkomen dat zij ontsnappen. Als 'naar een openbare instantie gebracht' worden zij beschouwd die aan de gemeentelijke magistraten of aan de overheidsdienaren zijn overgeleverd. In het kader van' zorgvuldige

bewaking' is ook het in de boeien slaan toegelaten. De bewaking duurt voort totdat de betrokkenen aan de bevelhebber van de nachtwacht of aan de provinciegouverneur worden voorgeleid. Hun namen en kenmerken en de meester aan wie de betrokkene zegt toe te behoren, dienen aan de magistraten te worden gerapporteerd, met als doel dat de weggelopen slaven gemakkelijker herkend en achterhaald kunnen worden. Onder 'kenmerken' worden ook littekens begrepen. Dezelfde regeling geldt als men deze gegevens in schriftelijke vorm op een openbare plaats of in een tempel aanhangt.

De vergoddelijkte Antoninus Pius heeft bij rescript bepaald dat diegene die een weggelopen slaaf wil opsporen op andermans landerijen naar de provinciegouverneur kan gaan. Die zal hem een vergunning en desnoods ook een gerechtsdienaar meegeven, om te bereiken dat hem de toegang en de mogelijkheid tot opsporing worden verschaft. De desbetreffende gouverneur moet straf opleggen aan degene die de opsporing niet heeft toegelaten. Ook de vergoddelijkte Marcus Aurelius heeft in een rede die hij in de senaat heeft gehouden aan degenen die weggelopen slaven willen opsporen de bevoegdheid gegeven om zowel de landerijen van de keizer als die van de senatoren en gewone burgers te betreden en om naspeuringen te verrichten naar de verblijfplaatsen van en aanwijzingen omtrent degenen die hen verstopt houden.

Slaafje breken, slaafje betalen

Het Romeinse Recht bevatte talrijke bepalingen die de eigenaar moeten beschermen tegen de beschadiging en de vernieling van zijn eigendom door derden. De algemene regel hierbij is dat de beschadiger de eigenaar schadeloos moet stellen voor het geleden verlies. Ook als het beschadigde goed een slaaf is, is deze regel van toepassing. Daartoe was reeds in 286 v.C. een plebisciet uitgevaardigd, de Lex Aquilia. Merkwaardig is dat in de bepalingen van deze wet de slaven over dezelfde kam worden geschoren als de viervoetige kuddedieren. Als regel gold dat wie een slaaf doodde aan de eigenaar ervan een bedrag moest betalen gelijk aan de hoogste waarde die de slaaf in het afgelopen jaar had gehad. Heeft men de slaaf verwond dan bedraagt de schadevergoeding de hoogste waarde van de slaaf in de afgelopen maand.

Twee zaken zijn hier belangrijk: enerzijds dat slaven in deze context met kuddedieren worden gelijkgesteld, anderzijds dat het doden van een slaaf in de eerste plaats wordt gezien als het berokkenen van schade aan zijn meester. De bepalingen van de lex Aquilia gaven aanleiding tot een hele casuïstiek waarbij het kernprobleem vooral was hoe men de waarde van de slaaf moest vaststellen. In de praktijk leek het immers heel wat moeilijker de waarde van een slaaf vast te stellen dan van andere vermogensbestanddelen (luxevoorwerpen, landgoederen, huizen). Een eerste complicatie was dat de waarde van een slaaf kon evolueren in de loop van een jaar (of een maand). Bovendien kon het verlies van een slaaf voor zijn meester méér omvatten dan de loutere kostprijs en dit omwille van het feit dat de slaaf een mens was. Een andere complicatie ontstaat als de gedode slaaf deel uitmaakt van een troep (orkest, dansgroep, toneelspelers). De meester verliest dan immers niet alleen de gedode slaaf maar lijdt daarenboven nog schade omdat de goed op elkaar afgestemde troep nu door de dood van één lid collectief minder waard is.

Gaius, Inst. III, 212: *Als door de dood van een slaaf diens meester een grotere schade lijdt dan de kostprijs van de slaaf bedraagt, wordt ook dat meerdere geschat. Stel dat mijn slaaf gedood wordt, nadat hij door iemand als erfgenaam is ingesteld, maar voordat hij in mijn opdracht de nalatenschap vormelijk aanvaard heeft: dan wordt niet alleen de kostprijs van de slaaf zelf geschat, maar ook het bedrag van de verloren gegane nalatenschap. Zo wordt ook bij tweelingen, komedianten of muzikanten van wie er een gedood is, niet alleen de waarde van het slachtoffer geschat, maar bovendien wordt berekend hoeveel de overblijvenden in waarde zijn gedaald. Hetzelfde geldt rechtens als men van een paar muilezels er één gedood heeft, of één paard van een tweespan.....* **214:** *Wat betreft de toevoeging in deze wet van de woorden 'ten bedrage van de maximale waarde die de betreffende zaak in dat jaar heeft gehad': die heeft tot gevolg dat als bijv. een manke of eenogige slaaf gedood is die eerder in dat jaar nog gaaf van lijf en leden geweest is, de taxatie niet geschiedt op basis van de waarde die hij had, toen hij gedood werd, maar de maximale waarde welke hij in dat jaar heeft gehad. Ten gevolge daarvan kan iemand soms meer verkrijgen dan de schade die hem berokkend is.*

D.9.2.23.3-6 (Ulpianus): *Als daarom bij een waardevolle schilder (die slaaf is) een duim is afgesneden en hij binnen het jaar na deze gebeurtenis gedood is, kan de betrokkene (de meester) op grond van de Lex Aquilia procederen; zijn waarde moet dan berekend worden zoals deze was voordat hij, mét zijn duim, zijn kunstvaardigheid had verloren. Maar ook als de slaaf gedood is die grote fraude in mijn boekhouding had gepleegd en die ik bestemd had voor een folterverhoor om de namen van zijn medeplichtigen te weten te komen, zal, naar Labeo zeer terecht schrijft, zijn waarde moeten berekend worden naar het belang dat ik erbij had de door hem gepleegde fraude volledig aan het licht te brengen, niet naar de omvang van de schade veroorzaakt door deze slaaf. Verder zal, als een fatsoenlijke slaaf in de loop van het jaar zijn gedrag ten kwade heeft veranderd en daarna gedood is, zijn waarde berekend worden naar wat deze was voordat hij zijn gedrag veranderde.*

Emotionele banden tussen de meester en de gedode slaaf mogen daarentegen niet in rekening worden gebracht:

Paulus (D.9.2.33): *Als U mijn slaaf gedood hebt, dienen naar mijn mening persoonlijke gevoelens niet in de waardering op geld te worden betrokken (bijv. als iemand uw natuurlijke zoon heeft gedood die U voor een hoge prijs zou willen kopen), maar slechts wat hij voor iedereen waard zou zijn. Ook Sextus Pedius zegt dat de waarde van zaken niet naar persoonlijke gevoelens of naar het nut voor bepaalde personen moet worden bepaald, maar naar een algemene maatstaf; dat iemand, als hij zijn natuurlijke zoon in bezit heeft, niet rijker is door het feit dat hij hem, ingeval een ander hem bezat, voor een zeer hoge prijs zou terugkopen; en dat ook iemand die de zoon van een ander bezit niet over een zodanig groot bedrag beschikt als waarvoor hij hem aan zijn vader zou kunnen verkopen.*

Slavenbederf

Omdat de slaaf een heel bijzondere RES is, kan het beschadigen ervan ook op een specifieke manier gebeuren: door hem te perverteren, zijn karakter te bederven. Daarom hebben de praetoren een speciaal edict uitgevaardigd op grond waarvan de meester tegen diegene die zijn slaaf had bedorven een schadevergoeding kon instellen. In zijn commentaar citeert Ulpianus de tekst van het edict (**D.11.3.1. pr.**):

De praetor zegt: 'Als van iemand beweerd wordt dat hij andermans slaaf of slavin heeft gehuisvest of hem met boos opzet tot iets heeft overgehaald met de bedoeling om hem of haar slechter te maken, zal ik tegen hem een actie verlenen ten bedrage van het dubbele van wat die zaak waard zal zijn'.

De commentaar van Ulpianus verschaft ons een beeld van de meest voorkomende vormen van slavenbederf. Afgezien van het opnemen van een weggelopen slaaf, komt dit vooral neer op het aanzetten van de slaaf tot kwaad en het geven van slechte raad.

Slavenkwaad

We treffen er heel wat voorbeelden van 'slavenkwaad'.

D.11.3.1. 5 – D.11.3.2: *Ook diegene maakt een slaaf slechter die hem ertoe overhaalt een onrechtmatige krenking of een diefstal te plegen, te vluchten, andermans slaaf op te hitsen, met zijn peculium te manipuleren, gigolo of straatslijper te worden, zich in schelmerijen te storten, teveel tijd aan de schouwspelen te besteden of oproerig te zijn; verder ook als hij een slaaf die als boekhouder fungeert met woorden of geld ertoe heeft overgehaald met de rekeningen van zijn meester te knoeien of deze te vervalsen, of ook het hem toevertrouwde beheer in het ongerede te sturen; of als hij hem tot een dandy of een dwarslijger gemaakt heeft; of als hij hem ertoe overhaalt zich voor ontucht te laten gebruiken.*

Een ander jurist, Alfenus Varus, komt in dit verband met een pittige casus voor de dag:

D.11.3.16: *Een meester liet zijn slaaf die dispensator was, vrij, kreeg daarna van hem de rekeningen voorgelegd, en toen die niet klopten kwam hij er achter dat de man het geld had opgemaakt bij een of ander vrouwtje (muliercula). De vraag werd gesteld of de meester tegen die vrouw kon procederen opgrond van de actio de servo corrupto, terwijl die slaaf nu een vrij man was.*

Dat de wetgever het toebrengen van morele schade aan een slaaf erger vond dan fysische beschadiging (althans wat de gevolgen betreft voor de meester) blijkt uit het feit dat de schadeloosstelling bij slavenbederf het dubbele bedraagt van de aangerichte schade terwijl de lex Aquilia die op fysische schade betrekking heeft een enkelvoudige schadeloosstelling voorschrijft.

Zoals zovele andere *RES* kon een slaaf ook in vruchtgebruik gegeven worden. In deze situatie had de slaaf met twee meesters te maken: de (blote) eigenaar en de vruchtgebruiker. Rechten en plichten van ieder van beide waren nauwkeurig omschreven, om het even of de in vruchtgebruik gegeven *RES* nu een slaaf dan wel een boerderij of een rund was. Toch stelden zich met betrekking tot de slaven specifieke problemen. Terwijl de worp van de in vruchtgebruik gegeven dieren toekwam aan de vruchtgebruiker, gold dit niet voor de kinderen die een in vruchtgebruik gegeven slavin ter wereld bracht. Een andere vraag betrof het bestraffingsrecht. De blote eigenaar behield dit recht, met dien verstande echter dat hij niet met kwaad opzet handelt. Hieronder moet men verstaan dat hij het gebruiksrecht van de vruchtgebruiker niet aantast. Van zijn kant moet de vruchtgebruiker zorg dragen voor een zaak die hij in vruchtgebruik heeft, zodat, wanneer de termijn van het vruchtgebruik is afgelopen, de eigenaar de zaak in goede staat terugkrijgt.

Een min of meer gelijkaardig probleem stelt zich t.a.v. de slaven die tot de bruidschat (dos) behoren die de vrouw meebrengt bij haar huwelijk. Omdat in welbepaalde omstandigheden de vrouw gerechtigd is haar bruidschat terug mee te nemen als aan het huwelijk een einde komt, zijn de rechten van de echtgenoot op de dotale goederen aan beperkingen onderworpen. Vandaar de vraag hoever de rechten van de echtgenoot t.o.v. de dotale slaven reiken. Ulpianus (**D.24.3.24.5**) merkt hierover het volgende op:

*Als een echtgenoot jegens de tot de bruidschat behorende slaven wreed is opgetreden, dient gezien te worden of hij hiervoor aangesproken kan worden. Welnu als hij alleen maar voor de slaven van zijn vrouw wreed is geweest, staat het vast dat hij hiervoor aansprakelijk is. Is hij echter van nature ook zo voor zijn eigen slaven, dan moet toch nog gesteld worden dat onmatige wreedheid (*immoderata saevitia*) van zijn kant met deze actio bestraft moet worden. Want hoewel zijn echtgenote van hem slechts de zorgvuldigheid kan eisen, die hij voor zijn eigen zaken aan de dag legt, en niet méér, moet toch wreedheid die met betrekking tot de eigen slaven slechts laakbaar is, bestraft worden wanneer het om andermans slaven gaat, d.w.z. tot de bruidschat behorende slaven.*

Slaaf als persona

In minstens evenveel omstandigheden wordt de slaaf in het Romeinse recht als een *persona* beschouwd, d.w.z. als een wezen dat met rede en eigen wil is begiftigd en in staat is tot autonoom handelen. Deze erkenning impliceert dat de slaaf een en ander gemeenschappelijk heeft met zijn meester en de andere vrije mensen in de Romeinse samenleving. De slaaf is dan wel een *persona alieni iuris*. Dit wil zeggen dat hij onder het gezag van iemand anders staat (nl. zijn dominus). In heel wat juridische teksten worden slaven dan ook in één adem vernoemd met de *filiï familias* die onder het gezag van hun *pater familias* staan en heel wat juridische regels zijn op beiden van toepassing. Ook dat zij onder het *ius vitae necisque* vallen d.w.z. dat de *pater familias* c.q. dominus het recht op leven en dood bezit. Zonder dat dit principe ooit formeel werd afgeschaft werd de toepassing ervan aan zoveel beperkingen onderworpen dat, althans voor de *filiï familias*, iedere willekeur uitgesloten was en het *ius vitae necisque* eerder een lege doos was geworden.

Bescherming van slaven tegen brutale meesters

Voor de slaven is dit in mindere mate het geval maar vooral tijdens het principaat zijn een aantal overheidsmaatregelen genomen die we, naar analogie met de huidige dierenbescherming, zouden kunnen bestempelen als slavenbescherming en die tot doel hadden de slaaf te beschermen tegen zijn meester. We moeten hier onmiddellijk twee belangrijke kanttekeningen bij maken. Vooreerst dat men dit met de grootste omzichtigheid deed en ten tweede dat deze maatregelen niet in de eerste plaats waren ingegeven door een zorg om het welzijn van de slaven maar om de nadelige gevolgen te vermijden die een te verregaande brutaliteit konden hebben voor de meester en de samenleving. Dit blijkt heel duidelijk uit een door Ulpianus geciteerd rescript van keizer Antoninus Pius aan een gouverneur (**D.1.6.2**):

De macht van de meesters over hun slaven moet stellig onverkort blijven en aan geen mens behoort zijn recht ontnomen te worden; het is echter in het belang van de meesters dat hulp tegen wreedheid, uithongering of ondragelijke mishandeling niet wordt ontzegd aan hen, die daarom met recht smeken. Neem daarom kennis van de klachten van hen die uit het slavenbestand van Iulius Sabinus

gevlucht zijn naar het standbeeld. En als gij tot de bevinding zult komen dat zij harder behandeld zijn dan billijk is of onderworpen zijn aan het onrecht van ontering, laat hen dan zo verkopen dat zij niet meer in de macht van hun meester terugkeren. Indien laatstgenoemde mijn verordening mocht ontduiken, dan wete hij dat ik zijn daad streng zal bestraffen.

Ulpianus voegt daar nog aan toe:

Voorts heeft de vergoddelijkte Hadrianus een zekere dame, Umbricia, voor vijf jaar verbannen, omdat zij om onbenullige redenen haar slavinnen uiterst wreed had behandeld.

Maar ook we uit de eerste uit eeuw na Chr. zijn al een aantal overheidsmaatregelen bekend. Zo bepaalde een lex Petronia uit 19 n.C. dat een meester die zijn slaaf tot de diereengevechten (en dus tot de dood) had veroordeeld de toestemming van de overheid moest bekomen om de straf te mogen uitvoeren. Keizer Claudius (41-54) bepaalde dat een zieke slaaf die door zijn meester op het Tibereiland werd achtergelaten ipso facto de vrijheid verwierf. Hij verbood ook dat een meester zijn zieke slaaf zou afmaken. In een senatusconsultum uit 83 werd bepaald dat een meester die zijn slaaf castreerde, moest gestraft worden met de verbeurdverklaring van de helft van zijn bezittingen. In de tweede eeuw zijn van Hadrianus verschillende maatregelen bekend. Sommige daarvan zijn een herhaling van reeds vroeger uitgevaardigde beschikkingen wat er wel lijkt op te wijzen dat de naleving ervan te wensen overliet. Bovendien verbood deze keizer dat een meester zijn slaaf zou verkopen aan een lanista (gladiatorentainer die zijn gladiatoren ter beschikking stelde van organisatoren van dergelijke vertoningen) om er een gladiator van te maken of zijn slavin aan een leno om haar in de prostitutie tewerk te stellen. Marcus Aurelius en Verus verboden andermaal de verkoop van misdadige slaven door hun meesters aan kopers die zinnens waren hen in diereengevechten te laten optreden. Septimius Severus (193-211) verbood een meester die zijn vrouw op overspel had betrapt met zijn slaaf, deze slaaf zonder vorm van proces te doden. Ook het prostitueren van slavinnen werd door de keizer (andermaal) verboden.

Sommige teksten werpen een licht op de achterliggende motieven. Men ontkomt daarbij niet aan de indruk dat het persoonlijke welzijn van de slaaf niet steeds op de eerste plaats kwam. In de hoger geciteerde tekst van Antoninus Pius lezen we dat de bepalingen uiteindelijk in het belang van de meester zelf zijn en bij Gaius, die het over dezelfde tekst heeft merken we zelfs de interferentie van de alternatieve benadering van de slaaf als RES: een brutale meester wordt vergeleken met iemand die verkwistend omspringt met zijn goederen (*prodigus*).

De overheid trad in ieder geval met grote omzichtigheid op en pakte alleen de grofste misbruiken aan. In elk geval tastten deze maatregelen het normale beteugelingrecht (*coercitio*) van de meesters over hun slaven niet wezenlijk aan. Zolang de meester binnen de perken van het aanvaardbare bleef – en deze waren erg ruim – legde de overheid hem geen strobreed in de weg.

Bovendien was het de slaven niet toegestaan hun meester voor het gerecht te dagen. Alles wat ze mochten doen was asiel zoeken in een heiligdom of bij de beelden van de keizer. Aan de gezagdrager die o.m. tot taak had de klachten van deze slaven te onderzoeken mochten ze enkel schroomvallig (*verecunde*) hun beklag maken. Van regelrechte beschuldigingen kon geen sprake zijn. Ook met de straf voor de meester viel het doorgaans nogal mee. Hij verloor zijn slaaf maar de prijs die voor de slaaf werd betaald kwam bij hem terecht.

Het ging dus enkel om een gedwongen verkoop. Men kan zich dan ook afvragen in hoeverre deze maatregelen doeltreffend waren en tot een menswaardige behandeling van de modale slaven leidden. Dat sommige maatregelen herhaaldelijk moesten uitgevaardigd worden, laat veronderstellen dat de naleving te wensen overliet. Zoals we zullen zien bood de omstandigheid dat een slaaf voor zijn meester een waarde vertegenwoordigde de slaaf een betere bescherming.

Een terreurwet: het senatusconsultum Silanianum

Een verstandige meester beseftte maar al te goed dat hij alleen op de broodnodige goodwill van zijn slaven kon rekenen als hij niet al te gewelddadig omging met zijn slaven. Slaven konden ervan doorgaan (zie hoger) of een einde maken aan hun leven. Maar het kon nog erger: ze konden ook trachten hun sadistische meester te vermoorden. De voortdurende nabijheid waarin slaven en meesters leefden boden rancuneuze slaven gelegenheden genoeg om hun meester te vermoorden. Veel meesters leefden dan ook met een bestendig gevoel van onveiligheid. Dit kwam onder meer tot uiting in de Romeinse zegswijze *Quot servi tot hostes* (zoveel slaven, zoveel vijanden). Om de domini tegen dit gevaar te beschermen had de Romeinse senaat ten tijde van Augustus een drastisch besluit uitgevaardigd dat later onder Nero nog werd aangevuld en verscherpt. Dit Senatusconsultum Silanianum kwam hierop neer dat als een meester was vermoord alle slaven die zich onder hetzelfde dak bevonden op het ogenblik van de moord eerst aan een folterverhoor moesten worden onderworpen om de ware toedracht te weten te komen en dat zij vervolgens samen met de dader(s) moesten worden terechtgesteld. Het folterverhoor zelf werd niet als een straf beschouwd want net als de Atheners waren de Romeinen van oordeel dat slaven alleen een betrouwbaar getuigenis aflegden als ze werden gefolterd.

De meest uitvoerige commentaar op dit senaatsbesluit is van de hand van Ulpianus en het loont de moeite hieruit een en ander te citeren. Opmerkelijk is de verrechtvaardiging die Ulpianus geeft voor deze wet die een wel heel schril licht werpt op de verhouding meester/slaaf in de Romeinse samenleving: alleen door de terreur van deze wet kunnen de slaven ervan weerhouden worden hun meesters te vermoorden of te laten vermoorden:

(D. 29.5.1.pr): *Aangezien eigenlijk geen enkel huis veilig zou kunnen zijn, indien slaven niet verplicht zouden zijn om met gevaar voor eigen leven voor de bescherming van hun meester tegen zowel huisgenoten(slaven) als buitenstaanders in te staan, zijn er senaatsbesluiten ingevoerd met betrekking tot het van overheidswege in te stellen folterverhoor waaraan de slaven van op gewelddadige wijze om het leven gebrachte personen worden onderworpen.*

Dan volgt een uitvoerige casuïstiek met betrekking tot de bewoordingen van de wet die ons meteen een overzicht biedt van de omstandigheden waarin meesters konden worden vermoord (**D.29.5. passim**):

Labeo schrijft dat onder de term 'vermoord' diegenen begrepen worden die met geweld of door doodslag van het leven zijn beroofd, bijv. de keel doorgesneden, gewurgd, van een steile rots gegooid, met een knuppel of steen neergeslagen of met een ander wapen om het leven gebracht. Maar indien iemand bijv. door vergift of eventueel ook door iets anders dat op sluipende wijze de dood pleegt te veroorzaken aan zijn einde is gekomen, zal de straf niet onder dit senaatsbesluit vallen. De reden hiervoor is dat slaven altijd gestraft worden voor het feit dat zij hun meester niet te hulp zijn geschoten,

wanneer zij hem tegen geweld hulp hadden kunnen bieden, maar dat niet gedaan hebben. Maar wat hadden zij kunnen utrichten tegen personen die met vergif of op enige andere wijze een ander in het geniep naar het leven staan? Natuurlijk is het senaatsbesluit wel toepasselijk, indien een giftige vloeistof met geweld is toegediend. Dus in alle gevallen waarin geweld wordt aangewend is dat gewoonlijk de dood tot gevolg heeft, dient gesteld te worden dat het senaatsbesluit van toepassing zal zijn.....

Maar hoe dient 'onder hetzelfde dak' te worden opgevat? Laten we eens bekijken of dit betekent binnen hetzelfde woon- of slaapgedeelte of hetzelfde gebouw, in dezelfde tuinen of binnen het landgoed in zijn geheel. Volgens Sextus is bij herhaling als volgt beslist: wie zich op een plaats bevond vanwaar hij een stemgeluid duidelijk kon horen, wordt gestraft als bevond hij zich onder hetzelfde dak, ook al is het zo dat sommige mensen een krachtiger stem hebben, anderen een zwakkere en niet alle mensen van overal duidelijk te horen zijn. Hiermee schijnt trouwens in overeenstemming te zijn een rescript dat de vergoddelijkte Hadrianus gegeven heeft en dat als volgt luidt:

'Steeds wanneer slaven hun meester te hulp kunnen komen, dienen zij hun eigen veiligheid niet boven die van hun meester te stellen. Dat de slavine die zich tezamen met haar meesteres in hetzelfde vertrek ophield, haar te hulp had kunnen komen, zo niet lijfelijk dan toch wel door luidkeels te roepen, zodat diegenen die in het huis waren of de burens het zouden horen, is alleen al duidelijk uit het feit dat zij verklaard heeft dat de moordenaar haar met de dood bedreigd heeft voor het geval zij zou schreeuwen. Derhalve dient zij de doodstraf te ondergaan, al was het maar om te voorkomen dat de andere slaven denken dat bij levensgevaar voor hun meester ieder maar voor zichzelf dient te zorgen'

Dit rescript houdt veel in. Het spaart degene die zich in dezelfde ruimte heeft bevonden niet. En voor degene die bang was te sterven, kent het geen pardon. Er blijkt tevens uit dat slaven desnoods met hun stem hun meester te hulp dienen te komen.

Indien iemand vermoord is tijdens zijn verblijf op zijn hofstede, is het meer dan onbillijk dat, indien de vermoorde persoon zeer uitgestrekte landerijen mocht bezitten, alle slaven die zich in dat gebied hebben bevonden aan een folterverhoor onderworpen worden en tevens de doodstraf krijgen. Het is dus voldoende om degenen die samen waren met de persoon die naar men beweert vermoord is, en die geacht kunnen worden voor verdenking van de moord of medeplichtigheid daaraan in aanmerking te komen, aan een folterverhoor te onderwerpen.

Wanneer een meester op reis vermoord is, dient aan de slaven die zich bij hem bevonden toen hij vermoord werd of die zich wel bij hem hadden bevonden, maar op de vlucht geslagen waren, de doodstraf te worden voltrokken. Maar als zich niemand bij de meester bevonden heeft toen deze gedood werd, zijn deze senaatsbesluiten niet van toepassing.

Een onvolwassen slaaf of een nog niet huwbare slavine bevinden zich niet in de hierboven bedoelde positie, hun leeftijd levert een verschoningsgrond op. Ontzien wij een onvolwassene slechts ten aanzien van de doodstraf of ook van het folterverhoor? Er is het meest voor te zeggen dat men een onvolwassene ook niet aan foltering onderwerpt. Ook in andere gevallen pleegt men er in de praktijk de hand aan te houden, dat onvolwassenen niet gefolterd worden. Gewoonlijk wordt hun alleen maar schrik aangejaagd en krijgen zij slaag met de karwats of de roede.

Maar bij een andere jurist, Maecianus, lezen we dat deze uitzondering niet altijd gold:

Onvolwassen slaven worden door het senatusconsultum Silanianum uitgezonderd. De keizerlijke stadhouder Trebius Germanus liet niettemin ook aan een onvolwassene de doodstraf voltrekken, maar dit gebeurde niet zonder reden. Want deze jongen was niet ver meer van de volwassenheid verwijderd; hij had aan de voeten van zijn meester gelegen toen deze vermoord werd, en had daarna diens gewelddadige dood niet aangegeven. Weliswaar stond vast dat hij geen hulp had kunnen bieden, maar het was eveneens zeker dat hij ook daarna het stilzwijgen had bewaard. En Trebius Germanus was de overtuiging toegedaan dat alleen die onvolwassen slaven door het senaatsbesluit ontzien werden, die zich alleen maar onder hetzelfde dak [en niet in hetzelfde slaapvertrek] bevonden hadden; zij die medeplichtig aan of medepleger van de moord waren geweest, en dit op zo'n leeftijd dat zij, hoewel nog niet volwassen, konden begrijpen wat er gebeurde, behoorden zijns inziens net zomin ontzien te worden waar het ging om de moord op hun meester als met betrekking tot enig ander vergrijp.

Terug naar de commentaar van Ulpianus:

Slaven die zonder boos opzet hulp hebben geboden, gaan echter vrijuit. Als een slaaf slechts voorgewend heeft te hulp te komen, of alleen maar voor de vorm hulp gegeven heeft, zal dit bedenksel hem geen enkel voordeel bieden. 'Te hulp te zijn gekomen' wordt niet alleen die slaaf geacht die zijn meester gered heeft – dit wil zeggen de slaaf die bij machte is geweest dusdanige hulp te bieden dat zijn meester in leven bleef – maar ook de slaaf die wat hij kon doen gedaan heeft, ook al is zijn meester om het leven gekomen. Bijv. als iemand geschreeuwd heeft dat men te hulp moest komen, of de aanvallers afschrikt heeft of een menigte bij elkaar geschreeuwd heeft of met zijn eigen lichaam dekking geboden of op een andere wijze lijfelijk te hulp geschoten is. Toch wordt niet te allen tijde degene die het op een schreeuwen heeft gezet geacht te hulp te zijn geschoten. Want als een slaaf nu eens door eigenhandig in te grijpen het gevaar van zijn meester had kunnen afweren, maar desondanks de voorkeur aan loos geschreeuw gegeven heeft: wat dan? Hij dient dan zonder meer gestraft te worden.

Wat geldt als slaven gewond geraakt zijn toen zij hun meester beschermden? Men dient te concluderen dat zij gespaard moeten worden, behalve indien zij zichzelf deze verwondingen opzettelijk toegebracht hebben om de straf te ontlopen of indien zij verwondingen van dien aard opgelopen hebben, dat zij toch nog hulp hadden kunnen bieden als zij dat gewild hadden.

Ulpianus heeft nog een speciaal geval in petto:

Indien een echtgenoot zijn vrouw 's nachts in de slaapkamer, terwijl zij bij hem ligt, om het leven brengt of een echtgenote haar man, zullen de slaven van de bij het senaatsbesluit bepaalde straf vrijgesteld zijn. Maar indien zij het wel duidelijk gehoord hebben, maar geen hulp geboden hebben, moeten zij gestraft worden, niet alleen de slaven van de vrouw, maar ook die van haar man. Indien evenwel een man zijn vrouw bij overspel betrapt en doodt, dient, aangezien dat hem niet aangerekend wordt, gesteld te worden dat niet alleen de slaven van de man maar ook die van de vrouw vrijuit moeten gaan, indien zij de meester bij het uitleven van zijn gerechtvaardigde verbittering geen weerstand hebben geboden.

In de casuïstiek komt verder nog aan bod dat opgesloten slaven, oude slaven, slaven met een handicap (blindheid, doofheid, stomheid) en geesteszieke slaven niet gesanctioneerd worden indien hun gebrek hen heeft belet hulp te bieden.

Geen overbodige wet

Bij Tacitus vinden we het relaas van een toepassing van dit *senatusconsultum* in een reëel geval (Ann.14, 42-45). In 61 na C. werd Pedanius Secundus, *praefectus Urbi* (de hoogste positie die een lid van de *ordo senatorius* kon bekleden: zowat burgemeester van Rome en hoofd van de stedelijke politie), vermoord door een van zijn slaven. Twee motieven werden als aanleiding voor deze moord naar voor gebracht. Volgens de enen had de meester zijn belofte om de slaaf vrij te laten niet gehouden toen de slaaf zijn vrijkoopsom reeds aan zijn meester had gegeven. Volgens anderen ging het om een passioneel drama. De slaaf had een verhouding met een van zijn eigen slaven en had zijn meester als rivaal gekregen. De toepassing van het S.C. impliceerde dat 400 slaven die zich op het ogenblik van de moord 'onder hetzelfde dak' bevonden eerst aan een folterverhoor zouden worden onderworpen en vervolgens terechtgesteld. De mogelijke terechtstelling van 400 onschuldigen bracht bij de bevolking van Rome hevige beroering teweeg en het kwam zelfs in de senaat tot een discussie waarbij een aantal senatoren pleitten ten gunste van de vierhonderd onschuldigen.

Tacitus geeft ons (in eigen bewoordingen) het pleidooi van Cassius Longinus die opkwam voor een onverminderde toepassing van het *senatusconsultum*. In dit pleidooi komt duidelijk naar voor dat het *senatusconsultum* vooral tot doel had de slaven zodanig te terroriseren dat ze wanneer ze weet hadden van een beraamde moord op hun meester zij dit onmiddellijk zouden verklikken en, als ze aanwezig waren bij een moordpoging, de meester onmiddellijk ter hulp zouden snellen in het besef dat het alternatief een terechtstelling was. Ook hij stelt, net als Ulpianus in zijn motivering, dat anders de meester zich geen ogenblik veilig kan voelen. Op het tegenargument dat zoveel onschuldigen het dan moeten bekopen antwoordt hij dat dit in het algemeen belang is en hij trekt een parallel met een gebruik in het leger: de *decimatio*. Ook in dit geval vallen er onschuldige slachtoffers omwille van een hoger belang. Uiteindelijk besliste de senaat het *senatusconsultum* uit te voeren. Het kwam tot relletjes maar keizer Nero liet de weg afzetten waarlangs de slaven naar het terechtstellingsoord werden geleid.

Dit alles lijkt er sterk op te wijzen dat veel meesters een bestendig latent wantrouwen koesterden jegens hun slaven in wie zij blijkbaar potentiële moordenaars zagen en ook dat in laatste instantie, als het leven van de meester op het spel stond, het leven van een slaaf van geringe waarde werd geacht. Voor een slaaf die getuige was van een moordpoging op zijn meester was het dilemma vreselijk: ofwel snelde hij zijn meester te hulp op gevaar zelf vermoord te worden, ofwel deed hij dit niet maar dan wachtte hem de terechtstelling met een folterverhoor als voorgerecht.

Daarnaast bevatte het S.C. Silanianum ook bepalingen die de vrijheid schonken aan een slaaf die een complot tegen zijn meester onthulde of die de moordenaar verklikte. Maar dan moest de slaaf dit wél uit eigen beweging gedaan hebben.

Als *persona* is de slaaf in de eerste plaats dus een afhankelijke van zijn meester. Zolang de slaaf uitsluitend actief is binnen de *domus* van zijn meester is zijn gedrag een privé-aangelegenheid van zijn meester waarmee de buitenwereld geen zaken heeft. Alleen in extreme gevallen, wanneer een slaaf meent zich te moeten

beklagen over een sadistisch gedrag van zijn meester of wanneer een meester vermoord wordt, gaat de overheid zich met de relatie meester/slaaf bezig houden.

Juridische positie van de slaaf in de samenleving

Omdat de familia evenwel niet geïsoleerd leeft op een eiland zonder contacten met de buitenwereld, komt de slaaf, of althans bepaalde categorieën slaven, eveneens in contact met die buitenwereld. Als *persona* is de slaaf immers in staat handelingen te stellen of te ondergaan die juridisch relevant zijn, d.w.z. handelingen die, als ze door een vrije persoon zouden worden gesteld of ondergaan, rechtsgevolgen hebben. Zo kan een slaaf het slachtoffer zijn van misdrijven, zelf misdrijven plegen of er getuige van zijn.

Hoger zagen we reeds dat het doden of kwetsen van slaven beschouwd werd als zaakbeschadiging ten nadele van de meester en dat de lex Aquilia bepaalde hoe de meester daarvoor kon schadeloos gesteld worden. Deze benadering gaat duidelijk uit van de slaaf als een *RES*. Er was evenwel een alternatieve benadering mogelijk waarbij het doden of mishandelen van een slaaf werd geïnterpreteerd als een belediging van zijn meester. Een *pater familias* kon immers niet alleen persoonlijk maar ook in de persoon van zijn afhankelijken (kinderen, vrouw of slaaf) beledigd worden:

(Gaius, Instit. III, 222): *Een slaaf wordt geacht niet in zijn persoon te worden aangetast, maar men neemt aan dat dit wél via hem tegenover zijn meester kan geschieden. Wij worden dan echter niet geacht op al dezelfde manieren in onze persoon gekrenkt te worden als via onze descendentes of echtgenote het geval is, maar alleen wanneer de gepleegde daad een ernstiger karakter heeft en klaarblijkelijk als een belediging van de meester moet worden opgevat, bijv. als men andermans slaaf geselt.*

Bij Ulpianus treffen we de bewoordingen van het praetorisch edict terzake aan (**D.47.10.15 passim**):

De praetor zegt: "Degene van wie beweerd zal worden dat hij andermans slaaf in strijd met de goede zeden heeft afgeranseld, of hem zonder bevel van zijn meester aan een folterverhoor heeft onderworpen, tegen hem zal ik rechtsingang verlenen. Evenzo zal ik, indien beweerd zal worden dat er iets anders is misdaan, na nader onderzoek, rechtsingang verlenen.

De toevoeging tegen de goede zeden is belangrijk want, zegt Ulpianus, indien men de slaaf geïnterpreteerd heeft om hem tot betere gevoelens te brengen of tot een beter gedrag dan volgt er geen proces. Evenmin moet men al te kleinzerig zijn: een vuistslag mag niet als een geseling geïnterpreteerd worden.

Gaat het echter om een niet uitdrukkelijk voorziene (geseling of folterverhoor) vorm van krenking dan is een voorafgaandelijk onderzoek nodig vooraleer het tot een proces kan komen. Bijzonder belangrijk hierbij is dat bij dit onderzoek niet enkel rekening moet gehouden worden met de aard van de mishandeling maar ook met de persoon van de slaaf die er het slachtoffer van is. Andermaal blijkt dat ook juridisch niet alle slaven gelijk zijn (**D.47.10.17.44**):

Daarom belooft de praetor niet op iedere grond rechtsingang wegens krenkingen ter zake van een slaaf; want als deze maar licht is geslagen of maar in geringe mate uitgescholden is, zal hij de actio namelijk niet verlenen. De kennisgeving (moet) zich ook uitstrekken tot de persoonlijke hoedanigheid van de

slaaf (servi qualitate): het is immers van groot belang wat voor slaaf hij is: is hij van goed gedrag, is hij een ordinarius (= slaaf die zelf slaven heeft), is hij een dispensator of een gewone slaaf, een manusje van alles, of de eerste de beste slaaf. En hoe zit het als hij in de boeien geslagen is, of slecht bekend staat, of zelfs een uiterst slechte reputatie heeft? De praetor zal dus zowel rekening houden met de krenking waarvan men beweert dat die begaan is, alsook met de persoon van de slaaf tegen wie men beweert dat die begaan is, en aldus de actio óf toestaan óf weigeren.

Getuigenissen van slaven

Een slaaf kan niet alleen het slachtoffer zijn van een misdrijf, hij kan er ook getuige van zijn. Wordt door een partij in een proces op het getuigenis van een slaaf beroep gedaan, dan kan hij dit getuigenis enkel afleggen na een folterverhoor. Het beroep op het getuigenis van slaven was evenwel aan beperkingen onderworpen. Daarbij had men minder het welzijn van de slaven op het oog dan het eigenbelang van hun meesters. Daarom mocht een slaaf niet als getuige tegen zijn meester worden opgeroepen. Men wilde voorkomen dat een slaaf uit rancune zijn meester zou beschuldigen. Ook diende diegene die een slaaf als getuige opriep diens meester schadeloos te stellen voor de schade die hij daardoor opliep.

Slaaf als dader

Een slaaf kon uiteraard ook zelf een misdrijf plegen. De eerste vraag die in dit geval wordt gesteld is of hij dit op eigen initiatief dan wel in opdracht van zijn meester heeft gedaan. Blijkt dit laatste het geval, dan gaat de slaaf vrijuit en het is de meester die wordt vervolgd en gestraft als had hij persoonlijk het misdrijf gepleegd. Staat de meester er echter volledig buiten dan kan het slachtoffer of diens rechthebbende een *actio noxalis* inspannen. Het effect daarvan is dat de meester de keuze heeft tussen schadeloosstelling van het slachtoffer of uitlevering van de slaaf aan het slachtoffer. Dat betekent dat de meester nooit tot een grotere schadeloosstelling dan de waarde van de slaaf kan gedwongen worden. Stippen we terloops aan dat in dit opzicht *servi* en *fili familias* gelijkgesteld worden. Indien een slaaf een krenking had gepleegd, dan kon hij er ook vanaf komen met een geseling indien het slachtoffer van de krenking daarmee genoeg wilde nemen. In dat geval zag het slachtoffer af van verdere vervolging. Pleegde de slaaf een misdrijf dat door de overheid wordt beteugeld, dan zijn op hem de straffen van toepassing die gelden voor de laagste bevolkingsgroepen, eventueel met een kleine variant.

Vermelden we tenslotte nog dat een slaaf zijn meester niet voor het gerecht kan brengen. Op deze regel worden slechts twee uitzonderingen geduld. De eerste is als het misdrijven betreft waardoor de meester de gemeenschap in ernstig gevaar brengt zoals manipulaties i.v.m. de voedselbevoorrading, het vervalsen van de census en valsmunterij. Ook als een meester te kwader trouw een slaaf de vrijheid waarop hij recht heeft, ontzegt, kan de benadeelde slaaf zijn meester voor het gerecht brengen.

PERSONLIJKE VERHOUDING MEESTER – SLAAF

De persoonlijke relatie tussen slaaf en meester hing uiteraard af van geval tot geval. Ze was van vele factoren afhankelijk: persoonlijkheid en karakter van zowel meester als slaaf, functie van de slaaf, proximitieit en frequentie van persoonlijke contacten en nog vele andere elementen. Dit alles heeft voor gevolg dat we niet kunnen veralgemenen of individuele gevallen extrapoleren. In het bronnenmateriaal treffen we zowel voorbeelden aan van uitstekende menselijke relaties als van sterk antagonisme. Omdat in de voorgaande bladzijden al heel wat is gezegd over situaties die op een gespannen verhouding wijzen, willen we tot besluit op een meer positieve noot eindigen.

Seneca's principes

Een interessante tekst is de Brief 47 van Seneca aan Lucilius die helemaal gewijd is aan de omgang met slaven. Het betreft hier een soort preek van de Stoïcijn Seneca die aangeeft hoe de omgang behoort te zijn maar die meteen ook verwijst naar wantoestanden die Seneca afkeurt.

Boek 5, Brief 47

Slaven zijn ook mensen.

5.47.1. SENECA GROET ZIJN DIERBARE LUCILIUS. Met instemming hoor ik van diegenen die bij jou vandaan hierheen komen dat jij op ongedwongen wijze met je slaven omgaat: dat past bij jouw wijs beleid en filosofische ontwikkeling. 'Het zijn toch maar slaven.' Ja, maar niettemin mensen. 'Het zijn toch maar slaven'. Ja, maar toch ook huisgenoten. 'Het zijn toch maar slaven'. Ja, maar toch vrienden van een eenvoudige soort. 'Het zijn toch maar slaven'. Ja, maar eigenlijk medeslaven, als je in aanmerking neemt dat het lot tegen elk van beide partijen evenveel kuren heeft.

5.47.2. Ik moet dus lachen om lieden die het als een schande zien om samen met hun slaaf te eten: waarom zo'n houding anders dan omdat een zeer arrogante gewoonte de heer tijdens zijn maaltijd omgeven heeft met een troep om hem heen staande slaven? Die eet meer dan hij aankan, en door zijn enorme schrokkerigheid schept hij zijn maag vol die uitgerekt is en zijn taak als maag al lang ontwend is zodat hij met nog meer moeite alles uitbraakt wat hij erin gepropt heeft.

5.47.3. Maar aan de ongelukkige slaven is zelfs dit niet geoorloofd: hun lippen te bewegen om te praten. Met een zweep wordt alle gemompel de kop ingedrukt en zelfs toevallige geluiden zijn niet van zweepslagen uitgezonderd: een hoestje, niezen, de hik. Met een zware straf boeten zij als ze maar met een enkel woord de stilte onderbroken hebben. De hele nacht moeten ze zonder eten en spreken blijven staan.

5.47.4. Zo komt het dat zij over hun meester praten, aan wie het niet geoorloofd is bij hun meester te praten. Maar die slaven aan wie het niet alleen vrij stond in het bijzijn van hun meesters te praten maar ook met hen gesprekken hielden, wier mond niet dichtgenaaid werd, die waren bereid om voor hun meester hun nek uit te steken, een gevaar dat hen bedreigde op hun eigen hoofd af te wentelen. Bij de maaltijden praatten zij, maar tijdens folteringen zwegen zij.

5.47.5. Zo komt het ook dat het even arrogante gezegde in zwang is dat we evenveel vijanden hebben als slaven: wij hebben hen niet als vijanden, maar wij maken ze zo. Intussen ga ik nu maar even voorbij aan andere wreedheden en onmenselijkheden, zoals dat wij hen niet als mensen maar als lastdieren misbruiken. Wanneer wij aan tafel aanliggen, veegt de één ons spuug af, een ander verzamelt op zijn hurken de restanten van ons gekots.

5.47.6. Weer een ander snijdt kostbare vogels aan. Terwijl hij met vaste trekken zijn ervaren hand rondleidt door borst en achterbout zondert hij stukken af, de ongelukkige, die voor dit ene leeft: het gevogelte netjes te snijden. Tenzij dan degene die dit om zijn genietingen uitlegt nog ongelukkiger is dan degene die het uit noodzaak aanleert.

5.47.7. Weer een ander worstelt met zijn leeftijd, uitgedost als vrouw: hij kan zijn knapenleeftijd niet ontsnappen, wordt steeds teruggetrokken, en, hoewel met de gestalte van een soldaat maar een glad gezicht waar alle haar op gladgeschoren is of compleet geëpileerd, doorwaakt hij de hele nacht die hij verdeelt tussen de bevrediging van de drankzucht en de wellust van zijn meester en in zijn slaapkamer is

hij een man, bij de maaltijd een knaap.

5.47.8. *Weer een ander, aan wie de selectie van de disgenoten overgelaten is, blijft, ongelukkig, steeds staan en kijkt uit wier vleierij en onbeheerstheid van smaak of taal hij voor de volgende dag zal uitnodigen. Voeg daaraan nog de voedselkopers toe die een verfijnde kennis bezitten van de smaak van hun heer, die weten waarvan de de smaak hem opgewekt maakt en het zien waarvan hem een kick geeft en door de nieuwigheid waarvan hij, misselijk, weer opgekikkerd kan worden; wat hem al tegenstaat omdat hij er al door verzadigd is en wat hij juist op die dag graag wil eten. En zo'n meester verdraagt het niet samen met hen te eten en acht het een inbreuk op zijn waardigheid met zijn slaaf aan dezelfde tafel te gaan. Goeie god! hoeveel meesters telt hij onder hen!*

5.47.9. *Ik heb vóór de deur van Callistus zijn vroegere meester zien staan en gezien dat hij, die hem zijn verkoopbordje had omgehangen en die hem bij de goedkoopste groep slaven had laten aanprijzen, buitengesloten werd terwijl de anderen naar binnen gingen. Zo dankte hem die slaaf die voorheen bij de eerste tiental geplaatst was, waarbij de veilingmeester zijn stem nog moet oefenen: nu weigerde hij hem van zijn kant toegang en oordeelde hij hem de entree in zijn huis niet waardig. Zijn meester heeft Callistus verkocht: maar hoeveel heeft Callistus zijn meester laten betalen!*

5.47.10. *Wil je eraan denken dat die man die jij jouw slaaf noemt geboren is uit hetzelfde zaad als jij en van dezelfde hemel geniet, even hard adem haalt, hetzelfde leven leeft en dezelfde dood sterft! Jij kunt hem net zo hard als vrijgeborene beschouwen als hij jou als slaaf. Door de nederlaag van Varus zijn velen van de meest aanzienlijke afkomst, die op grond van hun militaire carrière uitzicht hadden op de senatorenstand, door het lot ten val gebracht. De één van hen is herder geworden, de ander huisbewaker. Koester nu dan eens verachting voor een man met een levenslot dat ook het jouwe kan worden.*

5.47.11. *Ik wil me niet op een grenzeloos gebied wagen en over de behandeling van slaven discussiëren, tegen wie wij zeer arrogant, zeer wreed en zeer grievend optreden. **Maar dit is de kern van mijn gedragscode: dat je zo leeft met iemand die onder je staat, zoals je zou willen dat een meerdere met jou leeft.** Zo vaak als je in de geest komt hoeveel jou geoorloofd is tegenover je slaaf, moet je ook bedenken dat jouw meester tegenover jou evenveel vermag.*

5.47.12. *'Maar ik', hoor ik je al zeggen, 'heb helemaal geen meester'. Je bent nog jong: je zult er misschien nog een krijgen. Ben je vergeten op welke leeftijd de slavernij begon voor Hecuba, voor Croesus, voor de moeder van Darius, voor Plato, voor Diogenes?*

5.47.13. *Leef mild met je slaaf, vriendelijk ook, en betrek hem in je conversatie, overleg met hem en eet met hem. Op dit punt zal die hele meute verwijfde gasten mij toeroepen: 'Niets is vernederender dan dit, niets schandelijker'. Toch zal ik deze zelfden erop betrappen dat ze de hand van andermans slaven kussen.*

5.47.14. *Zien jullie dan werkelijk niet, hoe onze voorouders alle haatgevoelens tegenover de meesters, alle minachting tegenover de slaven hebben weggenomen? Zij noemden de meester 'familievader' en de slaven 'familieleden' - wat ook nog in het toneel is overgebleven - ; zij hebben een feestdag ingesteld waarop niet bij uitzondering de meesters met de slaven aten, maar waarop zij dat in elk geval deden, waarop zij hen toestonden ereambten in huis te vervullen, recht te spreken en waarop ze het huis tot een minirepubliek maakten.*

5.47.15. *'Wat nu? Moet ik dan al mijn slaven aan mijn tafel uitnodigen?' Evenmin als al de vrijen. Maar je hebt het mis als je meent dat ik sommigen ga uitsluiten omdat zij een al te vies werk doen, zoals bijvoorbeeld een muilezeldrijver of een koeherder. Ik ga hen niet beoordelen op hun werkzaamheden maar op hun karakter: iedereen geeft zichzelf zijn karakter, maar zijn werkzaamheden kent het lot aan hem toe. Laat sommigen met je eten omdat ze het waard zijn, anderen opdat ze dat worden. Als immers iets slaafs bij hen nog rest uit een laag-bij-de grondse omgang, dan zal de omgang met eezamer lieden het er wel uit krijgen.*

5.47.16. *Er is geen reden, mijn beste Lucilius, om een vriend slechts op het forum en in het senaatsgebouw te zoeken: als je goed oplet, zul je hem ook thuis vinden. Vaak blijft goed materiaal onbenut als de kunstenaar ontbreekt: probeer het en je zult het ondervinden. Zoals hij dwaas is die bij de aankoop van een paard het beest zelf niet onderzoekt maar zijn zadel en teugels, zo is hij alledwaast die een mens taxeert op grond van zijn kleding of van zijn omstandigheden, die als een kledingstuk om ons heen hangen.*

5.47.17. *'Het is een slaaf'. Ja, maar misschien vrij van geest. 'Het is een slaaf'. Zal dat hem schaden? Laat eens zien wie dat niet is: de één kruipt voor genot, een ander voor zijn gierigheid, weer een ander voor zijn eierzucht, allen voor hoop, allen voor vrees. Ik kom aanzetten met een oud-consul die kruipt voor een oud vrouwtje, ik zal een rijkaard noemen die kruipt voor een slavinetje, ik zal verwijzen naar een groep zeer vooraanstaande jongemannen die slaven zijn van pantomimedansers: geen enkele slavernij is schandelijker dan een vrijwillige. En daarom is er geen reden waarom die snobs waarover*

ik het net had jou ervan zouden weerhouden om je opgewekt te tonen tegenover je slaven en niet op arrogante manier hun meerdere: laten ze je liever respecteren dan vrezen.

5.47.2. Nu zal iemand misschien zeggen dat ik slaven oproep tot revolutie en het van zijn voetstuk stoten van hun heer, omdat ik gezegd heb: 'Laten zij hun meester liever respecteren dan hem vrezen'. 'Meen je dat heus', zal men zeggen, 'respecteren als horigen die de ochtendgroet komen brengen?' Wie dit zal zeggen, zal vergeten dat dit voor een meester niet genoeg is, wat voldoende is voor een god. Wie gerespecteerd wordt, wordt ook bemind: liefde kan niet gecombineerd worden met vrees.

5.47.19. Heel juist vind ik dus dat je niet door je slaven gevreesd wilt worden en dat je woorden als bestraffing gebruikt: met zweepslagen worden stomme dieren aangespoord. Niet alles wat ons treft, kweest ons daarom ook. Maar een gemakkelijk leventje geeft ons lange tenen zodat elke tegenslag ons driftig maakt.

5.47.20. Wij nemen de mentaliteit van koningen aan; want ook die vergeten zowel hun eigen macht als de zwakheid van de ander en winden zich zo op en gaan zo tekeer alsof ze onrecht geleden hebben, waarvoor de grootheid van hun omstandigheden hen nou juist volkomen vrijwaart. En dat weten ze best, maar in zelfbeklag grijpen ze elke gelegenheid aan om schade te berokkenen: ze spelen slachtoffertje om onrecht te doen.

5.47.21. Maar ik wil je niet langer ophouden: je hebt geen aansporing nodig. Dit voordeel hebben goede gewoonten onder andere: ze vallen bij zichzelf in de smaak en blijven. Kwaadaardigheid is vluchtig, verandert steeds, niet ten goede maar in iets anders.

(vertaling Ben Bijnsdorp)

De praktijk: Cicero en Tiro

Bovenstaande tekst gaat over wat behoort te zijn. Daarnaast hebben we ook enkele teksten die een reële situatie weergeven. Het best bekend is de relatie tussen Cicero en zijn persoonlijke secretaris/slaaf Tiro die we kunnen afleiden uit enkele brieven van Cicero aan Tiro en die van een grote affectie getuigt. Vanzelfsprekend is Tiro na verloop van tijd vrijgelaten en zette hij zijn secretarisfunctie verder als vrijgelatene. De brieven die nu volgen zijn geschreven toen Cicero zijn ziek geworden slaaf onderweg moest achterlaten en hem omzeggens dagelijks schreef om hem naar zijn gezondheidstoestand te vragen en hem tevens dringend aan te sporen goed op zijn gezondheid te letten:

Tullius groet Tiro,

*Ik geloof niet dat je me een groter genoegen kunt doen dan door ervoor te zorgen dat ik je gezond en wel terugzie. Met veel angst in het hart wacht ik op de komst van Menander die ik naar je toe heb gezonden. Als je om me geeft, zorgt er dan voor dat je geneest en kom naar ons toe als je goed en wel hersteld bent. Tot ziens. 10 april. **Ad fam. 16, 13** (Cumae, 10 april ~53)*

Tullius groet Tiro,

Andricus (=Menander) is een dag later gekomen dan ik verwachtte. Zo komt het dat ik een nacht vol vrees en kommer achter de rug heb. Uit de vruchten van je literaire arbeid heb ik wel niet kunnen opmaken hoe je het in feite stelt maar toch ben ik wat opgelucht. Ondertussen zie ik noodgedwongen af van al mijn literaire bezigheden; want voordat ik je heb teruggezien kan ik geen boek meer aanraken. Laat aan de dokter elk loon toezeggen, wat hij ook mag vragen. In die zin heb ik ook Umnius geschreven. Naar ik verneem, maak je je zorgen en zegt de dokter dat je daar onder lijdt. Als je van me houdt, diep dan die literaire en geestelijke cultuur van jou uit hun slaap op. Juist daarom ben je me zeer dierbaar. Nu moet je geestelijk fit zijn om het lichamelijk te kunnen zijn. Zorg daarvoor, ik vraag het je

zowel om mijnentwille als voor jezelf. Houd Acastus maar bij je: zo zal je een betere oppas hebben. Draag zorg voor jezelf om mij. De dag van mijn belofte is nabij en ik zal ze zelfs dadelijk inlossen als je bij me komt. Nogmaals: ik stel het goed. 11 april. Ad fam. 16, 14 (Cumae, 11 april ~53)

Tullius groet Tiro,

Aegyptia kwam op 12 april bij me. Hoewel hij me verzekerde dat je geheel en al zonder koorts was en het goed stelde, ben ik nog erg bezorgd omdat hij me vertelde dat je me nog niet kon schrijven. Des te meer ben ik bezorgd omdat Hermia, die op dezelfde dag had moeten komen, nog niet arriveerde. Ik ben zeer ongerust over je gezondheidstoestand. Als je me daarvan bevrijdt, zal ik ook alle zorgen van je wegnemen. Ik zou je uitvoeriger schrijven als ik wist dat je al naar believen kon lezen. Gebruik goed je verstand – dat ik zeer hoog acht - om je voor mij en jou te bewaren. Nog eens met aandrang: verzorg je goed. Tot ziens.

Mijn brief was al geschreven toen Hermia binnenkwam. Ik heb een brief van u gekregen in kleine bevende lettertjes. Maar dat is niet verwonderlijk bij zo een ziekte. Ik stuurde je Aegyptia om je wat gezelschap te houden. Hij is niet onbeschaafd en ik geloof dat hij je erg mag. Samen met hem stuur ik je ook een kok: hij staat volledig in je dienst. Tot ziens. 12 april. Ad fam. 16, 15 (Cumae, 12 april ~53)

Tullius groet Tiro,

Ik heb wel graag dat je naar me toekomt maar ik zie tegen de reis op. Je bent zeer zwaar ziek geweest en door het dieet, de purgeermiddelen en de hevigheid van de ziekte ben je uitgeput. Als er een fout gemaakt wordt bij het genezingsproces, komen uit erge ziekten vaak zware gevolgen voort. En bij die twee dagen die je onderweg zult zijn als je naar Cumae komt, zullen bijna onmiddellijk daarop nog vijf dagen bijkomen voor de terugreis. Het is mijn bedoeling om op 28 april in mijn villa in Formiae te zijn. Zorg ervoor, mijn Tiro, dat ik je daar gezond en wel aantref. Mijn, of liever onze, literaire activiteit brandt op een laag pitje omdat ik je moet missen. Door de brief die Acastus me heeft gebracht, is de vlam wat hoger gaan laaien. Pompeius zit hier opgeruimd naast me terwijl ik dit schrijf. Toen hij van onze literaire arbeid wenste te horen, heb ik hem gezegd dat mijn productiviteit zonder jou lam ligt. Maak je klaar om onze Muzen opnieuw met je talent te ondersteunen. Mijn beloften zullen op de vastgestelde dag in vervulling gaan; ik heb je immers de etymologie van 'fides' uitgelegd. Zorg ervoor dat je geheel en al genezen bent. Ik ben klaar. Tot ziens. 17 april. Ad fam. 16, 10 (Cumae 17 april ~53)

Tullius en zijn zoon, zijn broer en diens zoon aan Tiro,

I. Ik meende je gemakkelijker te kunnen missen, maar het gaat helemaal niet en hoewel ik er om de eer die mij wacht alle belang bij heb zo vlug mogelijk te Rome te zijn, beschouw ik het als een vergissing dat ik van jou ben weggegaan. Maar je scheen vastbesloten te zijn onder geen voorwendsel scheid te gaan vooraleer je volledig hersteld waart. Daarom heb ik je besluit goedgekeurd en kom er niet meer op terug, tenzij je van mening verandert. Maar indien je denkt je bij mij te kunnen vervoegen als je wat gegeten hebt, dan laat ik aan jou de beslissing. Ik zend Mario met de opdracht zo vlug mogelijk met jou naar mij te komen, ofwel, als je ginder blijft, onmiddellijk terug te keren.

2. Wees ervan overtuigd dat, als je gezondheid het toelaat, ik niet beter vraag dan je bij mij te hebben. Maar als je het voor je herstel nodig acht nog enige tijd in Patras te blijven, wees er dan ook van overtuigd dat ik niets boven je gezondheid verkies. Als je onmiddellijk inscheept, dan zal je mij in Leucade inhalen. Wil je eerst nog wat aan krachten winnen, zorg dan voor goede gezellen, gunstig weer en een sterk schip. Eén zaak vooral vraag ik je, Tiro: als je van mij houdt, laat je dan niet beïnvloeden door de aankomst van Mario of door deze brief. Met alles te doen wat tot je gezondheid bijdraagt, zal je aan mijn vurigste wens voldoen.

3. Handel in alles naar goeddunken. Ik mis je omdat ik van je hou. Uit genegenheid wens ik je gezond te zien; jouw afwezigheid hier zet me aan je zo spoedig mogelijk weer te zien. Doch mijn genegenheid spreekt het luidst. Betrach dus eerst en vooral je herstel. Van al de diensten die je mij hebt bewezen zal deze mij het meest genoeg doen. **Ad fam. 16, 1** (onderweg, 3 nov. ~50)

Plinius de Jongere en zijn slaven

Enkele brieven van Plinius de Jongere getuigen van éénzelfde positieve ingesteldheid tegenover (sommige) slaven:

Epist. 8, 1 (aan Septicius)

Mijn reis heb ik zonder ongelukken volbracht, behalve dan dat sommige van mijn mensen (=slaven/vrijgelatenen) zich door de gloeiende hitte een ziekte op de hals hebben gehaald. Zo heeft mijn voorlezer Encolpius, de man in wie ik mijn ernst en luim zie belichaamd, een keelaandoening opgelopen tengevolge van irritatie door het stof, en daarbij bloed opgegeven. Hoe treurig voor hemzelf, hoe bitter voor mij, wanneer hij, die zijn verdiensten geheel en al ontleent aan zijn werkzaamheden op het gebied van de literatuur, nu voor die werkzaamheden niet meer geschikt zou zijn! Wie zal dan voortaan mijn pennenvruchten zo voorlezen als hij, ze zo waarderen als hij? Wie zal ik zo aandachtig volgen als hem? Maar de goden geven hoop op een verbetering in de toestand. Het bloeden is tot stilstand gekomen, de pijn is gezakt. Bovendien neemt de man zich zelf in acht, wij omringen hem met onze zorgen, en de artsen behandelen hem consciëntieus. Daar komt nog bij, dat de gezonde lucht en de rust van en verblijf in de afzondering evenzeer goede vooruitzichten bieden voor de gezondheid als voor de ontspanning. Het ga je goed.

Epist. 1, 4 (aan Pompeia Celerina, zijn schoonmoeder)

Welk een overvloed in Uw huizen, Otricoli, Narni, Carsoli en Perugia; in Narni zelfs een bad. Ik heb Uw brieven niet nodig om dit alles te weten. Mijn korte briefje van onlangs geeft al voldoende weer wat ik ervan vond. Ik heb waarachtig het gevoel dat mijn eigendom niet in die mate van mij zijn als Uw eigendommen, behalve dat Uw personeel mij met meer zorg en aandacht ontvangt dan ik door het mijne wordt ontvangen. Misschien merkt U dat ook als U bij mij komt logeren. Doe dat, om U bij ons net zo thuis te voelen als bij Uzelf en ook, opdat mijn mensen, die mij bedienen met een zeker gemak, dat op verwaarlozing lijkt, wat wakker worden. Bij slaven gaat, door de dagelijkse omgang met vriendelijke meesters, het respect te loor. Gebeurt er wat nieuws, dan worden ze weer wat monter. Ze willen liever geprezen worden voor wat ze voor de gasten doen, dan voor onszelf. Het ga je goed

Epist. 8, 16 (aan Paternus)

Ik ben overstelpt door ziekten onder mijn mensen, ook sterfgevallen en zelfs van jeugdigen. Ik heb twee redenen tot troost, die weliswaar niet tegen het verdriet opwegen, maar troost is het toch.

De eerste is, dat ik vroegtijdig ben overgegaan tot vrijlating. Ik heb het gevoel dat ik niet te vroeg verloren heb diegenen die ik als vrijgelatenen heb verloren. De tweede reden tot troost is dat ik mijn slaven heb toegestaan een soort testament te maken, dat ik beschouw en ook uitvoer als had het rechtskracht. Zij beschikken en bestemmen daarin wat hun goed dunkt en ik voer het uit als een opdracht. Ze verdelen, schenken, laten na, als het maar binnenshuis blijft, want voor slaven is het huis als het ware de staat, de gemeenschap. Hoewel deze redenen tot troost mij rust hebben gegeven, heeft de menslievendheid, die mij tot deze toegevendheid heeft geleid, mij verzwakt en gebroken. Toch wil ik niet hard worden. Ik weet dat anderen dergelijke verliezen niet anders noemen dan bezitsvermindering en ik denk dat ze daarbij het gevoel hebben flinke, wijze mensen te zijn. Of ze flink en wijs zijn weet ik niet, het zijn geen mensen. Want menselijk is om bewogen te zijn door verdriet, het te voelen, er zich tegen te verzetten, om troost te aanvaarden, maar geen troost nodig te hebben.

Misschien deed ik in deze meer dan waartoe ik verplicht was, maar het is minder dan ik had gewild. Er is een zekere vreugde in het verdriet, in het bijzonder wanneer men treurt bij een vriend, die voor onze tranen begrip of toegeeflijkheid toont. Het ga je goed.

Epist. 5, 19 (Aan Valerius Paulinus)

Daar ik zie hoe zachtmoedig jij omgaat met jouw mensen, zal ik je heel eerlijk bekennen met welke toegevendheid ik de mijne behandel. Ik heb altijd dat woord van Homerus voor ogen: 'vriendelijk was hij als een vader' en daarnaast onze uitdrukking 'vader des huizes'. Maar ook als ik van nature ongevoeliger en harder was, zou ik me toch laten vermurwen door de ziekte van mijn vrijgelatene Zosimus, die des te meer recht heeft op een milde behandeling omdat hij daar nu extra behoefte aan heeft.

Hij is fatsoenlijk, bereidwillig, belezen. Zijn vak, zeg maar zijn etiket, is dat van toneelspeler en daarin heeft hij veel succes. Zijn voordracht is precies, verstandig, goed aangepast, daarbij welluidend. Hij bespeelt ook vakkundig de citer, beter dan voor een acteur noodzakelijk is. Verder leest hij zo bekwaam redevoeringen, geschiedwerken en gedichten voor dat je de indruk zou krijgen dat hij alleen hierin is opgeleid.

Dit heb ik zo gedetailleerd uit de doeken gedaan om je er goed van te doordringen hoeveel welkome diensten hij mij in zijn eentje verleent. Voeg daarbij de genegenheid die ik hem al heel lang toedraag, nog versterkt door zijn zorgwekkende toestand. Het is immers van nature zo gesteld dat niets de liefde meer opwekt en in vlam zet dan de angst voor het verlies, en die angst kwelt mij wat hem betreft niet voor de eerste keer. Want een aantal jaren geleden heeft hij tijdens een intense en indringende voordracht bloed opgegeven. Toen heb ik hem om die reden naar Egypte laten gaan en na een lange afwezigheid is hij onlangs aangesterkt teruggekomen. Daarna heeft hij dagen achtereen te veel van zijn stem geveerd tot een lichte hoest hem aan zijn oude kwaal herinnerde en hij wederom een bloedspuwing kreeg.

Daarom heb ik besloten hem naar het landgoed te sturen dat jij bezit in Forum Iulii (=Fréjus), want ik heb jou dikwijls horen vertellen dat daar de lucht zo gezond is en de melk voor dit soort kuren bijzonder geschikt. Ik vraag je dus aan jouw mensen te schrijven dat het landgoed en het huis voor hem openstaan, en dat ze hem ook op zijn kosten voorzien van wat hij nodig mocht hebben. Hij zal overigens maar heel weinig nodig hebben, want hij is zo zuinig en met weinig tevreden dat hij zich niet alleen lekkernijen maar zelfs wat

voor zijn gezondheid noodzakelijk is uit spaarzaamheid ontzegt. Bij zijn vertrek zal ik hem voldoende reisgeld meegeven om bij jouw domein aan te komen. Het ga je goed.

Epist. 9, 21 (aan Sabinianus)

Jouw vrijgelatene, op wie je volgens je zeggen erg nijdig bent, is bij mij gekomen, heeft zich voor mijn voeten geworpen alsof het de jouwe waren en wilde niet meer opstaan. Hij vergoot lange tijd tranen, lang smeekte hij, lange tijd ook bleef hij stilzwijgen, om kort te gaan, hij maakte op mij de indruk dat hij oprecht berouw heeft. Ik geloof werkelijk dat hij zich gebeterd heeft omdat hij inziet dat hij verkeerd gehandeld heeft.

Je bent kwaad, dat weet ik, en je bent met recht kwaad, ook dat weet ik. Maar mildheid is vooral dan te prijzen wanneer iemand op heel goede grond woedend is. Je hebt toch van de man gehouden, en dat zul je, hoop ik, weer gaan doen. Voorlopig is het goed dat je je laat verbidden. Je mag opnieuw woedend op hem worden als hij dat verdient, en als je je nu laat verbidden zal dat des te gerechtvaardigder zijn.

Zie wat door de vingers vanwege zijn jeugdige leeftijd, vanwege zijn tranen, en vanwege jouw toegeeflijk karakter. Kwel hem niet, kwel jezelf niet, want het is een kwellung voor jou met je zachte aard wanneer je kwaad bent.

Ik vrees dat je de indruk krijgt dat ik je niet iets vraag maar je ergens toe dwing, als ik bij zijn smeekbeden de mijne aansluit. Toch zal ik ze erbij aansluiten, des te dringender en overvloediger, omdat ik hem ook heel scherp en streng heb terechtgewezen, hem onomwonden heb gedreigd hierna nooit meer voor hem op te zullen komen. Dat was voor hem, want hij had het nodig bang gemaakt te worden. Tegen jou zeg ik niet hetzelfde, want wie weet zal ik je nog eens komen smeken, en nog eens verhoord worden. Zolang het maar gaat om iets wat ik met fatsoen kan vragen en jij met fatsoen kunt verlenen. Het ga je goed.

Epist. 9, 24 (aan Sabinianus)

Je hebt er goed aan gedaan dat je de vrijgelatene die je eens dierbaar was op voorspraak van mijn brief in je huis en je hart hebt opgenomen. Je zult er blij mee zijn. Ik ben er in elk geval blij om, ten eerste omdat ik zie dat je zo toegankelijk en zelfs in je woede voor rede vatbaar bent, dan ook omdat je zoveel achting voor mij hebt, dat je je door mijn gezag laat beïnvloeden of aan mijn smeekbeden toegeeft. Daarom prijs ik en bedank je ook. En meteen dring ik er voor de toekomst op aan dat je bij tekortkomingen van je mensen laat zien dat je te verzoenen bent, ook als er niet iemand is die voor hen bemiddelt. Het ga je goed.

De stenen spreken

Maar ook op funeraire inscripties van gewone mensen treffen we vaak ontroerende getuigenissen van de affectie tussen meesters en (jonge) slaven.

Eén voorbeeld uit de vele is de metrische tekst die Caerellius Smaragdianus liet aanbrengen op de cenotaaf te Tusculum (Frascati bij Rome) van zijn slaaf Domesticus die op zestienjarige leeftijd was overleden in Pollentia (Noord-Italië):

Hier heeft mij onze heer een leeg graf gewijd, zodat ik van nabij het dak van zijn huis kan zien en hij voor mij vaak eigenhandig bloemen neer kan leggen en wijn vergieten en tranen, wat mij meer waard zal zijn. Mijn as ligt namelijk overweldigd in het grimmige Pollentia: daar is mijn grafheuvel, daar mijn naam en altaar. Maar mijn hart ligt niet daar in dat wrede graf en evenmin ligt het hier op deze plaats. Maar of mijn heer nu naar Assyrië of Spanje gaat, het volgt hem over zee en over land (CE 1185)

Calliste was mijn naam en mijn schoonheid maakte die waar. Met één jaar erbij nog was ik driemaal vijf geworden. Ik was graag gezien bij mijn meester, geliefd bij beide ouders, zeven dagen lag ik ziek, en dat was de laatste dag die ik zag. De lotsoorzaak is onduidelijk. 't Moest zo zijn, heet het dan. Maar wat het ook was, zo snel had ik dat niet verdiend. (CE 1035, Rome)

Andere voorbeelden van vergelijkbare funeraire inscripties:

Ik was de lieveling van mijn meester, waarheen hij maar ging, altijd aan zijn zijde, zijn wijnschenker, bedreven in de worstelkunst. Hier ben ik geboren en word begraven als een ridder, achttien jaar oud (CE 100)

Als ooit enig meisje door een wreed lot is weggeroofd dan ben ik het wel. Ik was een dierbaar meisje voor mijn meesteres, die mij alle vaardigheden leerde. Toen ik heel bedreven was werd ik weggerukt. Nu heet ik Scope op dit grafschrift (CE 1213)

(voor een vijfjarige Vitalis): Het licht heb ik gezien, maar het is mij plotseling ontroofd. Zo kon mijn meester geen vreugde aan mij beleven en kon ik niet weten waarom ik was geboren. (CE 78)

Voor Sabinianus, vilicus, een voortreffelijk en uiterst betrouwbaar man, (dit grafmonument) opgericht door Memmia Iuniana, zijn meesteres (ILS 7370)

Voor de Di Manes van Melior, calculator. Hij werd dertien jaar oud. Hij beschikte over een zo goed geheugen en was zo verstandig dat hij iedereen waarvan men weet heeft overtrof. Wat hij allemaal wist kon beter in een boek beschreven worden dan op een grafschrift. Want hij was de eerste om een handboek te schrijven over zijn specialiteit dat alleen hij nog had kunnen evenaren als het onbillijke lot hem niet had misgund aan de mensheid. Sextus Aufusteius Agreus richtte dit op voor zijn verna als diepongelukkige opleider. (ILS 7755, Ostia, 144 n.C.)

C. Terentius Fructus voor zichzelf en zijn slaaf Atticus die twintig jaar oud werd en onderlegd was in Grieks en Latijn, kopiïst, kon driehonderd stukken opzeggen. (ILS 7753, Placentia)

DE VRIJLATING (*manumissio*)

Frequentie vrijlatingen

De vraag naar de frequentie van de vrijlatingen is belangrijk want het antwoord daarop is cruciaal om zich een idee te vormen van de betekenis van de slavernij in een samenleving. Het maakt immers een groot verschil uit of de vrijlating uitzonderlijk was en slechts voorbehouden aan een marginale minderheid van slaven dan wel of de meeste slaven een redelijke kans maakten om vrijgelaten te worden. In dit laatste geval zullen de slaven de slavernij eerder als een tijdelijke beproeving zien waarvan het einde in uitzicht is en zullen ze er minder moeite hebben om in hun tijdelijke slavernij te berusten.

De overheersende indruk is dat bij de Romeinen in de hier beschouwde periode een vrijlating verre van uitzonderlijk was. Daarvoor zijn een hele reeks aanwijzingen en ontbreekt iedere tegenindicatie. Er is vooreerst de vaststelling dat in de juridische bronnen veel plaats wordt ingeruimd aan alles wat met vrijlating en vrijgelatenen te maken heeft. In de verhalende bronnen wordt de aanwezigheid van talrijke vrijgelatenen in de samenleving als vanzelfsprekend beschouwd. In de satirische literatuur is er het stereotype van de welstellende vrijgelatenen wat alleen maar denkbaar is indien die ook in de realiteit voorkomen. Indien de epigrafisch geattesteerde bevolking representatief zou zijn voor de reële bevolking dan zou dit er zelfs op wijzen dat de vrijgelatenen talrijker waren dan de vrijgeboren bevolking. Maar ook als men er rekening mee houdt dat de epigrafisch mondige bevolking geen weerspiegeling vormt van de reële bevolking en de vrijgelatenen duidelijk oververtegenwoordigd zijn in de epigrafische bronnen bewijst het epigrafische bronnenmateriaal in ieder geval dat vrijgelatenen een aanzienlijk deel van de bevolking vormden. Concreter kunnen we, bij gebrek aan statistische gegevens, helaas niet zijn. Evenmin kunnen we een concreet percentage geven van het aantal slaven voor wie de vrijlating een realistisch vooruitzicht was.

Dat de Romeinen in grotere mate dan de andere samenlevingen uit de Oudheid geneigd waren hun slaven vrij te laten blijkt ook uit opmerkingen van niet-Romeinse tijdgenoten. Dat was reeds de Macedonische vorst Philippus V opgevallen en in een brief uit 214 v.C. aan de burgers van Larissa maakte hij hierover een opmerking. Twee eeuwen later wijst ook de Griekse geschiedschrijver Dionysios van Halicarnassus daarop. Tenslotte wijst het feit dat, zoals we verder zullen zien, ten tijde van Augustus maatregelen genomen worden om het aantal vrijlatingen wettelijk te beperken er eveneens op dat voor de Romeinen de vrijlating van slaven een normale zaak was.

Waarom slaven vrijlaten?

Dat brengt ons tot de vraag wat een meester ertoe kan aanzetten zijn slaven vrij te laten? Er is vooreerst de situatie waarbij een slaaf zijn meester voorstelt hem vrij te laten en bereid is daarvoor een prijs te betalen die min of meer overeenstemt met zijn marktwaarde. Dit is voor de meester een aantrekkelijke formule: hij ontvangt van de slaaf zelf het geld om een plaatsvervanger te kopen en kan dus zonder kosten een oude werkkraft door een

verse vervangen. Een andere duidelijke situatie is die waarbij de slaaf zijn meester een uitzonderlijke dienst heeft bewezen (zijn leven gered of iets gelijkaardigs). Ook in dit geval spreekt het vanzelf dat de meester deze slaaf zal vrijlaten, maar zonder tegenprestatie in dit geval. Maar het belangrijkste motief om een slaaf vrij te laten zal wel geweest zijn dat de meester zijn slaaf tot inzet kan stimuleren en zich van zijn goodwill kan verzekeren door de slaaf de vrijlating te beloven. Men mag aannemen dat veel slaven met hun meester tot een soort deal kwamen die impliceerde dat de meester zijn slaaf de vrijlating beloofde als hij goed presteerde. Een dergelijke belofte hoefde daarom niet formeel of juridisch afdwingbaar te zijn geweest. Want het is evident dat een meester die eenmaal zijn belofte niet hield zijn geloofwaardigheid voorgoed kwijt was en geen tweede keer moest proberen de goodwill en de inzet van zijn slaven op deze manier te verkrijgen. Veel testamentaire vrijlatingen hadden waarschijnlijk ook te maken met een gelijkaardige deal en hadden tot doel de slaaf de garantie te bieden dat hij zijn vrijlating zou krijgen, ook als de meester onverwachts stierf of vooraleer het afgesproken moment van de vrijlating aangebroken was. Uit de literatuur (o.m. Martialis) kennen we nog de situatie waarbij een slaaf die sterft vooraleer het normale tijdstip voor zijn vrijlating was aangebroken, nog vlug door zijn meester wordt vrijgelaten voor hij sterft zodat hij tenminste als vrij man sterft. Tenslotte waren er ook meesters die uit ijdelheid hun slaven bij testament vrij lieten. Het was een goedkope manier om zich van een talrijk gevolg bij zijn uitvaart te verzekeren en dit ten koste van zijn erfgenamen voor wie de nalatenschap op deze wijze werd gereduceerd.

Wie maakt kans op vrijlating?

Niet alle slaven maakten evenveel kans op vrijlating. Naar alle waarschijnlijkheid waren zelfs niet eens alle slaven er evenzeer op uit om vrijgelaten te worden. Slaven die in de huishouding routinetaken verrichtten die geen bijzondere bekwaamheid en inspanning vereisten zullen zich veelal geïnstalleerd hebben in hun lot en hadden weinig te winnen bij een vrijlating. Als slaaf hoefden ze zich niet overmatig in te spannen noch zich te bekommeren om hun levensonderhoud. Het type van de oude, trouwe maar wat suffe, slaaf ontbreekt dan ook niet in de literatuur.

Slaven die de vrijlating wel mochten vergeten waren de mijnslaven en de meeste gewone landslaven. Ze vormden werkkrachten die alleen fysische energie leverden en die men met de zweep tot arbeid kon dwingen. Men is geneigd aan de lijst van niet voor vrijlating in aanmerking komende slaven ook nog de slaven toe te voegen die zich ernstig misdragen hadden. Maar dat lijkt niet helemaal te kloppen want we lezen dat de *liberti dediticii* precies een dergelijk crimineel verleden hadden. Dat ook zij blijkbaar in aanmerking konden komen voor vrijlating is een andere aanwijzing ervoor dat vrijlating in de Romeinse samenleving frequent was.

Maar het zijn vooral de slaven van wie inzet, zin voor initiatief en betrokkenheid bij de taak werd verwacht die de beste kansen hadden om vrijgelaten te worden. Hoe meer een meester een beroep moest doen op de 'menselijke' kwaliteiten van zijn slaaf om hem optimaal te laten renderen, hoe meer hij de vrijlating als stimulans daartoe diende aan te wenden. Dit wordt ook bevestigd door het profiel van de in de bronnen geattesteerde vrijgelatenen. De grafschriften die zij hebben nagelaten getuigen ervan dat het vaak om de meest dynamische elementen in de samenleving gaat die bij hun overlijden kunnen terugkijken op een succesvol leven

en daarvan ook trots melding maken op hun grafsteen. Ook het stereotype van de welstellende vrijgelatene is daarvan een bewijs.

Juridische aspecten van de vrijlating

Voor de meester betekende een slaaf vrijlaten enerzijds afstand doen van een bezit dat tot zijn patrimonium behoorde en anderzijds aan een afhankelijke een andere status binnen de familia geven. Strikt genomen en op het eerste gezicht gaat het dus om een privé-aangelegenheid waarmee de buitenwereld geen zaken heeft en waarmee de overheid zich dus niet te bemoeien heeft. In feite liggen de zaken niet zo eenvoudig omdat de beslissing van de meester wel degelijk zijn weerslag heeft buiten de familia. Met de vrijlating doet immers een nieuw vrij lid zijn intrede in de samenleving en het is aan de overheid diens plaats en status in de samenleving te bepalen en vast te leggen in welke omstandigheden en aan welke voorwaarden een vrijlating moet voldoen opdat de overheid (en dus de samenleving) de nieuweling zou erkennen als een lotgenoot.

Daarom trad de overheid regulerend op en dank zij de juridische bronnen hebben we een duidelijk beeld van de juridische aspecten van de vrijlating. Deze regulering heeft betrekking op vier aspecten van de vrijlating (*manumissio*):

1. Aan welke formaliteiten moet een vrijlating voldoen opdat ze door de overheid zou erkend worden?
2. Welke beperkingen worden opgelegd aan het recht van de meester om zijn slaven vrij te laten?
3. Welke is de status van de vrijgelatene in de samenleving?
4. Welke zijn de wederzijdse rechten en plichten van patronus en vrijgelatene die door de overheid worden erkend en waarvan de naleving en bescherming juridisch kan afgedwongen worden?

Vrijlatingprocedures

De Romeinen maakten een wezenlijk onderscheid tussen twee vormen van vrijlating die zij zelf aanduidden met de termen *manumissio iusta ac legitima* enerzijds en *manumissio minus iusta* anderzijds. Gemakshalve zullen we het hier verder hebben over formele en informele vrijlating. In principe wordt alleen de eerste door het ius civile erkend en kunnen informeel vrijgelatenen hun rechten niet laten beschermen door het recht en de overheid. Daar is in de loop van de republiek geleidelijk verandering in gekomen door het optreden van de praetor die er zich in zijn edict toe verbindt de rechten van de informeel vrijgelatenen te zullen beschermen.

Vooraleer we op de verschillende vrijlatingvormen nader ingaan, wijzen we er nog op dat bij een formele vrijlating een belasting moet worden betaald. Het bedrag ervan was vastgesteld op 5% van de marktwaarde van de slaaf (*vicesima libertatis*). Men neemt over het algemeen aan dat deze belasting door de vrijgelatene moet betaald worden als hij zichzelf had vrijgekocht en door de meester indien het om een vrijlating zonder financiële tegenprestatie ging. Maar absolute zekerheid daaromtrent is er niet.

Formele vrijlatingen

Het Romeinse recht erkende drie formele vrijlatingvormen: *MM^o censu*, *MM^o vindicta* en de *MM^o testamento*, die ieder aan een nauwkeurig voorgeschreven procedure onderworpen waren. Omdat de eerste vorm, de *MM^o censu*, niet meer voorkwam tijdens het principaat, laten we deze verder buiten beschouwing. Het wezenlijke onderscheid tussen de beide overige bestond erin dat de *MM^o vindicta* was voorbehouden aan diegenen die nog tijdens hun leven een slaaf wilden vrijlaten terwijl de *MM^o testamento* de vrijlating van de slaaf na de dood van de meester voor gevolg had.

Aanvankelijk had de *MM^o vindicta* de vorm van een schijnproces waarop behalve de meester en de vrij te laten slaaf ook nog een Romeinse magistraat *cum imperio* en een *adsertor libertatis* moesten aanwezig zijn. De taak van deze laatste bestond erin de slaaf met een staf (*vindicta*) aan te raken en daarbij de formule *hunc hominem ex iure Quiritium liberum esse volo* uit te spreken. Nadat de meester niet op deze uitspraak heeft gereageerd proclameert de magistraat de vrijheid van de slaaf. Aanvankelijk greep de procedure in het openbaar *pro tribunali* plaats maar mettertijd werd de procedure meer en meer tot een simpele formaliteit herleid en kon de magistraat aangesproken worden op straat in het voorbijgaan of wanneer hij ergens op doorreis was.

Wanneer een slaaf zichzelf wil vrijkopen dan kan dit op twee manieren gebeuren. Op te merken valt dat in beide gevallen de meester akkoord moet gaan en dat een meester nooit kan gedwongen worden een slaaf vrij te laten. De eerste manier bestaat erin dat de slaaf de vrijkoopsom ter beschikking stelt van een derde die met dat geld de slaaf van zijn meester koopt en vervolgens de slaaf *vindicta* vrijlaat. De slaaf kan echter ook een vormloze overeenkomst sluiten met zijn meester (*pactio pro libertate* of *pactum ob libertatem*) waarbij de meester het geld direct van de slaaf ontvangt en vervolgens de slaaf *vindicta* vrijlaat. Het is niet zonder belang voor welke formule geopteerd wordt. In het eerste geval is het de *redemptor* (de persoon die de slaaf heeft gekocht om hem daarna vrij te laten) die patronus wordt van de vrijgelatene terwijl in het tweede geval de gewezen meester als patronus zal fungeren. Een ander onderscheid bestaat erin dat de tweede formule de slaaf de mogelijkheid biedt zijn meester in natura te vergoeden (bijv. door het leveren van een andere slaaf).

De tweede formele vrijlatingvorm is de *MM^o testamento*. Opdat een testamentaire vrijlating rechtsgeldig zou zijn is het noodzakelijk dat het hele testament rechtsgeldig is en dat de erflater zowel op het ogenblik dat het testament wordt opgesteld als op het ogenblik van zijn overlijden eigenaar is van de vrij te laten slaaf. Afhankelijk van de in het testament gebruikte formulering kan men een onderscheid maken tussen een *MM^o directa* en een *MM^o fideicommissaria*.

Van een *MM^o directa* is er sprake wanneer de erflater één van de volgende formules gebruikt: *N. liber esto*, *N. liber sit* of nog *iubeo N. liberum esse*. Bij een dergelijke directe vrijlating heeft de begunstigde geen patronus vermits zijn vrijlater overleden is. Dergelijke vrijgelatenen werden *liberti orcini* (*Orcus*: onderwereld) geheten. Deze *liberti orcini* zijn dus vrijgesteld van alle verplichtingen die de andere vrijgelatenen hadden tegenover hun patronus. Daartegenover staat dan wel dat zij ook verstoken blijven van de bescherming die een patronus verondersteld wordt te verlenen aan zijn vrijgelatenen. Attente erflaters die het goed voor hebben met de slaven die ze bij testament 'direct' willen vrijlaten, laten daarom doorgaans aan de slaven die ze op deze wijze

vrijlaten, een legaat na dat de vrijgelatene in staat moet stellen in zijn levensonderhoud te voorzien of ze belasten een erfgenaam ermee *alimenta* te verstrekken aan de vrijgelatene.

Bij de directe testamentaire vrijlatingen kan nog een onderscheid gemaakt worden enerzijds de *libertas pura* en anderzijds de uitgestelde of conditionele vrijlating. Men spreekt van *libertas pura* indien de erflater geen voorwaarden aan de vrijlating heeft verbonden. In dit geval wordt de slaaf vrij op het ogenblik dat de erfgenamen de erfenis aanvaarden. De erflater kan echter ook bepalen dat de slaaf pas op een door de erflater bepaald tijdstip de vrijheid mag krijgen (bijv. tien jaar na zijn overlijden, of wanneer de slaaf of iemand anders een bepaalde leeftijd heeft bereikt) en dan hebben we met een uitgestelde vrijlating te maken. Totdat dit tijdstip is aangebroken blijft de begunstigde slaaf nog slaaf maar hij heeft wel het statuut van *statuliber*. Dit statuut houdt in dat niets mag ondernomen worden waardoor de vrijlating op het aangegeven tijdstip onmogelijk gemaakt wordt.

De erflater kan de vrijlating ook afhankelijk maken van de vervulling door de slaaf van een bepaalde voorwaarde. Deze voorwaarde kan – om de door de Romeinse juristen gebezigde terminologie te gebruiken – bestaan in een *dando* of een *faciendo*. In het eerste geval moet de slaaf iets (een bedrag of iets anders) geven aan de door de erflater aangeduide persoon; in het tweede geval moet hij iets presteren. Doorgaans, maar niet noodzakelijkerwijze, is de begunstigde van het *dando* of *faciendo* de erfgenaam die op deze wijze schadeloos wordt gesteld voor het verlies dat hij lijdt tengevolge van de vrijlating van de slaaf. Te oordelen naar de juridische teksten blijkt een veel voorkomende voorwaarde het afleggen van rekenschap (*reddere rationes*) te zijn geweest. In deze gevallen gaat het blijkbaar om slaven die een deel van het vermogen van hun meester beheerden of voor rekening van hun meester geld konden uitgeven en ontvangen. In afwachting dat de voorwaarde is vervuld blijft de slaaf een *statuliber*.

Indien de erflater in zijn testament niet de hoger geciteerde voorgeschreven formules heeft gebruikt maar in plaats daarvan een derde (een erfgenaam of legataris) verzoekt om een slaaf vrij te laten dan spreken we van een *MM^o fideicommissaria*. Aanvankelijk rustte op de fideicommissaris enkel de morele verplichting om gevolg te geven aan de wens van de erflater. Vanaf Augustus kan de begunstigde van een dergelijke vrijlating desnoods de naleving van het fideicommissum afdwingen voor een rechtbank. Een eeuw later bepaalde het S.C. Rubrianum (103 n.C.) dat indien de fideicommissaris zijn verplichting niet naleeft, de praetor zelf de begunstigde kan vrijlaten.

Een *fideicommissum* kan ook inhouden dat de fideicommissaris verzocht wordt een eigen slaaf vrij te laten. In dit geval is de fideicommissaris hier enkel toe gehouden als hij de nalatenschap of het legaat dat de erflater hem heeft nagelaten, ook aanvaard. Is hij daarentegen van oordeel dat datgene wat hij verkrijgt niet opweegt tegen de vrijlating van de aangeduide eigen slaaf, dan moet hij maar afzien van de nalatenschap of het legaat. Een erflater kan een fideicommissaris zelfs verzoeken om slaven van een derde vrij te laten. In dit geval moet de fideicommissaris eerst de betrokken slaaf kopen en die vervolgens vrijlaten. Indien de eigenaar evenwel weigert de slaaf te verkopen of er een prijs voor vraagt die hoger ligt dan wat de fideicommissaris bij testament heeft ontvangen, dan is de fideicommissaris van zijn verplichting ontslagen.

Net zoals bij de *MM° directa* kan ook bij de *MM° fideicommissaria* de vrijlating aan bepaalde voorwaarden gebonden zijn en blijft de slaaf statuliber zolang deze voorwaarde niet is vervuld. Voorzover de fideicommissaris de begunstigde is van die voorwaarden, staat het hem vrij de slaaf onmiddellijk vrij te laten.

Een belangrijk onderscheid tussen de *MM° directa* en de *MM° fideicommissaria* bestaat erin dat de begunstigten van een *MM° fideicommissaria* wél een patronus hebben, nl. de fideicommissaris.

Informele vrijlatingen

Er is sprake van een informele vrijlating wanneer een meester zijn slaaf vrijlaat zonder daarbij de vindicta of testamentaire procedure te volgen. Het volstaat in dit geval dat de meester op een of andere wijze zijn wil te kennen geeft. Uiteraard is het voor de slaaf van het grootste belang dat hij bij eventuele betwistingen achteraf kan bewijzen dat de meester hem informeel heeft vrijgelaten. Daarom geschieden dergelijke vrijlatingen bij voorkeur in aanwezigheid van derden (*MM° inter amicos*) die later als getuigen kunnen fungeren of door middel van een schrijven (*MM° per epistulam*) dat als bewijsstuk kan dienen.

Aanvankelijk waren dergelijke vrijlatingen voor het *ius civile* van nul en generlei waarde al zijn de praetoren vrij vlug bereid geweest tussen te komen om te beletten dat een informeel vrijgelaten slaaf opnieuw tot slaaf werd gedegradeerd. Maar het is pas met de uitvaardiging van de *lex Iunia* ten tijde van Augustus dat de informeel vrijgelatenen een specifiek statuut krijgen dat in een aantal opzichten althans, te vergelijken is met het statuut van de *Latini*. Informeel vrijgelatenen worden dan ook vanaf dat ogenblik *Latini Iuniani* geheten.

Vrijlatingen van overheidswege

In principe kan een slaaf enkel door zijn meester worden vrijgelaten die daarover volkomen eigenmachtig beslist. Toch kan in sommige gevallen de overheid buiten de wil om van de meester een slaaf vrijlaten. Dit kan gebeuren wanneer een slaaf zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt ten opzichte van de gemeenschap en de overheid hem hiervoor wil belonen door hem de vrijheid te schenken. Een dergelijke beloning is weggelegd voor slaven die een samenzwering tegen de staat onthullen of de moordenaar van hun meester aangeven. Het verlies dat de eigenaar van de slaaf in dit geval lijdt tengevolge van deze vrijlating wordt door de staat vergoed.

Anderzijds kan een meester die zijn elementaire plichten ten opzichte van zijn slaaf niet nakomt gestraft worden doordat hem zijn slaaf wordt ontnomen om vrijgelaten te worden. Zo bepaalde een edict van Claudius dat zieke slaven die door hun meester in de steek worden gelaten de vrijheid en het statuut van Iunianus verwierven. Wie een slavin had gekocht onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat zij niet mocht geprostitueerd worden en zich daar niet aan hield verloor eveneens het eigendomsrecht over de slavin die dan werd vrijgelaten.

Tenslotte konden slaven waarvan de meester verplicht was hen vrij te laten maar deze verplichting niet naleefde, hun beklag doen bij de overheid en van overheidswege vrijgelaten worden. Dit is het geval met slaven

die verkocht werden *ut manumittatur* of die krachtens een fideicommissum recht hadden op de vrijheid en met slaven die door een redemptor met hun eigen geld waren gekocht.

Beperkingen op het recht tot vrijlaten

De Romeinse overheid heeft ook het recht van de meesters om hun slaven vrij te laten aan bepaalde beperkingen onderworpen. Twee overwegingen hebben hier meegespeeld. Enerzijds wilde men de familieleden van een al te milde meester beschermen tegen wat men als een verkwisting van het familiepatrimonium beschouwde. Anderzijds wilde men een rem zetten op een al te ongebreidelde uitbreiding van het burgerkorps door de toevoer van vrijgelaten slaven. Dat dergelijke maatregelen noodzakelijk bleken wijst erop dat bij een aantal Romeinen blijkbaar de neiging bestond nogal kwistig met vrijlatingen om te springen. Dit was trouwens reeds de Grieken opgevallen. Een Macedonische vorst had hierover al tijdens de republiek zijn verbazing uitgedrukt en ten tijde van Augustus maakt de Griekse geschiedschrijver Dionysius van Halicarnassus gewag van deze neiging die afweek van de Griekse gebruiken. Hij geeft nog een derde motief: overledenen die veel slaven bij testament hadden vrijgelatenen verzekerden zich zo van een omvangrijke en opvallende begrafenisstoet.

Een eerste verbod op vrijlatingen gold de vrijlatingen *in fraudem creditoris*. Wanneer een vrijlating voor gevolg zou hebben dat een schuldeiser van de vrijlater wordt benadeeld (doordat de vrijlater insolvent wordt) dan mag de schuldenaar geen slaven vrijlaten om ze zo te onttrekken aan inbeslagname door de schuldeiser. Dergelijke vrijlatingen brengen immers de belangen van derden (i.c. de schuldeiser) in het gedrang. Om dezelfde reden is ook een vrijlating *in fraudem patroni* verboden. Hieronder verstaat men een vrijlating door een meester die zelf reeds een vrijgelatene is en die het patrimonium van de vrijlater in die mate reduceert dat de rechten van de patronus van de vrijlater op diens nalatenschap beknot worden.

Beide bovenstaande verbodsbepalingen waren vervat in de *lex Aelia Sentia* (4 n.C.). Diezelfde wet verbood eveneens dat meesters van jonger dan twintig jaar hun slaven zouden vrijlaten. Ook dit verbod is ingegeven door de zorg dat de belangen van derden (i.c. het familiepatrimonium) niet zouden geschaad worden door het onbesuisde en grillige optreden van jongeren die nog niet in staat zijn op een verstandige en verantwoordelijke manier met het familiepatrimonium om te gaan. Indien een meester die jonger is dan twintig jaar een slaaf wenst vrij te laten, dan moet hij daarvoor eerst de goedkeuring krijgen van een officiële commissie (*concilium*) die moet nagaan of er gegronde redenen (*iustae causae*) aanwezig zijn voor een vrijlating. Voorbeelden van gegronde redenen zijn o.m. dat de vrij te laten slaaf een bloedverwant of paedagogus van de meester is of dat de meester de slaaf wil vrijlaten om hem tot zijn procurator te kunnen aanstellen of nog omdat de meester met de vrij te laten slavine wenst te huwen.

Een andere wet, de *lex Fufia Caninia* (2 v.C.) die alleen van toepassing was op testamentaire vrijlatingen, stelde het maximum aantal slaven vast dat bij testament mocht worden vrijgelaten. De maxima werden bepaald in functie van het totaal aan slaven dat de erflater bezat:

Aantal slaven	aantal slaven dat maximaal mag vrijgelaten worden
1 – 2	Alle
3 - 10	De helft
11- 30	Een derde
31 – 100	Een vierde
101 – 500	Een vijfde
méér dan 500	100

VERHOUDING VRIJGELATENE - PATRONUS

Na de vrijlating wordt de gewezen meester van de slaaf nu de patronus van de vrijgelatene. Uitzondering hierop vormen de slaven die zich hebben vrijgekocht via een redemptor. In dit geval wordt de redemptor hun patronus. Voor slaven die krachtens een *fideicommissum* zijn vrijgelaten fungeert de fideicommissaris als patronus. Zoals hoger reeds aangestipt hebben de *liberti orcini* geen patronus en dit is ook het geval voor de slaven die door de overheid zijn vrijgelaten (als beloning voor de slaaf of straf voor de meester). De relatie patronus – libertus omvat drie facetten: *obsequium/reverentia*, *operae* en *bona*.

Obsequium/reverentia

In de eerste plaats wordt van de vrijgelatene verwacht dat hij respect zal betonen jegens zijn patronus. In wezen is dit zelfs de socio-morele verplichting die de nieuwe relatie tussen de gewezen slaaf en zijn meester moet beheersen. Van zijn kant is de patronus zijn vrijgelatene bescherming verschuldigd. Deze algemeen socio-morele verplichting wordt door het Recht geconcretiseerd in een aantal juridische geboden en verboden zowel voor de patronus als de libertus. Het zou ons te ver leiden in detail alle concrete verboden en geboden op te sommen. Ze kunnen wel onder enkele meer algemene plichten worden samengevat. Enerzijds mag de vrijgelatene niets ondernemen waardoor de *dignitas* van de patronus wordt aangetast. Dit houdt o.m. in dat hij tegen zijn patronus geen processen mag aanspannen die bij veroordeling *infamia* met zich meebrengen en dat hij zijn patronus geen *iniuriae* (beledigingen, krenkingen, onrecht) mag aandoen. Verder rust op hem de plicht de voogdij over de kinderen van zijn patronus op zich te nemen wanneer deze hem daarom verzoekt. Voorts mag een libertus enkel met instemming van haar patronus huwen. Tenslotte is de libertus verplicht te voorzien in het levensonderhoud van een behoeftige patronus. Opmerkelijk is wel dat een aantal van deze verplichtingen wederzijds zijn en dat aan de verplichtingen van de libertus geen einde komt bij de dood van zijn patronus maar dat ze ook gelden jegens diens erfgenamen.

Een libertus die deze verplichtingen niet naleeft is een *libertus ingratus* en kan daarvoor worden gestraft. Tot een herroeping van zijn vrijlating kan het slechts in zeer ernstige gevallen komen wanneer andere sancties geen verbetering hebben gebracht in het gedrag van de vrijgelatenen.

Operae

Als tegenprestatie voor de weldaad die de dominus zijn slaaf heeft bewezen door hem vrij te laten, is de libertus verplicht tot *operae*, d.w.z. dagkarweien. In tegenstelling tot de obsequiumplicht gaat het hier evenwel niet om een automatisme dat voor alle liberti geldt. Vooreerst zijn er enkele categorieën patroni die geen aanspraak kunnen maken op *operae*. In het algemeen kan men stellen dat telkens wanneer de vrijlating geen financieel verlies heeft betekend voor de vrijlater, deze laatste geen *operae* kan eisen. Dit is het geval wanneer de slaaf zich heeft vrijgekocht of wanneer de vrijlater de slaaf heeft vrijgelaten omdat hij daartoe opdracht heeft gekregen zoals in het geval van een fideicommissaire vrijlating. M.a.w. , alleen wanneer de dominus zijn slaaf heeft vrijgelaten zonder daarvoor op de ene of andere manier te zijn vergoed, kan hij aanspraak maken op *operae*. Dit moet dan wel gebeuren d.m.v. een contractuele verbintenis (*stipulatio*) die de vrijgelatene pas kan

aangaan na zijn vrijlating. Voor zijn vrijlating kan de slaaf immers niet stipuleren. Strikt juridisch kan een libertus na zijn vrijlating weigeren een verbintenis aan te gaan ook al zou hij dienaangaande voor zijn vrijlating reeds een afspraak hebben gemaakt met zijn meester. Om dit te voorkomen laat de meester die zinnens is operae te eisen, zijn slaaf reeds voor zijn vrijlating zweren dat hij na zijn vrijlating die verbintenis zal aangaan. Strikt juridisch heeft deze eed geen waarde maar voor de vrijgelatene impliceert deze eed een religieuze verplichting waaraan hij zich niet durft onttrekken uit religieuze overwegingen.

D.m.v. een *stipulatio* laat de patronus die daartoe het recht heeft, zich door zijn vrijgelatene een aantal *operae* beloven. Met *operae* worden werkdagen in dienst van de patronus bedoeld. Deze belofte kan betrekking hebben op een totaal aantal *operae* of op een bepaald aantal *operae* per jaar, gedurende een afgesproken aantal jaren. Hoewel het om een privaatrechtelijke afspraak gaat tussen patronus en libertus, is de overheid niettemin regulerend opgetreden, en wel in twee opzichten. Vooreerst werd bepaald dat de *operae* de *dignitas* van de libertus niet mogen aantasten en evenmin zijn leven in gevaar mogen brengen. Verder werden enkele categorieën vrijgelatenen van de toegezegde *operae* ontheven: liberti met minstens twee kinderen, libertae ouder dan vijftig jaar, gehuwde libertae (mits de patronus met het huwelijk heeft ingestemd), libertae die de concubina van hun patronus zijn.

T.a.v. de *operae* gold verder dat de patronus geen geldsom mocht eisen ter vervanging van de toegezegde *operae*. Hij mocht wel de keuze laten aan de libertus tussen een *opera* en een geldsom en ook de libertus zelf mocht voorstellen de overeengekomen *operae* door een geldbedrag te vervangen. Alleen wanneer de patronus in een zodanig behoeftige situatie verkeerde dat hij meer gebaat was met geld dan met *operae*, konden op initiatief van de patronus de *operae* door geld vervangen worden. Als vaste regel gold ook dat de *operae* persoonsgebonden waren, in die zin dat ze alleen in dienst en ten bate van de patronus konden worden verricht. Mettertijd is deze bepaling genuanceerd geworden en mocht van deze regel afgeweken worden indien de specifieke vaardigheid van de libertus van die aard was dat de patronus er in feite slechts in beperkte mate behoefte aan heeft. Dit is het geval met liberti die arts zijn of bedrijvig in de recreatieve sector.

In de juridische casuïstiek wordt geregeld een onderscheid gemaakt tussen *operae officiales* en *operae fabriles* waarvoor verschillende regels zouden gelden. Tot de eerste categorie worden die prestaties gerekend die niet commercialiseerbaar zijn en dus geen marktwaarde hebben maar enkel het comfort van de patronus tot doel hebben en daarom alleen door ondergeschikten voor hun meerdere verricht worden. *Operae fabriles* daarentegen zijn arbeidsprestaties met een commerciële waarde omdat ze ook buiten de relatie ondergeschikte/meerdere kunnen verricht worden en dan vergoed als voorwerp van een *locatio/conductio* contract.

Bona liberti

In een aantal gevallen kan de patronus (of zijn erfgenaam) ook aanspraak maken op de gehele of gedeeltelijke nalatenschap van zijn vrijgelatene. Terzake bestond een uitgebreide reglementering die we hier niet in detail zullen behandelen. Twee extreme gevallen zijn alvast duidelijk. Enerzijds gaat de volledige nalatenschap van de libertus naar de patronus als de libertus een Iunianus is; anderzijds gaat er niets naar de

patronus als de vrijgelatene zich heeft vrijgekocht of wanneer hij meer dan twee kinderen heeft.. Voor alle andere gevallen bestond een gedetailleerde regeling waarbij werd rekening gehouden met factoren zoals:

1. gezinssituatie van de libertus
2. het vermogen van de libertus
3. geslacht van patroon en vrijgelatene

Had de libertus één of twee kinderen en bedroeg zijn vermogen minder dan 100.000 sestertiën dan kreeg de patronus evenmin iets. Bedroeg zijn vermogen daarentegen méér dan 100.000 sestertiën dan kreeg de patronus een kindsdeel. Waren er geen kinderen dan kon de patronus de helft krijgen als er andere *sui heredes* waren. Waren die er niet dan kreeg de patronus alles. Als de patronus stierf voor zijn vrijgelatene dan kon hij bij testament zijn aandeel in de *bona liberti* toewijzen aan een erfgenaam.

Voor veel vrijgelatenen bracht de vrijlating niet zoveel verandering met zich mee in hun levensomstandigheden en hun levenswijze. Wie als slaaf een vertrouwenspositie had bekleed bleef in dienst van zijn vroegere meester maar nu in een hogere positie en met nog maar verantwoordelijkheden: *dispensatores* en *actores* werden procurator. Ook slaven die als *institor* en/of met een *peculium* een bedrijfje hadden gerund bleven hun ambachtelijke of commerciële activiteiten verder uitoefenen maar nu helemaal voor eigen rekening. Hun *peculium* dat ze bij hun vrijlating in de regel mochten houden fungeerde nu als startkapitaal voor hun zaak en met de ervaring die ze hadden opgedaan als slaaf en met de steun en bescherming van hun patronus bevonden zij zich in een veel gunstiger uitgangspositie dan de modale ingenuus die dit moest ontberen.

Veel grafinscripties getuigen dan ook van de goede relaties en menselijke verhoudingen tussen patronus en vrijgelatene. Vaak zijn het de patroni die zorgen voor een grafmonument voor hun vrijgelatene(n) met bijhorende tekst waarin de lof van de vrijgelatene gezongen wordt of de nauwe band tussen patronus en vrijgelatene benadrukt wordt:

M. Aurelius Zosimus, vrijgelatene van Cotta Maximus en accensus (naaste medewerker) van zijn patronus. Ik geef toe dat ik een vrijgelatene was maar mijn schim werd geadeld, zoals men zal lezen door mijn patronus Cotta die mij graag meer dan eens een vermogen van een ridder (400.000 sestertiën) schonk en mij de opdracht gaf mijn kinderen te erkennen opdat hij in hun levensonderhoud zou voorzien en mij steeds zijn overvloed toevertrouwde. Als een vader zorgde hij zelf voor een bruidschat voor mijn dochters. Mijn zoon Cottanus bevorderde hij tot tribunus militum (officier), een functie die hij dapper bekleedde in de legerkampen van de keizer. Wat heeft Cotta mij niet geschonken? Hij die nu ook vol droefheid dit grafgedicht heeft gegeven dat op mijn grafheuvel kan aanschouwd worden. (ILS 1949, Alba)

Aan de Di Manes van M. Canuleius Zosimus, hij werd 28 jaar oud. Zijn patronus richtte dit grafmonument op voor zijn vrijgelatene die het ten volle verdient. Tijdens zijn leven heeft hij van niemand kwaad gesproken en niets gedaan zonder toestemming van zijn patronus. Er lag altijd een groot gewicht aan goud en zilver bij hem, maar hij wou daar niets van hem. In zijn vak overtrof hij allen. (ILS 7695)

Nog vaker bieden patroni in hun familiegraf ook een plaats voor hun vrijgelatenen waarbij soms een minder verdienstelijke vrijgelatene waarover men zich te beklagen heeft gehad, uitgesloten wordt:

Dis Manibus. Longinia Procla maakte dit(grafmonument) voor zichzelf, haar mannelijke en vrouwelijke vrijgelatenen en hun nakomelingen, behalve de vrouwen die mij bij leven verlieten. Die mogen geen toegang hebben tot dit graf en er evenmin worden bijgezet (ILS 8283).

P. Aelius Melitimus, vrijgelatene van de keizer, invitator (belast met de uitnodigingen) heeft dit grafmonument gemaakt voor zichzelf en zijn allerliefste vrouw Aelia Severa, mijn mannelijke en vrouwelijke vrijgelatenen en hun nakomelingen, met uitzondering van mijn vrijgelatene Eutyches: ik wil dat noch zijn lichaam noch zijn botten in deze tombe worden bijgezet (CIL VI, 8857a).

M. Aemilius Artema liet dit grafmonument maken voor zijn broer M. Licinius Successus, die het verdient, en voor Caecilia Modesta, zijn echtgenote, en voor zichzelf, zijn mannelijke en vrouwelijke vrijgelatenen en hun nakomelingen. Uitgesloten is de vrijgelatene Hermes: vanwege zijn wandaden ontzeg ik hem toegang en rondgang, zodat hij generlei entree tot dit graf heeft (ILS 8285).

Voor de Di Manes van Cerellia Fortunata, zijn zeer dierbare echtgenote waarmee hij veertig jaar samenleefde zonder onenigheid heeft M. Encolpius dit grafmonument gemaakt en voor zichzelf en voor Antonius Athenaeus, zijn zeer dierbare vrijgelatene en hun vrijgelatenen en hun en zijn nakomelingen met uitzondering van M. Antonius Athenius die ik de toegang tot het monument ontzeg en die ik verbied het graf te bezoeken en te betreden. Evenmin mogen zijn stoffelijke resten of die van zijn nakomelingen er worden bijgezet (.....) en wel hierom: omdat hij na vele andere beledigingen ontkend heeft dat ik zijn vader ben. Dit graf is ook bestemd voor Aulus Laelius Apelles, mijn zeer dierbare cliënt. Hij mag zich bovendien een sarcofaag uitkiezen bij wijze van geschenk omdat hij mij bij een zware tegenslag niet in de steek heeft gelaten.(ILS 8156)

C. Caecilius Felix en C. Caecilius Urbicus hebben dit grafmonument (.....) gewijd voor zichzelf en voor C. Caecilius Rufinus en C. Caecilius Maternus en hun vrijgelatenen van beider kunne en hun nakomelingen; met uitzondering van de vrijgelatene Secundina, die geen respect betoonde jegens haar patronus Caecilius Felix (ILS 8115)

Een loflied van een patronus op zijn overleden vrijgelaten slavin

Omdat iedere letter op een grafsteen moet uitgehouwen worden is de tekst in de meeste gevallen niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk lapidair. Een uitzondering is de inscriptie die een patronus liet aanbrengen op het graf van zijn vrijgelatene Allia Potestas die zoals blijkt uit de tekst ook zijn levenspartner was. De tekst omvat maar liefst 54 lijnen waarvan er vijftig metrisch en dus poëtisch bedoeld zijn (CIL VI, 37965):

Voor de Di Manes van Allia Potestas, vrijgelaten slavin van Aulus

(1) Hier ligt een vrouw uit Perusia begraven; geen enkele vrouw was meer waard dan zij; van velen worden er slechts een of andere als even gediensdig beschouwd. In een kleine urn bevind jij je nu, jij die zo groot was. Meedogenloze beheersers van het doodslot, en wrede Persefone, **(5)** waarom rukken jullie het goede weg, en haalt het kwade de bovenhand? Die vraag stellen allen –voortdurend word ik gekweld in het zoeken naar een antwoord – zij storten tranen, de milde bewijzen van hun emotie. Een flinke, eerlijke, zuinige, argeloze, uiterst betrouwbare bewaakster, netjes thuis, heel netjes buitenshuis, wijd en zijd (daarvoor) onder het volk bekend. **(10)** Zij was de enige die in staat was tegemoet te komen aan alle eventualiteiten. Dankzij haar karig woordgebruik bleef zij onberispelijk. Als eerste had zij zich gewoonlijk uit het bed laten glijden, en toch begaf zij zich als laatste naar bed om te rusten, nadat alle zaken in orde waren gebracht. Uit haar handen gleed de wol nimmer zonder reden. **(15)** In gehoorzaamheid overtrof geen vrouw haar, en haar gedrag was degelijk. Zij was niet met zichzelf ingenomen; nooit beschouwde zij zich als een vrije vrouw. (Toch) had zij stralend mooie ogen en prachtige goudblonde haren; ook lag er steeds een ivoorkleurige glans op haar gelaat, een glans waarvan men zegt dat geen enkele sterveling die ooit heeft bezeten. **(20)** En op haar sneeuw witte borsten prijkte een kleingevormde tepel. Wat nog? Zij had de benen, ja de hele houding van Atalanta op het toneel. Ze was er niet voortdurend mee bezig, maar mooi met haar welgeschapen lichaam, bewoog zij haar gladde leden; neen, een haartje moest je bij haar niet zoeken. Dat zij ruwe handen had, zal je wellicht afkeuren, **(25)** maar niets bekoorde haar dat zij niet eigenhandig voor zich tot stand had gebracht. Naar kennis streefde zij helemaal niet; ze meende aan zichzelf genoeg te hebben.

Dan volgen de verzen 28-34 die wij achterwege laten omdat zij een onduidelijke allusie bevatten die tot uiteenlopende interpretaties aanleiding heeft gegeven die echter niets met ons onderwerp te maken hebben.

(35) Deze verzen schenkt je **jouw patronus** die eindeloos huilen moet, als laatste huldeblijk aan de vrouw die hij heeft verloren, maar die nimmer uit zijn hart bent weggerukt; hij gelooft (immers) dat die geschenken de doden genoeg doen, hij die, na jou, geen enkele vrouw goed genoeg vindt, die zonder jou leeft, en levend zijn eigen begrafenis voor zich ziet. **(40)** In goud draagt hij je naam, steeds weer, op de arm; zo kan hij (de letters) **POTESTAS**, in goud gevat, in zijn herinnering bewaren. En hoe weinig onze loftuitingen ook waard zijn, je zal zo lang leven als mijn versjes! Ik heb bovendien, in jouw plaats, een beeltenis in mijn bezit tot onze troost **(45)** die we vroom in ere houden; ja menige guirlande wordt er aan geschonken; en wanneer ik naar je toekom, zal het me begeleiden en volgen – maar toch, aan wie zou ik, ongelukkige, zulk een plechtige zaak toevertrouwen? Als er echt iemand bestaat aan wie ik zoiets zou kunnen toewijzen, zal ik in dit éne misschien gelukkig wezen, hoewel ik jou heb verloren. **(50)** Wee mij! Jij hebt de overwinning behaald! Onze lotsbestemmingen zijn onderling verwisseld. (Vert. Karin VERCAUTEREN).

POLITIEKE STATUS VAN DE VRIJGELATENE IN DE SAMENLEVING

In het algemeen kan gezegd worden dat de vrijgelatene in het beste geval de status van zijn vrijlater krijgt. Een vrijlater die Latinus of *peregrinus* is kan aan zijn vrijgelatenen dus hoogstens respectievelijk de status van *Latinus* of *peregrinus* schenken terwijl een Romeins burger zijn slaven bij hun vrijlating niet alleen de vrijheid maar ook het felbegeerde en prestigieuze Romeinse burgerrecht kan meegeven. Dit impliceert daarom nog niet dat alle vrijgelatenen van een Romeins burger automatisch ook Romeins burger worden. In wat volgt zullen we ons beperken tot de situatie van de vrijgelatenen van een Romeinse burger.

Cives Romani (Romeinse burgers)

Opdat de vrijgelatene van een Romeinse burger op zijn beurt ook Romeins burger zou zijn moeten drie voorwaarden **tezelfdertijd** vervuld zijn:

1. **m.b.t. de slaaf:** de slaaf moet minstens dertig jaar oud zijn. Van deze regel kan slechts in twee gevallen worden afgeweken:
 - a. bij een *MM° inter vivos*: indien een officiële commissie van oordeel is dat er *iusta causa* voorhanden is om de slaaf toch voor zijn dertigste vrij te laten. Als *iusta causa* worden dezelfde redenen aanvaard als diegene die ook aanvaard worden in het geval van een meester van jonger dan 20 jaar (cf. supra).
 - b. Bij een *MM° testamento*: indien de slaaf als *heres necessarius* wordt aangesteld.
2. **m.b.t. de vrijlater:** de vrijlater moet Quiritarisch eigenaar zijn. Dit is een technische juridische term die betrekking heeft op de manier waarop de meester de slaaf heeft verworven. Staat tegenover bonitarisch eigenaar (als men de zaak bezit krachtens een nog niet verjaarde *traditio*).
3. **m.b.t. de vrijlatingprocedure:** de vrijlating moet geschied zijn krachtens een *MM° iusta ac legitima* (dus formeel: *vindicta* of *testamento*).

Als Romeins burger beschikt de vrijgelatene over alle rechten waarover een vrijgeboren Romeinse burger beschikt en draagt hij de *tria nomina* waarbij zijn vroegere slavennaam zijn cognomen wordt terwijl het praenomen en gentilicium van zijn patronus nu ook zijn praenomen en gentilicium wordt. Op de plaats waar in de officiële nomenclatuur van de vrijgeboren Romeinse burger de filiatio wordt aangegeven komt de verwijzing naar de patronus terwijl de tribusaanduiding meestal wordt weggelaten al wordt een vrijgelatene ingeschreven in een tribus. Deze tribus is meestal een urbane en meer bepaald de Palatina. Zo wordt Faustus, slaaf van M. Cornelius M.f. Men. Severus, na zijn vrijlating: M. Cornelius M.l. Faustus .

Toch wegen er nog enkele beperkingen op de vrijgelatene waardoor hij niet helemaal met een ingenuus wordt gelijkgesteld:

- Zowel op rijks- als op lokaal niveau is hij uitgesloten van politieke ambten
- Hij kan niet worden opgenomen in legioenen, *cohortes urbanae* en *cohortes praetoriae*

- Tot in de derde graad (dus hijzelf, zijn kinderen en kleinkinderen) is hij uitgesloten van de *ordo equester* en *ordo senatorius*
- Hij of zij heeft geen *conubium* (kan geen rechtsgeldig huwelijk sluiten met) met leden van de *ordo senatorius*.

De keizer kan deze beperkingen, opheffen door aan de vrijgelatene het *ius anuli aurei* (recht van de gouden ring) of de *restitutio natalium* (herstel van afkomst) te verlenen. In het laatste geval wordt de fictie gecreëerd dat de betrokkene nooit slaaf is geweest. Door de verlening van de *anulus aureus* daarentegen wordt enkel de sociale status van ingenuus geschonken.

Latini Iuniani

Deze status werd in het leven geroepen door de *lex Iunia de manumissionibus* die ten tijde van Augustus tot stand kwam. In deze wet wordt de status van de betrokken vrijgelatenen geassimileerd aan deze van de burgers van de *coloniae latinae*. Deze categorie vrijgelatenen worden dan ook ***Latini Iuniani*** of kortweg ***Iuniani*** geheten. Zoals de andere Latini hebben zij in wezen de status van bevoorrechte peregrini. Dit voorrecht komt er vooral op neer dat ze het *ius commercii* bezitten en dus onderling én met Romeinse burgers contracten kunnen afsluiten die door het *ius civile* worden erkend. Of ze ook het *ius conubii* (recht om een rechtsgeldig huwelijk te sluiten) bezaten wordt betwist. Verder kunnen ze zelf geen testament maken maar wel bij testament begunstigd worden. Alles wijst erop dat ze de *tria nomina* droegen zodat ze niet op grond van hun nomenclatuur te onderscheiden zijn van Romeinse burgers en ze voor ons niet te traceren zijn in de epigrafische bronnen. Voor het overige worden ze met de peregrini (vreemdelingen) gelijkgesteld wat erop neerkomt dat ze geen politieke rechten bezaten in de Romeinse samenleving.

Tot deze categorie behoren de vrijgelatenen bij wie één of meerdere voorwaarden ontbraken om bij de vrijlating Romeins burger te worden:

1. nog geen 30 jaar bij de vrijlating
2. de vrijlater is geen quiritaïsch eigenaar van de slaaf
3. de vrijlatingprocedure was informeel.

Voor deze *Iuniani* stonden enkele mogelijkheden open om achteraf toch het Romeinse burgerrecht te verwerven:

1. **Probatio anniculi:** Indien een Iunianus een huwelijk heeft aangegaan voor zeven getuigen met een *civis Romana* of een *Latina* en daarbij plechtig heeft verklaard dat hij dit doet *liberorum quaerendorum causa* (met de verwekking van kroost als oogmerk) dan wordt hij op het ogenblik dat hij een kind van één jaar (*anniculus*) kan voorleggen aan de praetor of provinciegouverneur, Romeins burger evenals het kind en zijn echtgenote (voorzover deze nog geen Romeinse burgeres was)
2. **Iteratio:** Het staat de patronus van de Iunianus steeds vrij om de vrijlating over te doen wanneer de drie voorwaarden om van een de vrijgelatene een Romeins burger te maken, vervuld zijn.
3. **Beneficium imperatoris:** De keizer kan steeds, bij wijze van gunst, het Romeinse burgerrecht schenken aan diegenen die het niet bezitten, dus ook aan een Iunianus. Voorzover de promotie van een

Iunianus tot Romeins burger een weerslag heeft op de rechten van de patronus t.o.v. zijn vrijgelatene is de voorafgaande instemming van de patronus vereist.

Gemeenschappelijk aan de drie voorgaande mogelijkheden is dat de tussenkomst van de overheid of patronus vereist is. In een aantal andere gevallen volstaat het dat een Iunianus aan een bepaalde voorwaarde voldoet om automatisch het Romeinse burgerrecht te verwerven. In het Romeinse Recht worden deze voorwaarden kernachtig met de volgende woorden weergegeven: *militia*, *navis*, *aedificium*, *pistrinum* en *tres liberi*:

4. **Militia:** de lex Visellia (24 n. C.) bepaalde o.m. dat een Iunianus die zes jaar bij de cohortes vigilum (nachtwacht) had gediend het Romeinse burgerrecht verwierf. Later volstonden drie jaar daartoe.
5. **Navis:** een edict van keizer Claudius schonk aan de Iuniani die een zeeschip met een tonnenmaat van minstens 10.000 modii (1 modius: 8,62 – 8,75 l.) had laten bouwen en dit schip zes jaar had laten varen voor de annona (voedselbevoorrading van Rome) het Romeinse burgerrecht.
6. **Aedificium:** een senatusconsultum Neronianum, uitgevaardigd na de brand van Rome bepaalde o.m. dat Iuniani met een vermogen van minstens 200.000 sestertiën die de helft van hun vermogen investeerden in de huizenbouw te Rome, het Romeinse burgerrecht verwierven.
7. **Pistrinum:** Trajanus schonk de Iuniani die te Rome drie jaar lang een pistrinum (bakkerijbedrijf) hadden geëxploiteerd dat dagelijks minstens 100 schepel graan verwerkte, eveneens het Romeinse burgerrecht.
8. **Tres liberi:** Hadrianus schonk de Iunianae die drie kinderen ter wereld hadden gebracht, het Romeinse burgerrecht.

De maatregelen 4 tot en met 8 wekken de indruk te zijn uitgevaardigd in noodsituaties die er o.m. toe leidden dat men een beroep deed op de Iuniani die in ruil voor hun medewerking werden beloond met het Romeinse burgerrecht. Uit de aard van de maatregelen kan verder worden afgeleid dat:

1. Deze Iuniani een niet onaanzienlijke groep vertegenwoordigden. Was dit niet het geval dan valt moeilijk te begrijpen dat er speciale wetgevende maatregelen voor hen worden uitgevaardigd.
2. Ten minste een aanzienlijk deel van deze Iuniani welbemiddeld moeten zijn geweest. Want anders zouden de maatregelen 5, 6 en 7 weinig zin hebben gehad.

Liberti dediticii

Onze informatie over deze categorie vrijgelatenen is vrij beperkt. In wezen gaat het om vrijgelatenen die zich tijdens hun slavernij ernstig hebben misdragen en daarom na hun vrijlating tot derderangs vrijgelatenen worden gedegradeerd. Tot deze categorie behoren diegenen die, toen ze nog slaaf waren, door hun meesters in de boeien zijn geslagen of van een merkteken werden voorzien. Ook slaven die omwille van een misdrijf waren gefolterd geworden of door hun meesters indertijd bij wijze van straf ter beschikking waren gesteld voor gladiatoren- of dierengevechten werden bij een eventuele vrijlating dediticii.

De Romeinen waren van oordeel dat al deze slaven omwille van hun verleden met een zodanig stigma waren getekend dat zij het Romeinse burgerrecht onwaardig waren. Ook de status van Iunianus was uitgesloten omdat dit een kans inhield om later toch nog het Romeinse burgerrecht te verwerven. In plaats daarvan werd hun

statuut geassimileerd met dit van de peregrini dediticii. Dit waren peregrini die zich na een militaire nederlaag hadden overgegeven op leven en dood. Deze *liberti dediticii* mochten in geen geval verblijven binnen een straal van 100 mijl rond de Urbs. Bij overtreding wordt het vermogen van de vrijgelatene ten bate van de staat verkocht terwijl de vrijgelatene voorgoed slaaf wordt van het Romeinse volk en niet mag worden tewerkgesteld te Rome of binnen een straal van 100 mijl.

Merkwaardig is dat ook voor slaven die zozeer door de overheid werden gewantrouwd en misprezen blijkbaar een kans op vrijlating bestond. Dit lijkt een aanduiding temeer voor het feit dat de vrijlating als een voor de hand liggende exit voor de slavernij werd beschouwd.

SOCIALE POSITIE VAN DE VRIJGELATENEN IN DE SAMENLEVING

Op lokaal niveau (in de Romeinse gemeenten): de augustalen

De relatief hoge frequentie van de vrijlatingen had tot gevolg dat de vrijgelatenen een niet onaanzienlijk deel van de bevolking vormden. We merkten reeds op dat voor veel vrijgelatenen de vrijlating geen breuk betekende in hun levenswijze en activiteiten en dat velen onder hen het financieel goed stelden. Op lokaal niveau kwam dit o.m. tot uiting in de rol die zij speelden in de augustaliteit. Hiermee wordt een instelling bedoeld die in het leven werd geroepen om op gemeentelijk niveau bepaalde aspecten van de keizercultus te verzorgen. De titularissen droegen naargelang de plaats de titel van *sevir augustalis* (ook afgekort tot *sevir*) of *augustalis*. Hoewel er nog onduidelijkheden zijn wat betreft de concrete structuur van de organisatie lijkt het er toch op dat er ieder jaar zes personen in functie waren die evenwel na hun feitelijke ambtsjaar hun titel behielden. De aanduiding gebeurde door de plaatselijke gemeenteraad en net zoals de andere bestuurders moesten ook de augustalen bij hun ambtsaanvaarding een *summa honoraria* storten in de gemeentekas. Verder werd van hen verwacht dat ze, net zoals de gemeentebestuurders aan evergetisme zouden doen. Dit alles gaf aan deze instelling een quasi-officieel karakter. Dit quasi-officiële karakter kwam ook tot uiting in het feit dat de augustalen bij officiële aangelegenheden een ereplaats kregen. Omwille van de *summa honoraria* en het evergetisme was deze functie alleen weggelegd voor welgestelden. In tegenstelling tot de gemeentelijke bestuursfuncties was voor de augustaliteit niet de ingenuitas vereist.

Dank zij de inscripties kennen we een 2500 augustalen. Voorzover we hun status kunnen bepalen blijken zij in negen op de tien gevallen vrijgelatenen te zijn. Dit percentage maakt twee zaken duidelijk: vooreerst was het blijkbaar geen functie die uitsluitend aan vrijgelatenen voorbehouden was en ten tweede de facto werd ze toch verreweg het meest bekleed door vrijgelatenen. De verklaring voor deze situatie is dat het hier om een functie gaat die alleen voor welstellenden is weggelegd. Maar aangezien welgestelde *ingenui* konden doordringen tot een gemeentelijke bestuursfunctie, gaven zij uiteraard de voorkeur aan een dergelijke functie. Voor hen was de augustaliteit slechts een tweede keus. Welgestelde vrijgelatenen, die geen bestuursfuncties konden bekleden, moesten hun ambitie wel richten op de augustaliteit. Een bevestiging hiervan vinden we in de Cena Trimalchionis. De drie belangrijkste vrijgelatenen zijn daar ook *sevir augustalis*. Blijkbaar hoorde de functie van *sevir augustalis* bij het profiel van welgestelde vrijgelatene.

Aan deze vrijgelatenen bood de augustaliteit dus de mogelijkheid om sociaal prestige te verwerven op gemeentelijk niveau en via het evergetisme te pronken met hun rijkdom. Het gaf hen de kans om zich te revancheren en bood een compensatie voor het stigma van een serviel verleden. Zo creëerden ze sociale distantie zowel tegenover het vrijgeboren plebs als tegenover de minder bemiddelde vrijgelatenen die niet over de nodige financiële middelen beschikten om in aanmerking te komen voor de augustaliteit. Vaak stellen we ook vast dat zij met een *ingenua* gehuwd zijn. Voorzover zij hun beroepsactiviteiten vermelden gaat het vaak om ambachtshandelaars. Uit alles blijkt dat zij tot de subelite van de gemeente behoren (na de feitelijke elite van de *decuriones*). Mettertijd evolueren de augustalen tot een soort tweede stand na de *decuriones*. Naar analogie met

de *ordo decurionum* gaat men ook spreken van de *ordo (sevirum) augustalium* en bij uitdelingen nemen zij een middenpositie in tussen de decurionen en het plebs.

Voor de welgestelde vrijgelatenen vormde de augustaliteit dus een compensatie. Het was niet de enige. Een andere compensatie was de toekenning van de *ornamenta decurionalia*. Dit hield in dat men recht had op al de waardigheidsteken van een *decurio* (gemeenteraadslid). Daarnaast stellen we vast dat welgestelde vrijgelatenen hun ambitie trachten te realiseren via hun zonen die ze na hun vrijlating hebben verwekt binnen een rechtsgeldig huwelijk. Deze zonen zijn als vrije burger geboren en komen derhalve wel in aanmerking voor het decurionaat. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat veel vrijgelatenenzonen het tot *decurio* brengen maar ook dat het soms hun vaders zijn die de financiële lasten verbonden aan het decurionaat of de municipale magistratuur op zich nemen.

Het succes van de augustaliteit tijdens het principaat toont het belang van de welgestelde vrijgelatenen op lokaal niveau aan en vormt samen met het literaire stereotype van de rijke vrijgelatene een bewijs voor het feit dat een niet gering aantal vrijgelatenen, maar uiteraard slechts een kleine minderheid van het totale aantal vrijgelatenen, kansen kregen en grepen waarvan de modale vrijgeborenen slechts kon dromen. In een bij uitstek statische samenleving waar de meesten stierven in hetzelfde milieu als waarin ze geboren waren, vormden de vrijgelatenen het dynamische element. Het is dan ook sociaal-historisch relevant dat wanneer Petronius in zijn roman een van zijn personages wil opvoeren als een parvenu, zijn keuze valt op een vrijgelatene omdat in zijn samenleving die categorie behoorde tot de sociale klimmers. Zijn keuze is sociaal relevant net zoals de keuze van Molière in *Le Bourgeois Gentilhomme*. Dat de gevestigde orde daarmee niet opgezet was en de opkomst van de klimmers met lede ogen zag ligt voor de hand. Vandaar dat in beide gevallen de auteurs een sociale klimmer karikaturiseren en zo bij de gevestigde orde succes kennen.

Eén van de vele voorbeelden van welstellende vrijgelatenen is ongetwijfeld een oogarts uit Asisium. Op zijn grafsteen lezen we:

P. Decimius Eros Merula, vrijgelatene van Publius, klinisch arts, chirurg, oogarts, sevir. Voor zijn vrijheid betaalde hij vijftigduizend sestertiën. Toen hij sevir werd schonk hij de gemeente tweeduizend sestertiën. Voor het plaatsen van standbeelden in de tempel van Hercules betaalde hij dertigduizend sestertiën. Voor de aanleg van wegen schonk hij zevenendertigduizend sestertiën aan de gemeente. Daags voor hij stierf liet hij een vermogen na van 500.000 sestertiën. (CIL XI, 5400)

Op staatsniveau: de familia Caesaris (slaven en vrijgelatenen van de keizer)

Maar waar de gevestigde orde, de Romeinse rijkselite, zich nog meer aan ergerde was de politieke invloed en macht die de leden van de familia Caesaris (keizerlijke slaven en vrijgelatenen) hadden verworven. De *scrinia Palatina* die we het best kunnen vergelijken met onze ministeries waren bemand met keizerlijke slaven en vrijgelatenen en stonden onder leiding van keizerlijke vrijgelatenen die de naaste medewerkers waren van de keizer en met onze huidige ministers kunnen vergeleken worden.

De belangrijkste was ongetwijfeld de chef van het bureau *a rationibus* dat zowat het equivalent was van het ministerie van Financien. Hij had het toezicht op alle inkomsten en uitgaven van de keizerlijke schatkist (*fiscus Caesaris*). Een troostgedicht van Statius voor Claudius Etruscus, zoon van iemand die deze functie had uitgeoefend beschrijft het belang van zijn taak:

Aan U alleen zijn door het beheer over de keizerlijke schatkist toevertrouwd de rijkdommen die verspreid zijn over alle volkeren en de belastingen die de wereld ons betaalt: de goudmijnen in Spanje en Dalmatië, het graan uit Noord Afrika en Egypte, de edelstenen uit het Oosten, Voortdurend waakzaam beoordeelt ge met één oogopslag de dagelijkse behoeften van het leger, de uitgaven die moeten gedaan worden voor de heiligdommen, wat er nodig is voor de dijken die bescherming moeten bieden tegen het water, wat vereist is voor het onderhoud van de wegen.

De *ab epistulis* kan vergeleken worden met een minister van Binnenlandse Zaken. Hij is belast met de administratieve briefwisseling en stuurt naar de provincies de keizerlijke instructies. Hij ontvangt de rapporten van de provinciegouverneurs en de gemeentebesturen. De *a libellis* is belast met de behandeling van de verzoekschriften die aan de keizer gericht worden en die zowel van openbare besturen als van particulieren afkomstig zijn. Hij is, mutatis mutandis, te vergelijken met een ombudsman die op klachten en misbruiken moet reageren. Daarnaast waren er ook nog het secretariaat belast met het beheer van de archieven (*a studiis*) en dat met juridische betwistingen (*a cognitionibus*).

Deze *scrinia* boden bekwame en ambitieuze slaven (van de keizer) de mogelijkheid een carrière door te lopen die enkelen tot de top van de keizerlijke administratie bracht. Diegenen die het zo ver brachten overvleugelden in politieke macht en invloed de meeste senatoren en Romeinse magistraten. Sommigen speelden een belangrijke rol bij de troonopvolging. Omdat onze literaire en historiografische bronnen geschreven zijn door leden van de rijkselite staan die vol schimpscheuten op deze keizerlijke vrijgelatenen. Voor de Romeinse historici, en Tacitus in de eerste plaats, is hét criterium om een slecht keizer te herkennen de mate waarin hij onder invloed stond van zijn vrijgelatenen. Volgens Tacitus was met Claudius in dit opzicht een dieptepunt bereikt en hij komt dan ook woorden te kort om deze gang van zaken te stigmatiseren. Ten onrechte, want Claudius is duidelijk een van de betere keizers geweest maar Tacitus' vooringenomenheid tegen de keizerlijke vrijgelatenen speelt hem parten.

Hoe diep de elite gegriefd was door de invloed van de keizerlijke vrijgelatenen blijkt misschien nog beter uit opmerkingen van Plinius de Jongere. In tegenstelling tot Tacitus is Plinius veeleer een aimabel persoon die over het algemeen wars is van kwaadsprekerij. Maar als hij het over de keizerlijke vrijgelatenen heeft wordt zijn toon anders. Dat blijkt alvast uit zijn panegyriek op Trajanus waar hij de keizer lof toezwaait omdat hij niet de speelbal is van zijn vrijgelatenen:

De meeste keizers waren weliswaar de baas over hun onderdanen, maar de slaven van hun vrijgelatenen. Door hun adviezen, hun wenken lieten zij zich leiden. Van hen kwam alle informatie, door hun mond spraken zij, via hen, of liever gezegd, van hen probeerde men prefecturen, priesterschappen en consulaten te bemachtigen. U daarentegen houdt Uw vrijgelatenen wel zeer in ere, maar behandelt ze toch als vrijgelatenen, en u bent van mening dat het voor hen meer dan voldoende is een reputatie

van rechtschapenheid en degelijkheid te hebben. U weet immers dat de duidelijkste aanwijzing voor de zwakheid van een keizer de macht van zijn vrijgelatenen is. Daarom hebt u ten eerste niemand in dienst die niet door u, uw vader of een van de betere keizers is gekozen en gekeurd. Deze mensen vormt u vervolgens zo dat zij zich niet afmeten naar uw, maar naar hun eigen positie. Zij verdienen ons volledige respect des te meer, omdat het niet is afgedwongen. (88).

Maar de anders zo zachtzinnige Plinius wordt bijzonder giftig als hij het in een van zijn brieven heeft over Pallas, een van de naaste medewerkers van Claudius. In de brief (7, 29) komt hij woorden te kort als hij het heeft over de eerbewijzen die de senaat indertijd aan Pallas (naaste medewerker van keizer Claudius) heeft toegekend en waarvan melding wordt gemaakt op diens grafmonument:

Maar dit opschrift heeft me meer dan wat ook ingescherpt hoeveel komedie en zothed er schuilt in die eerbewijzen die af en toe worden uitgestort over deze drek, over dit uitschot, en die deze aartsschurk uiteindelijk heeft durven accepteren én weigeren en zelfs als voorbeeld van bescheidenheid voor het nageslacht heeft durven etaleren. Maar och, wat wind ik me op. Beter kan ik erom lachen, dat ze niet denken iets geweldigs te hebben bereikt, die lieden die zo hoog stijgen in hun voorspoed dat ze belachelijk worden.

Maar het heeft hem toch zo gegriefd dat hij er later nog eens op terugkomt in een tweede brief (8,6) waarvan de toon nog sarcastischer is en waarin hij het de toenmalige senaat (het gaat om iets dat méér dan een halve eeuw tevoren is gebeurd) bijzonder kwalijk neemt dat die zich heeft kunnen verlagen tot zoveel kruiperigheid tegenover een keizerlijke vrijgelatene. Zin voor zin commentarieert hij het senaatsbesluit waarin die eerbewijzen waren toegekend geworden om dan te besluiten:

Zo groot was bij de keizer, bij de senaat, bij Pallas zelf – ik weet werkelijk niet welke naam ik er aan moet geven, dat ze voor aller ogen vastgenageld wilden zien: Pallas zijn onbeschaamdheid, de keizer zijn lijdzaamheid, de senaat zijn slaafsheid. Zo goedkoop waren de eerbewijzen geworden, zelfs die welke Pallas niet beneden zijn waardigheid achtte. Niettemin waren er personen van hoge geboorte te vinden die streefden en verlangden naar datgene wat ze aan een vrijgelatene gegeven en aan slaven beloofd zagen worden.

Dat zelfs een zo zachtaardige man als Plinius zo tekeer gaat tegen deze, nochtans capabele, keizerlijke vrijgelatenen maakt duidelijk dat de afgunst en nijd bij de elite bijzonder hevig moet zijn geweest en dat inderdaad deze categorie over veel macht, prestige en rijkdom moet hebben beschikt. Dit blijkt ook uit het feit dat zolang zij in functie waren leden van de elite bij hen in het gevele trachtten te komen. De kruiperige manier waarop Seneca in zijn troostschrift voor Polybius (de *a libellis* van Claudius) Polybius vleit, spreekt boekdelen. In dit geschrift waarin Seneca Polybius troost naar aanleiding van het overlijden van diens broer benadrukt hij dat de hoge positie die Polybius bekleedt hem niet toelaat in het openbaar uiting te geven aan zijn smart:

Terwijl uw verdriet even groot is als dat van uw broers, is u niet hetzelfde toegestaan. Mateloos wenen mag u niet, en dit is niet het enige dat niet mag: een gat in de dag slapen mag ook niet, of in nietsdoen en in de rust van het land bescherming zoeken tegen de onrust die uw werkzaamheden met zich meebrengen, of door een buitenlandse plezierreis herstel van krachten zoeken voor uw

lichaam, dodelijk vermoeid als dat is omdat u onafgebroken een positie inneemt die inspannende verplichtingen met zich meebrengt, of verstrooiing zoeken in allerhande spectaculaire voorstellingen, of uw dag indelen zoals u dat zelf wilt..... .Naar zoveel duizenden mensen moet u luisteren, zoveel verzoekschriften afhandelen; een zo grote hoeveelheid problemen, afkomstig uit alle hoeken en gaten van de wereld, stapelen zich op één plaats en moeten gesorteerd worden om ze elk op zijn beurt onder de aandacht van de zeer verheven keizer te kunnen brengen.U mag zich niet bekommeren om uw eigen belangen, om uw eigen interessen; de keizer heeft immers heel de wereld in zijn macht, en daarom kunt u uzelf niet overgeven aan genot, pijn of ook maar iets anders. U bent uzelf volledig aan de keizer verschuldigd.

INHOUDSTAFEL

INLEIDING.....	1
<u><i>Een controversieel onderwerp</i></u>	1
<u><i>H. Wallon: mijlpaal in de studie van de antieke slavernij</i></u>	2
<u><i>Marxisme geeft nieuwe impuls</i></u>	3
<u><i>Slavernij niet uitzonderlijk in de wereldgeschiedenis</i></u>	4
<u><i>En ook vandaag nog niet verdwenen</i></u>	4
<u><i>Wetenschappelijke benadering van het fenomeen</i></u>	5
<u><i>Het beschikbare bronnenmateriaal</i></u>	5
<u><i>Lacunes in onze informatie</i></u>	7
<u><i>Waarover zullen we het hebben?</i></u>	7
<u><i>Evolutie tot aan het principaat in kort bestek</i></u>	7
<u><i>Het keerpunt</i></u>	8
<u><i>De grote slavenopstanden</i></u>	9
<u><i>De lessen getrokken uit de slavenopstanden</i></u>	9
BEVOORRADING IN SLAVEN	11
<u><i>Hoe werd men slaaf?</i></u>	11
<u><i>Hoe geraakt een meester aan slaven? Huisgeboren slaven (vernae)</i></u>	13
<u><i>Minder frequente vormen van slavenverwerving</i></u>	15
<u><i>Aankoop van slaven</i></u>	15
<u><i>Bescherming van de consument</i></u>	16
<u><i>Geschikte en ongeschikte slaven</i></u>	17
<u><i>Hou de verkoper aan zijn woord</i></u>	18
<u><i>Ook de herkomst en het verleden van de slaaf is van belang</i></u>	19
<u><i>Slavenhandel</i></u>	20
ECONOMISCHE POSITIE VAN DE SLAAF	22
<u><i>De slaaf economisch bekeken</i></u>	22
<u><i>Diversiteit van taken</i></u>	22
<u><i>Comfortslaven</i></u>	22
<u><i>Slaven als alter ego van hun meester</i></u>	24
<u><i>Profijtslaven</i></u>	26
<u><i>Profijtslaven in de landbouw</i></u>	26
<u><i>Slaven op de villa rustica</i></u>	27
<u><i>De vilicus als sleutelfiguur</i></u>	29
<u><i>Herders</i></u>	31
<u><i>Mijnen en steengroeven</i></u>	32
<u><i>Profijtslaven in de secundaire en tertiaire sector</i></u>	32
<u><i>Geranten</i></u>	33
<u><i>Met het peculium op eigen houtje</i></u>	34
<u><i>Diensten- en recreatiesector</i></u>	35
<u><i>Openbare diensten</i></u>	36
<u><i>Motivatie en stimuli</i></u>	36
<u><i>Slavenarbeid de goedkoopste oplossing?</i></u>	38

<u>DE SOCIALE POSITIE VAN DE SLAVEN</u>	39
<i><u>Interne hiërarchie</u></i>	39
<i><u>In de huishouding (domus)</u></i>	39
<i><u>In de samenleving buiten de domus</u></i>	40
<u>JURIDISCHE POSITIE VAN DE SLAAF</u>	42
<i><u>Slaaf méér dan een 'ding'</u></i>	42
<i><u>Slaaf als 'res': de weggelopen slaven</u></i>	42
<i><u>De overheid snelt de meester ter hulp bij de opsporing</u></i>	43
<i><u>Slaafje breken, slaafje betalen</u></i>	44
<i><u>Slavenbederf</u></i>	45
<i><u>Slavenkwaad</u></i>	46
<i><u>Slaaf als persona</u></i>	47
<i><u>Bescherming van slaven tegen brutale meesters</u></i>	47
<i><u>Een terreurwet: het senatusconsultum Silanianum</u></i>	49
<i><u>Geen overbodige wet</u></i>	52
<i><u>Juridische positie van de slaaf in de samenleving</u></i>	53
<i><u>Getuigenissen van slaven</u></i>	54
<i><u>Slaaf als dader</u></i>	54
<u>PERSOONLIJKE VERHOUDING MEESTER – SLAAF</u>	55
<i><u>Seneca's principes: slaven zijn ook mensen</u></i>	55
<i><u>De praktijk</u></i>	57
<u>DE VRIJLATING (manumissio)</u>	63
<i><u>Frequentie vrijlatingen</u></i>	63
<i><u>Wie maakt kans op vrijlating?</u></i>	64
<i><u>Juridische aspecten van de vrijlating</u></i>	65
<i><u>Vrijlatingprocedures</u></i>	65
<i><u>Formele vrijlatingen</u></i>	66
<i><u>Informele vrijlatingen</u></i>	68
<i><u>Vrijlatingen van overheidswege</u></i>	68
<i><u>Beperkingen op het recht tot vrijlaten</u></i>	69
<u>VERHOUDING VRIJGELATENE - PATRONUS</u>	71
<i><u>Obsequium/reverentia</u></i>	71
<i><u>Operae</u></i>	71
<i><u>Bona liberti</u></i>	72
<i><u>Een loflied van een patronus op zijn overleden vrijgelaten slaaf</u></i>	74
POLITIEKE STATUS VAN DE VRIJGELATENE IN DE SAMENLEVING	76
<i><u>Cives Romani (Romeinse burgers)</u></i>	76
<i><u>Latini Iuniani</u></i>	77
<i><u>Liberti dediticii</u></i>	78
SOCIALE POSITIE VAN DE VRIJGELATENE IN DE SAMENLEVING	80
<i><u>Op lokaal niveau (in de Romeinse gemeenten): de augustalen</u></i>	80
<i><u>Op staatsniveau: de familia Caesaris (slaven en vrijgelatenen van de keizer)</u></i>	81

APPENDIX

HET GASTMAAL VAN TRIMALCHIO

26. Toen wij nu treurig gestemd beraadslaagden, hoe wij de dreigende storm zouden kunnen ontgaan, kwam een **slaaf** (SERVUS) van Agamemnon naar ons toe en zei: *"Weet u niet, bij wie er vandaag wat te doen is? Bij Trimalchio, een man, die er warmpjes inzit; hij heeft een uurwerk in zijn eetzaal staan en een trompetter, die de opdracht heeft na afloop van ieder uur te blazen, opdat hij er telkens aan herinnerd wordt, hoeveel hij reeds van zijn leven verloren heeft."* Wij vergaten dus al onze ongelukken, kleedden ons met zorg aan, en verzochten Giton, die **deze slavendienst** (SERVILE OFFICIUM) graag op zich nam, ons naar de badinrichting te begeleiden.

27. Nadat wij ons aangekleed hadden, begonnen wij ondertussen wat rond te slenteren of laat ik liever zeggen wat moppen te tappen, en ons bij groepjes van andere slenteraars te voegen, toen wij plotseling een oude kaalkop in een rode tunica zagen, die te midden van jonge **langharige slaven** (PUERI CAPILLATI) het balspel beoefende. Het waren echter niet zozeer de **knappen** (PUERI), hoewel ook zij de moeite waard waren, die onze belangstelling trokken als de heer des huizes zelf, die op pantoffels lopend met groengekleurde ballen wierp. Viel er een bal op de grond, dan raapte hij die niet meer op, maar een **slaaf** (SERVUS) had er een zak vol van, en deelde nieuwe ballen aan de spelers uit. Wij merkten nog iets ongewoons op. Twee **eunuchen** stonden ieder aan een kant van de speelplaats, de een met een zilveren kamerpot; de andere telde de ballen, niet die, welke bij het kaatsen tussen de handen der spelers heen en weer vlogen, maar die, welke op de grond vielen. Toen wij al dat moois bewonderden, kwam Menelaus op ons toelopen en zie: *"dit is nu de man, bij wie jullie gaat dineren; ge ziet hier reeds het voorspel van de maaltijd"*. Menelaus was nog aan het spreken, toen Trimalchio met de vingers knipte, op welk teken de eunuch de kamerpot onder hem hield, terwijl hij rustig doorspeelde. Toen hij zich wat ontlast had, vroeg hij water om zijn hand te wassen, en droogde zijn vochtige vingers aan de lokken van een **slaaf** (PUER) af.

28. Het zou mij te lang geduurd hebben, als ik op alles afzonderlijk had willen letten; wij gingen dus in het bad en na een paar minuten flink getranspireerd te hebben, namen wij een koude douche. Trimalchio, die met welriekend water overgoten was, liet zich reeds droogwrijven, niet met gewoon linnen, maar met de fijnste wollen handdoeken. Ondertussen dronken drie masseurs voor zijn ogen Falernerwijn en, daar zij al twistend het meeste op de grond morsten, zei Trimalchio, dat zij op zijn gezondheid gedronken hadden. Daarop wikkelde men hem in een scharlaken mantel en deed hem in een draagstoel plaats nemen, terwijl vier met medaillons behangen **koeriers** (CURSORES) vooruitgingen en een handwagentje, waarin zijn **lievelingsknaap** (DELICI PUER) reed, een oudachtig-uitziend ventje met ontstoken ogen, nog lelijker dan zijn heer Trimalchio. Terwijl hij weggedragen werd, naderde een **muzikant** met een miniatuurfluit zijn hoofdeinde, en alsof hij hem een geheim in het oor fluisterde, floot hij de hele weg door. Reeds verzadigd van het bewonderen volgden wij en kwamen tezamen met Agamemnon aan de deur, op de posten waarvan een plakkaat was bevestigd met het volgende opschrift: *"Elke*

slaaf (SLAAF), die zonder toestemming van zijn meester de deur uitgaat, krijgt honderd slagen". Vlak bij de ingang stond een in het groen geklede **portier** (OSTIARIUS) met een kersrode gordel om zijn middel die erwten dopte in een zilveren schotel. Boven de drempel hing een gouden kooi met een bonte ekster, die de binnentredenden begroette.

29. Ik had intussen bijna mijn benen gebroken, toen ik met achterovergebogen hoofd alles bewonderde; want links van de ingang, niet ver van het kamertje van de portier, was een reusachtige hond aan een ketting op de muur geschilderd, waarboven met grote letters stond: "*Opgelet voor de hond*". Mijn makkers lachten, maar zodra ik van de schrik bekomen was, hield ik niet op, voor ik de hele muur bekeken had. Het was een schilderij van een **slavenmarkt** (VENALICIUM); alle slaven hadden bordjes aan hun hals hangen. Trimalchio zelf deed zijn intrede in Rome als een **jonge slaaf** (CAPILLATUS) met lange haren en een Mercuriusstaf in de hand, terwijl Minerva hem leidde. Verder had de scherp-waarnemende schilder zorgvuldig met bovenschriften weergegeven, hoe hij had leren rekenen, en *dispensator* geworden was. Aan het einde der galerij hief Mercurius hem bij de kin op een hoge stellage. Ook Fortuna was aanwezig met een enorme hoorn des overvloeds, en de drie Schikgodinnen, die bezig waren gouden draden te spinnen. Ook viel mijn oog in de zuilengang op een aantal **hardlopers** (CURSORES) die zich met hun 'trainer' oefenden. Bovendien merkte ik in een hoek een grote kast op en daarin een kapelletje; hierin stonden zilveren Huisgoden, een marmeren Venusbeeld en een tamelijk groot gouden doosje, waarin - zo vertelde men - de eerste baard van de gastheer werd bewaard. Ik vroeg de **opzichter van het atrium** (ATRIENSIS) dus, wat dat voor schilderijen in het midden waren. "*De Ilias en de Odyssee*", zei hij, "*en het gladiatorspel van Laenas*."

30. Wij hadden echter geen gelegenheid alles nauwkeurig te bekijken. Wij waren reeds de eetzaal genaderd, bij de ingang waarvan de *procurator* rekeningen in ontvangst nam. Wat mij het meest frappeerde, was dat aan de deurposten van de eetzaal roedenbundels met bijlen waren bevestigd, die aan het uiteinde iets als een bronzen scheepssnavel hadden, waarop geschreven stond: "*Aan C. Pompeius Trimalchio, sevir augustalis, van de dispensator Cinnamus*". Met dit zelfde opschrift was ook een dubbele lamp voorzien, die aan de zoldering hing en aan de beide deurposten waren twee bordjes aangebracht: op de ene stond, als ik mij goed herinner: '*30 en 31 december dineert onze heer Gaius buitenshuis*'. Op het andere waren de loop van de maan en de voorstelling der zeven planeten geschilderd, terwijl de gunstige en ongunstige dagen met verschillend gekleurde knopjes waren aangegeven.

Toen wij, door al dat moois verzadigd, de eetzaal wilden binnentreden, riep een der **slaven** (PUERI), aan wie dit opgedragen was: "*Met de rechtervoet*". Om de waarheid te zeggen, waren wij een ogenblik bang, dat iemand van ons tegen het bevel met de verkeerde voet naar binnen zou gaan. Toen wij allen tegelijk met de rechtervoet binnen getreden waren, viel ons een geheel ontklede **slaaf** (SERVUS) te voet, die ons smeekte hem van zijn straf te bevrijden. Zijn misdrijf, waarvoor hij gestraft zou worden, was niet groot, zei hij: want in het bad waren hem de kleren van de *dispensator* ontstolen, die nauwelijks tien sestertiën kostten. Wij trokken onze rechtervoet dus weer terug en verzochten de *dispensator*, die in het atrium goudstukken telde, om de **slaaf** (SERVUS) zijn straf kwijt te schelden. Eerst genoemde hief zijn hoofd met trotse blik op en sprak: "*Niet zozeer het verlies ergert mij, als wel de onoplettendheid van die schurk van een slaaf (SERVUS)*. Hij verloor mijn dinerkleren, die een van

mijn cliënten mij op mijn verjaardag geschonken had: het was natuurlijk echt Tyrisch purper, maar reeds éénmaal gewassen. Maar wat doet het er toe? Op uw verzoek zal de schurk genade hebben".

31. Wij betuigden hem voor deze grote goedheid onze dank, en, toen wij de eetzaal binnentraden, liep ons dezelfde **slaaf** (SERVUS) tegemoet, voor wie wij genade gesmeekt hadden, en overstelpte ons tot onze verbazing met een lawine van kussen, terwijl hij ons voor onze menslievendheid bedankte. *"In één woord"*, zei hij, *"u zult dadelijk weten, aan wie u die weldaad bewezen hebt. De wijn van de meester is de dank van de schenker."*

Eindelijk gingen we dan aan tafel aanliggen en **Alexandrijnse slaven** (PUERI) goten ons sneeuwwater over de handen; daarna kwamen **anderen**, om onze voeten te behandelen, en verwijderden met buitengewone voorzichtigheid de stroopnagels van onze tenen. En zelfs bij dit onaangename werk zwegen zij niet, maar zongen er voortdurend bij. Ik wilde daarom eens zien, of **alle slaven** (TOTA FAMILIA) zongen en vroeg dus wat te drinken. In een oogwenk bediende een **slaaf** (PUER) mij onder een niet minder snerpand gezang, en zo deed ieder, aan wie wij iets vroegen. Men zou gemeend hebben, dat men in een theater was tijdens de opvoering van een pantomime met zang in plaats van in de eetkamer van een particulier.

Ondertussen bracht men een voorgerecht op, dat er heerlijk uitzag, want allen hadden reeds plaats genomen behalve Trimalchio zelf, voor wie men volgens de nieuwste mode de ereplaats bewaarde. Er stond dan op een blad, dat voor voorgerechten was bestemd, een ezeltje van Corinthisch brons, met een dubbele lastkorf, die aan de ene kant lichtgroene, aan de andere zwarte olijven bevatte. Aan weerszijden van de ezel stonden twee schalen, op wier rand de naam Trimalchio en het gewicht aan zilver was gegraveerd. Op kleine daaraan vastgesoldeerde bordjes in de vorm van bruggetjes lagen met honig en papaverzaad bestrooide hazelmuizen, op een zilveren rooster rokende braadworsten, en onder de rooster damastpruimen met granaatappels.

32. Met deze heerlijke gerechten waren wij juist bezig, toen Trimalchio zelf onder muziek naar tafel gedragen en op tot barstens toe gevulde kussens werd gezet. Zijn aanblik veroorzaakte een onverhoeds lachsalvo, want zijn kaalgeschoren hoofd kwam potsierlijk uit zijn scharlaken mantel te voorschijn en om zijn hals, die geheel door de mantel was bedekt, had hij nog een servet gebonden met brede purperen zoom, waarvan aan alle kanten franjes afhingen. Ook droeg hij aan de pink van de linkerhand een grote, vergulde ring en aan het laatste lid van de volgende vinger een kleinere, die mij geheel van goud scheen, maar in werkelijkheid met vele daaraan vastgesoldeerde ijzeren sterretjes bezet was. En om nog meer kostbaarheden te laten zien, ontblootte hij de rechterarm, versierd met een gouden armband en een ivoren ring, die door een plaatje van blinkend metaal gesloten was.

33. Toen hij daarop zijn tanden met een zilveren tandenstoker had gereinigd, zei hij: *"ik had eigenlijk nog geen lust aan tafel te komen, vrienden, maar om u niet te lang te laten wachten, heb ik mijn aangename bezigheden maar in de steek gelaten. Maar u zult mij toestaan, dat ik mijn spel even uitmaak"* Daarop kwam een **knaap** (PUER) met een spelbord van terebinthisch hout en met kristallen dobbelstenen; en nu zag ik het allermooiste: in plaats van witte en zwarte stenen had hij gouden en zilveren munten. Terwijl hij onder het spelen de taal van werklui van het onderste kaliber gebruikte, en wij nog met het voorgerecht bezig waren, werd een bord met een

korf binnengebracht waarin een houten kip zat, die haar vleugels uitbreidde, alsof zij eieren uitbroedde. Tegelijkertijd kwamen **twee slaven** (SERVI) en begonnen, onder muzikale begeleiding, haar nest te doorzoeken, haalden pauweneieren te voorschijn en verdeelden die onder de gasten. Trimalchio keerde zich naar dit gerecht en zei: "*Vrienden, ik heb pauweneieren onder deze kip laten leggen, en ik ben warempel bang, dat zij reeds bebroed zijn! Maar laten wij eens proberen of ze nog te eten zijn.*" Ieder van ons kreeg nu een lepel, die niet minder dan een half pond woog, en daarmee maakten wij de eieren open, die uit dik meel waren toe bereid. Bijna had ik het mijne weggeworpen, want er scheen me een reeds jonge pauw in te zijn. Toen ik echter van een stamgast hoorde: "*Daarin moet iets lekkers zitten*", pelde ik het ei geheel en vond een vette bastaardnachttegaal, door een gepeperde dooier omgeven.

34. Ondertussen was Trimalchio met zijn spel opgehouden en had van alle spijzen wat gevraagd. Daarop riep hij met luide stem, dat wie nog lust had honingwijn te drinken, een tweede glas mocht nemen. Plotseling werd door het orkest een teken gegeven en de gerechten werden door een zingend koor snel weggeruimd. Daar bij deze drukte een schoteltje op de grond gevallen was en een **slaaf** (PUER) het oprapte, liet Trimalchio, die dit bemerkte, de knaap een oorvijg geven en beval het weer op de grond te werpen. Dadelijk daarna kwam een **slaaf die voor het huisraad moest zorgen** (SUPELLECTICARIUS), en veegde de zilveren schotel met de overblijfselen van de maaltijd bij het vuilnis. Daarop traden twee **langharige neger-slaven** (CAPILLATI) binnen, die kleine zakken droegen, zoals die, waarmee men in het amfiteater zand strooit, en goten wijn over onze handen, want water werd er niet aangeboden.

Toen wij de gastheer onze ingenomenheid met deze fijne attentie hadden te kennen gegeven, zei hij: "*Mars houdt van gelijke verdeling. Daarom heb ik voor ieder van ons een eigen tafel laten neerzetten. Zo zullen die stinkende slaven (SERVI) ' t ons ook minder benauwd maken, dan wanneer zij in grote menigte om ons heen lopen.*" Tegelijkertijd werden zorgvuldig met gips gesloten glazen kruiken binnengebracht, op wier halzen etiketten waren bevestigd met het opschrift: Honderdjarige Falerner uit het jaar van Opimius. Terwijl wij bezig waren de opschriften te lezen, klapte Trimalchio in de handen en sprak: "*Ach, zo leeft dan de wijn langer dan een mensenkind. Laat ons daarom drinken vrienden . Wijn is leven. Ik geef echte Opimianer. Gisteren schonk ik lang zulk een goede wijn niet, en toch had ik toen veel deftiger gezelschap.*" Terwijl wij dus dronken en het prachtige gastmaal hevig bewonderden, bracht een **slaaf** (SERVUS) een zilveren geraamte, dat zo kunstig vervaardigd was, dat de ledematen en de wervels buigzaam waren en naar alle kanten konden bewogen worden. Toen Trimalchio dit skelet enige malen op de tafel heen en weer geworpen had en het door de beweegbare verbinding verschillende standen liet aannemen, zong hij:

"Ach, hoe kort is het leven van ons rampzalige mensen.

Aldus zullen wij zijn, zodra w' ons bevinden bij Pluto.

Geniet dus het leven, zolang als u de tijd wordt gegund."

35. Na het algemeen applaus volgde een gerecht, dat niet aan onze verwachting beantwoordde; toch was het zo

ongewoon, dat het aller ogen tot zich trok. Er werd n.l. een ronde dienbak binnengebracht, waarop de twaalf tekens van de dierenriem in een kring waren getekend; op ieder daarvan had de **slaaf die de spijzen op de schotels moest ordenen** (STRUCTOR), een gerecht geplaatst, dat er bij paste: b.v. op de ram ramserwten, op de stier een stuk rundvlees, op de tweeling testikels en nieren, op de kreeft een krans, op de leeuw een Afrikaanse vijg, op de maagd de baarmoeder van een zeug, die nog niet geworpen heeft, op de weegschaal een echte weegschaal met een taart in de ene schaal en een koek in de andere, op de schorpioen een kleine zeevis, op de schutter een haas, op de steenbok een zeekreeft, op de waterman een gans, op de vissen twee barbelen. In het midden lag een graszode, met gras en al uitgesneden en daarop een honingraat. Een Egyptische **slaaf** (PUER) droeg op een zilveren bakpan brood rond en zong met een afschuwelijke stem een liedje uit de pantomime 'De silphiumverkoper'. Toen wij niet veel lust hadden om met deze minderwaardige spijzen te beginnen, zei Trimalchio: *"Ik stel voor te gaan eten, Heren, dat is nu eenmaal het gebruik bij een maaltijd."*

36. Toen hij dit zei, snelde een **viertal dienaren** onder begeleiding van het orkest al dansend toe en verwijderden daarop het bovenste deel van de dienbak. Nu zagen wij in de onderste afdeling vetgemest gevogelte, een varkensuier en een in het midden met veren versierde haas, die Pegasus moest voorstellen. Ook merkten wij bij de hoeken van de dienbak vier saters op, uit wier leren zakken een gepeperde saus over de vissen stroomde, die als in een vijver zwommen. Hierop klaptten wij in de handen (waartoe de **slaven** (FAMILIA) het sein gaven) en vielen lachend op de uitgelezen lekkernijen aan. Ook Trimalchio was over deze goed gelukte grap niet minder in zijn schik dan wij en riep: *"Deelman!"* Dadelijk trad de voorsnijder naar de tafel en sneed onder ritmische bewegingen op de maat der muziek de spijzen op zulk een wijze, dat men hem voor de wagenstrijder zou gehouden hebben, die onder de begeleiding van een waterorgel een schijngevecht levert. Toch bleef Trimalchio maar steeds op langgerekte toon roepen: *"Deelman! Deelman!"* Ik vermoedde, dat deze voortdurende herhaling met een of ander woordspeling in verband stond en schaamde mij niet, mijn buurman daar eens naar te vragen. Deze had meermalen dergelijke toneeltjes bijgewoond en zei: *"Zie je diegene, die de spijzen aan het verdelen is? Die heet Deelman. Zo vaak als Trimalchio nu 'Deelman' roept, noemt hij de naam van de voorsnijder en geeft hem tevens zijn order."*

37. Ik kon tenslotte niets meer eten en wendde mij dus tot mijn buurman, om zo veel mogelijk te weten te komen; ik begon van het begin af aan en vroeg, wie die dame was, die daar voortdurend op en neer liep. *"Dat is de vrouw van Trimalchio"* zei hij; *"zij heet Fortunata en meet haar geld met schepels. En kort geleden, wat was zij toen nog? Met je permissie, je zou geen stuk brood uit haar handen hebben willen aannemen. Nu is zij - hoe en waarom weten de Goden - als in de hemel en Trimalchio's rechterhand. Om kort te gaan, als zij hem op klaarlichte dag zou zeggen, dat het nacht was, dan zou hij het geloven. Hij zelf weet niet, hoeveel geld hij heeft: zo puissant rijk hij is, maar dat loeder let op alles en is overal, waar je haar niet zou zoeken. Zij drinkt niet, is matig en niet dom, maar ze heeft een kwade tong, het is een echte sofa-ekster: die zij graag mag, daar houdt ze van, en aan wie ze het land heeft, die mag ze niet lijden. Haar man heeft landerijen, zover als de wouwen maar vliegen kunnen, en geld als water. In het kamertje van zijn portier ligt meer zilverwerk, dan een ander zijn hele vermogen bedraagt. En dan zijn slaven (FAMILIA)! Dekfels! Ik geloof, dat nog geen tiende deel van hen hun eigen meester kent. Om kort te gaan, hij is in staat ieder van die mooipratere in een muizenhol te drijven."*

38. *En denk maar niet dat hij ooit iets koopt. Alles groeit op zijn eigen terrein, wol, citroenen, peper, ja al zou je kippenmelk willen hebben, je kunt het er vinden. Om kort te gaan, wol die zijn schapen hem verschaffen, was hem niet goed genoeg: welnu, hij liet rammen uit Tarente komen en kruiste ze met zijn eigen moederschapen. Om Attische honig op zijn eigen grond te produceren, liet hij bijen uit Athene halen; zo zullen bovendien de inlandse door de Griekse nog wat veredeld worden. En hoor eens, dezer dagen liet hij uit Indië champignonzaad komen. Wat muildieren aangaat, hij heeft er geen enkel, dat niet van een wilde ezel afstamt. Ziet ge al die kussens; er is geen een, dat niet met purperen of scharlaken wol is opgevuld. Ja, hij heeft alles wat zijn hart begeert. Maar zie vooral niet neer op zijn medevrijgelatenen. Die zitten er ook warmpjes in. Zie je die man, die daar als de laatste op de laatste divan aanligt; hij heeft nu 800.000 sestertiën. Hij is met niemendal begonnen. Het is nog niet lang geleden, dat hij met hout op zijn hals sjouwde. Maar zoals de mensen zeggen: toen hij een Boze Geest van zijn kap had beroofd, heeft die hem een schat getoond. Ik misgun niemand, wat de hemel hem gegeven heeft. Maar hij is wat poenig en wil zelf het beste hebben. Zo liet hij zijn huisje van het volgende opschrift voorzien: 'C. Pompeius Diogenes biedt vanaf 1 juli zijn zolderkamertje te huur aan, want hij heeft zelf een huis gekocht.' En die daar, die op de plaats van de vrijgelatene ligt, hoeveel heeft die wel niet gehad! Ik verwijt het hem niet. Hij heeft eenmaal één miljoen sestertiën gehad, maar nu staat hij zwak. Ik geloof, dat niet ieder haar van zijn hoofd van hem zelf is, maar, bij Hercules, dat is zijn schuld niet; hij is de beste kerel van de wereld; maar die vervloekte vrijgelatenen hebben hem uitgezogen. En onthoud wel; vele koks bederven de pap, en begint de zaak scheef te gaan, dan zijn de vrienden gevlogen. En wat een fatsoenlijk vak had hij, dat hij het zo ver gebracht heeft. Hij was begrafenisondernemer. Hij dineerde als een koning: wilde zwijnen met huis en al, gebak en wild, ja, hij hield er de nodige koks en pasteivarkens op na. Er werd meer wijn onder de zijn tafel gemorst, dan menigeen in zijn hele kelder heeft. Hij leefde niet als een mens, maar als een prins uit een sprookje. Maar toen de zaken misliepen en hij bang werd, dat de schuldeisers zouden denken, dat hij failliet zou gaan, kondigde hij een verkoping aan met het volgende bordje: 'G. Julius Proculus zal zijn overvloedige meubelen laten veilen'."*

39. Maar Trimalchio onderbrak deze genoeglijke gesprekken; want de dienbak was al weer weggedragen; de gasten, die in een vrolijke stemming waren geraakt, lieten zich de wijn goed smaken en het gesprek begon algemeen te worden. Onze gastheer leunde op zijn elleboog en sprak: "*Deze wijn moeten jullie zelf smakelijk maken. Vis moet zwemmen. Maar denkt ge dat ik met het maal tevreden ben, dat jullie op de deksel van de dienbak gezien hebt? Staat Odysseus zo bekend, zou Vergilius zeggen. Ja, men moet ook aan tafel zijn letterkunde kennen. Mijn patroon is het (zijn gebeente rust in vrede) die van mij een mens gemaakt heeft. Men kan mij dan ook niets laten zien, dat ik niet ken, zoals dat laatste gerecht wel bewezen heeft. Deze hemel, waarin de twaalf Goden wonen, kan even zo veel gedaanten aannemen; soms b.v. wordt hij een ram. Wie nu onder dit teken geboren wordt, heeft veel vee, veel wol, bovendien is hij koppig, onbeschaamd en scherp. Onder dit teken worden veel schoolvossen en schaapskoppen geboren.*" Wij bewonderden de geestigheid van onze sterrenwichelaar, en hij ging voort: "*Daarna komt de hele hemel onder de stier; daar worden dan de mensen geboren, die achteruit trappen, ossenherders en lieden, die voor hun eigen onderhoud zorgen. Onder de tweelingen ontstaan de tweespanssen, ossen, de testikels en mensen, die van twee wallen eten. Onder de Kreeft ben ik zelf geboren. Daarom sta ik op verscheidene benen, en heb ik veel eigendommen te land en ter zee; want de kreeft voelt zich op het droge en in het water even goed thuis. Daarom heb ik al lange tijd geen spijzen op dit teken laten leggen, uit vrees, dat ik mijn horoscoop zou bederven. Onder de Leeuw worden de veelvratens geboren en de heerszuchtigen.*"

*In de Maagd vrouwen en **weggelopen en geboeide slaven** (FUGITIVI ET COMPEDITI); onder de Weegschaal slagers, handelaars in parfumerieën en allen, die wat afwegen. Onder de Schorpioen giftmengers en moordenaars; onder de Schutter scheelkijkers, die naar de groente kijken en het spek meepakken; onder de Steenbok arbeiders, die een hoornige huid krijgen door het harde werk; in de Waterman kroegbazen en domkoppen; onder de Vissen koks en professoren in de redenaarskunst. Zo draait de wereld als een molensteen en deze beweging brengt ons altijd enig onheil, hetzij dat er mensen sterven of geboren worden. Wat nu die graszode in het midden aangaat en die honingraat daar boven op, ik doe niets zonder reden, want de aarde, onze moeder, rond als een ei, is het hart van het heelal en bevat alle goede dingen, waarvan de honing het zinnebeeld is.*

40. "Bravo," riepen wij allen tegelijkertijd en terwijl wij onze handen naar de zoldering hieven, zwoeren wij, dat Hipparchus en Aratus bij hem vergeleken niets waren, tot ten slotte **slaven** (MINISTRI) kwamen, die op de rustbanken kleden legden, waarop jachtnetten waren geborduurd en jagers met jachtsprietten en alles wat bij een jacht behoort. Wij wisten nog niet, wat dit te betekenen had, toen er buiten de eetzaal een verschrikkelijk lawaai ontstond en Spartaanse honden rondom de tafel begonnen te lopen. Zij werden gevolgd door een dienbak met een geweldig grote ever er op met een vrijheidsmuts op zijn kop. Aan de slagstanden van het dier hingen twee uit palmtakken gevlochten mandjes, het ene met verse, het andere met gedroogde dadels gevuld. Daaromheen lagen kleine varkentjes van koekdeeg gemaakt, die als het ware de borsten drukten, waardoor werd aangeduid dat een zeug werd opgediend. Ook deze biggetjes mochten de gasten als geschenk meenemen. Intussen verscheen voor het aansnijden van de ever niet Deelman, die de vogels had gesneden, maar een reusachtige kerel met een lange baard, die beenknappen en een veelkleurig-geweven jachtmanteltje droeg. Deze trok een jachtmes en gaf de ever een flinke stoot in de zijde: en ziet, uit de wonde vlogen lijsters te voorschijn. Vogelvangsters stonden met lijmroeden gereed en vingden ze in een ogenblik terwijl ze door de zaal rondfladderden. Toen Trimalchio daarop aan ieder zijn vogel had laten brengen, zei hij: "*Let nu eens op, wat een lekkere eikels deze bosbewoner gegeten heeft.*" Onmiddellijk gingen **slaven** (PUERI) naar de mandjes, die aan de slagstanden hingen, en verdeelden de verse en gedroogde dadels nauwkeurig onder de gaten.

41. Ondertussen dacht ik, die een rustig plaatsje aan tafel had, voortdurend na over de vraag, waarom de ever met een vrijheidsmuts op tafel was gekomen. Toen ik alle mogelijkheden had overdacht, waagde ik het mijn buurman, die mij reeds over allerlei had ingelicht, de vraag te stellen, die mij geen rust liet. Deze zei: "*Dat zou zelfs uw slaafje (SERVUS) kunnen vertellen; want dit is geen raadsel maar iets heel eenvoudigs. Gisteren toen dit everzwijn als hoofdgerecht bestemd was, maakten de gasten er geen gebruik van; daarom keert het dier nu als vrijgelatene op het gastenmaal terug.*" Ik verwenste mijn domheid, en deed geen enkele vraag mee, om niet de indruk te maken, dat ik nog nooit bij nette mensen aan tafel had gezeten. Temidden van dit gesprek, ging een mooi **knaapje** (PUER) met wijnloof en klimop bekranst, die nu eens de luidruchtige dan weer de van zorgenbevrijdende of de jubelende Bacchus voorstelde, met een mandje vol druiven rond en zong met een hoog stemmetje gedichten van zijn heer. Bij dit gezang wendde Trimalchio zich tot hem en zei: "*Dionysus, je zult vrij zijn.*" Daarop nam de **knaap** (PUER) de muts van de ever af, en zette hem op zijn eigen hoofd. Toen zei Trimalchio weer: "*Jullie zult toegeven, dat ik een Liber pater heb.*" Wij prezen deze woordspeling en kusten de knaap, die bij alle gasten rondging. Na dit gerecht stond Trimalchio op en verwijderde zich even. Daar wij ons nu

door de afwezigheid van onze gastheer vrijer voelden, begonnen wij de gasten aan het praten te brengen. Dama was de eerste, die, toen hij om een grotere beker gevraagd had, zei: *"De dag is in een ogenblik voorbij. Nauwelijks heeft men zich omgekeerd, of het is nacht. Daarom is het maar het beste, zo van je bed aan tafel te gaan. Wat hebben we een lelijke kou gehad! het Bad heeft mij niet warm gemaakt. Maar een warme drank is als een kleermaker, die je een lekker warm kledingstuk aantrekt. Ik heb flink gedronken; ik ben er soezerig van. De wijn is me naar m'n hoofd gestegen."*

42. Toen mengde Seleucus zich in het gesprek: *"Ik neem niet iedere dag een bad. Het bad werkt net als een wolkammer, het heeft tanden, die aan ons lichaam knagen. Maar wanneer ik een beker honingwijn gedronken heb, dan kan de koude me niet bommen. Vandaag kon ik echter niet in het bad gaan, want ik was op een begrafenis. Die aardige kerel, die goede Chrysanthus, heeft zijn laatste adem uitgeblazen. Nog kort geleden sprak hij mij aan; het is of ik nog met hem praat. Helaas, de mens gaat door het leven als een opgeblazen zak op twee benen. We betekenen nog minder dan vliegen. Die hebben nog wat kracht in zich, wij zijn niets meer waard dan luchtbelletjes. En hoe zou het wel met hem gegaan zijn, als hij geen dieet gehouden had. Vijf dagen lang heeft hij geen druppel water in de mond genomen, geen kruimeltje brood. En toch is hij daar heengegaan, waar we allemaal naar toe moeten. De dokters hebben hem doodgemaakt, of liever het lot wilde het zo. Een dokter doet niets anders dan je wat moed geven en je geruststellen. Met dat al is hij deftig begraven, op een bed met een prachtig doodskleed. Ook is hij behoorlijk beweend (hij had nog al wat slaven in vrijheid gesteld); alleen zijn vrouw die treurde niet erg om hem. Wat zou ze wel gedaan hebben, als hij haar niet zo goed behandeld had. Maar de vrouwen, de een zo goed als de andere, zijn echte roofvogels. Je moet voor geen enkele goed zijn; je werpt je weldaden in het water. Maar een oude liefde houdt je vast, als de scharen van een kreeft."*

43. De spreker begon vervelend te worden en Phileros riep: *"Laat ons toch over de levenden spreken. De man heeft gekregen, waarop hij recht had; hij heeft geleefd en is gestorven als een fatsoenlijke man. Waarover heeft hij zich te beklagen? Hij begon met een halve stuiver, en hij zou er geen bezwaar tegen gehad hebben, om een halve cent met zijn tanden uit een mesthoop te halen. Zo is hij langzamerhand omhoog gekomen, als een honingraat. Ik geloof warempel, dat hij een dikke 100.000 naliet, en alles in baar geld. Een ding wil ik ronduit zeggen, want ik heb een hondentong gegeten: hij had een brutale mond, hij praatte te veel, het was geen man, maar één stuk onverdraagzaamheid. Neen, zijn broer, dat was een brave kerel, een echte vriend voor zijn vrienden, goedgeefs en wat at je lekker bij hem! In het begin had hij 'pech', maar de eerste wijnoogst bracht hem er boven op; hij verkocht zijn wijn voor net zo duur als hij zelf verkoos. Maar wat hem pas flink op de been hielp, dat was, dat hij een erfenis kreeg, waarbij hij meer stal dan hem vermaakt was. En tenslotte liet die stommeling, omdat hij kwaad was op zijn broer, zijn vermogen aan de een of andere onbekende snuiter na. Iemand, die zijn eigen familie voorbijziet, die geeft om niets. Maar hij luisterde naar sommige van zijn **slaven** (SERVI) alsof het orakels waren, en die hebben hem verkeerde raad gegeven. Maar iemand, die te snel vertrouwt, zal het nooit ver brengen, vooral niet als hij een handelsman is. Intussen blijft het waar, dat hij plezier gehad heeft, zo lang hij leefde. Wie het krijgt die geniet er van, niet degene voor wie het bestemd is. Hij was een echt gelukskind; in zijn hand veranderde lood in goud. Maar het is makkelijk, als alles op rolletjes loopt. En hoeveel jaren geloven jullie, dat hij achter de rug had? Meer dan zeventig. Maar hij was ijzersterk; hij droeg zijn leeftijd met ere; zijn haar was nog zo zwart als een raaf. Ik kende de man jaren lang, en tot het laatste liep hij gauw warm. Waarachtig, hij*

zou geen hond in huis met rust hebben gelaten; maar hij was ook op jongens verzot; hij was van alle markten thuis. En ik neem het hem niet kwalijk; hij heeft tenminste plezier gehad in zijn leven."

44. Dit zei Phileros. Daarop sprak Ganymedes: *"Jullie praat daar over dingen die geen mens ter wereld interesseren, maar niemand denkt eens over de hoge korenprijzen, die ons knijpen. Ik heb vandaag, zo waar ik leef, geen mondvul brood kunnen machtig worden. En wat houdt die droogte lang aan! Het is al een jaar lang honger lijden. Die aedilen kunnen voor mij part naar de hel lopen; zij spelen met de bakkers onder één hoedje. De ene hand wast de andere. Daarom hebben wij kleine lui het zo slecht; want voor de voorname kaken is het iedere dag feest. Ik wou, dat wij nog die reuzenkerels hadden, die ik hier vond, toen ik indertijd uit Azië kwam. Dat was een leven; wanneer het brood niet van prima kwaliteit was, dat wasten zij die snuiters eens flink de oren, dat hun angst om het hart sloeg. Ik herinner mij nog altijd die aediel Safinius; hij woonde indertijd, toen ik nog jong was, bij de oude triomfboog. Dat was geen mens, maar je reinste peper. De grond werd warm onder zijn voetstappen. Maar oprecht, betrouwbaar, een echte vriend voor zijn vrienden; met die man kon je gerust in het donker 'Bok, bok, hoeveel hoorns' spelen. En in het raadhuis, wat zei hij ze daar stuk voor stuk de waarheid; hij sprak niet in bloemrijke stijl, maar voor het vaderland weg. Wanneer hij op het forum optrad, dan zwol zijn stem tot trompetgeluid. En hij kreeg het er niet warm van, en hij spuwde niet onder het spreken, net zo min als de Perzen. En wat beantwoordde hij vriendelijk onze groet; hij noemde ons allemaal bij de naam, alsof hij een der onzen was. Daarom was het koren toen ook zo spotgoedkoop. Een brood, dat je voor een as gekocht had, dat kon je met je tweeën niet opkrijgen. Maar nu zijn de broden nog kleiner dan een koeienoog. En het wordt met de dag slechter. De stad gaat 'te gronde' alsof ze een kalfsstaart was. Maar waarom hebben we ook een aediel, die geen drie vijgen waard is en zelf liever een as verdient, dan dat hij zich om ons leven bekommert. Daarom leidt hij binnenshuis een lekker leventje en zijn dagelijks inkomen is groter dan het hele vermogen van een ander. Ik weet wel, waarmede hij 1000 gouden denarii heeft verdiend. Als wij maar fut hadden, dan zou hij zoveel schik in zijn leven niet hebben, maar thuis zijn wij leeuwen en daarbuiten doodgewone vossen. Wat mezelf betreft, ik heb bijna alles tot op mijn hemd verteerd en als deze droogte aanhoudt, dan zal ik tenslotte nog mijn huisje moeten verkopen. Want wat zal er toch gebeuren, als goden noch mensen met onze stad medelijden hebben? Zo waar als ik van mijn kinderen plezier wil beleven, zo waar geloof ik, dat alles het werk is van de goden. Want geen mens gelooft meer, dat de hemel de hemel is. Niemand houdt meer zijn vastendagen, niemand geeft een zier om Jupiter, en allen bedekken hun ogen en tellen hun geld. Vroeger gingen de dames barrevoets naar het Capitool met fladderende haren en reine harten om Jupiter om regen te bidden; en dan viel de regen dadelijk met bakken uit de hemel, (want als het dan niet regende, dan regende het nooit), en de hele wereld was blij, al waren de mensen zo nat als verdrongen muizen. Ik zeg het je: de goden willen niet naar ons luisteren, omdat wij niet vroom meer zijn. De velden liggen woest."*

45. *"Spreek alsjeblijft niet zo somber,"* zei Echion, de centonarius. *"Nu eens zus, dan weer zo, zei de boer, die zijn bonte varken verloren had. Wat vandaag niet gebeurt, lukt morgen: zo is het leven nu eenmaal. Bij Hercules, er zou geen betere stad bestaan, als de mensen maar verstand hadden. Tegenwoordig gaat het er slecht mee, maar het is niet de enige stad, die het moeilijk heeft. We moeten het niet te nauw nemen, het is overal precies hetzelfde. Als je ergens anders woonde, dan zou je zeggen, dat hier de gebraden varkens maar zo rondlopen. Zie nu eens, binnenkort krijgen we een schitterend gladiatorengevecht, drie dagen lang met de feestdagen: geen*

troep beroepsgladiatoren, maar voor het merendeel vrijgelatenen. En onze vriend Titus is in alles wat hij doet royaal; het is een heethoofd; bij hem is het of dit of dat maar in ieder geval iets buitengewoons. Ik ken hem heel goed; hij houdt niet van halve maatregelen. Hij zal geen houten zwaarden laten gebruiken, maar ijzeren; van vluchten zal geen sprake zijn, maar het wordt een slachting voor het publiek, dat het hele amfitheater het zien kan. En hij heeft er het geld voor, want hij heeft 30.000.000 geërfd; zijn vader heeft het ongeluk gehad dood te gaan. Al geeft hij er ook 400.000 van uit, daar zal zijn vermogen niet minder van worden, en zijn naam blijft eeuwig in ere. Hij heeft al een troepje dwergen en een vrouw ingehuurd, die op een wagen zal vechten en de dispensator van Glycon, die betrappt werd, toen hij zijn meesteres wat amuseerde. Je zult een strijd van het publiek bijwonen tussen de jaloerse echtgenoten en de minnaars. Maar dat die Glycon een kerel, die geen dubbeltje waard is, zijn dispensator voor de wilde dieren gebracht heeft! Dat is net zo goed als jezelf te grabbel gooien. Wat heeft nou een **slaaf** (SERVUS) voor kwaad gedaan, die gedwongen wordt. Dan verdiende die oude waterpot eerder om door de stier op de hoorns te worden genomen. Maar die zijn ezel niet kan slaan, slaat het zadel. Hoe kon nu Glycon geloven, dat het met de spruit van Hermogenes goed zou aflopen? De vader kon een vliegende wouw zijn klauwen afsnijden. Het is een aardje naar haar vaartje. Maar Glycon heeft zijn familie aan de kaak gesteld; zo lang hij leeft, is hij gebrandmerkt, en alleen de Hades kan hem daarvan af helpen. Maar ieder moet nu eenmaal voor zijn eigen stommititeiten boeten. Ik heb zo een idee, dat Mammaea ons een maaltijd zal aanbieden, en twee denaren voor mij en mijn vrienden. Als hij dat doet, dan ontnemt hij aan Norbanus al zijn populariteit. Je kunt er zeker van zijn, dat hij hem met volle zeilen voorbij vaart. Trouwens, wat heeft die Norbanus nu eigenlijk voor ons gedaan! Hij gaf ons gladiatoren, die geen sestertius waard waren, oude afgeleefde kereltjes; als je er tegenaan geblazen had, waren zij omgevallen. Neen, dan heb ik wel flinkere kerels met de wilde dieren zien vechten. De ruiters, die Norbanus liet doden, waren niet veel groter, dan de figuurtjes, die je soms op lampen ziet afgebeeld; je zou ze voor hanen hebben kunnen houden; de een was een oude knol, de ander had een horrelvoet, de derde, die de plaats innam van de man, die in het eerste tweegevecht gedood werd, was niet veel meer dan een lijk, dat de plaats van een ander lijk innam en had doorgehakte kniepezen. Er was maar één kerel met wat pit, een Thraciër; en die vocht nog volgens een van buiten geleerd lesje. Tenslotte zijn allen na afloop der voorstelling geseseld, want het publiek riep niets anders dan: 'Geeft hun er van langs' Het waren echte wezels. 'Toch heb ik jullie een voorstelling gegeven' zei hij. 'En ik heb geapplaudiseerd' zei ik. 'Reken het maar eens na; ik gaf je meer terug dan ik zelf kreeg. De ene dienst is de andere waard.'

46. U kijkt net, Agamemnon, of u zeggen wilt: Wat is die vervelende kerel daar aan het leuteren! Dat komt omdat u, die de kunst van spreken zo goed verstaat, geen mond open doet. U staat in stand boven ons, en daarom lacht u om die verhalen van ons, eenvoudige luitjes. Wij weten wel, dat u razend geleerd bent. Ik zou u op een goede keer wel eens willen overhalen, om op mijn boerderij te komen en mijn huisjes te bekijken. Wij zullen wel wat te bikken krijgen b.v. een kippetje, een paar eitjes; het zal heel aardig zijn, al heeft het slechte weer dit jaar alles in de war geschopt. Maar we zullen wel wat vinden, om onze buik mee te vullen. En mijn **cicaro** wordt al zo groot, dat hij bij u les kan nemen. Hij kent de tafel van 4 al; als hij geluk heeft te blijven leven, dan zult u aan hem een geschikt **knechtje** (SERVULUS) hebben. Wanneer hij vrije tijd heeft, dan zit hij maar op zijn lei te kijken. Het is een vlugge jongen en een goed soort jongen, al is hij ook letterlijk gek op vogels. Ik heb al drie van zijn putters de nek omgedraaid, en hem verteld, dat de wezel ze opgegeten had. Maar toen had hij weer een ander stokpaardje en zo doet hij nu niets liever dan schilderen. Bovendien is hij al met het Grieks begonnen en hij krijgt al plezier in

*het Latijn, hoewel zijn leermeester een pedante kerel is, die geen voet bij stuk houdt, en zelden komt. Hij heeft wel genoeg kennis, maar plezier om met de jongen te werken heeft hij niet. Ik heb nog een onderwijzer niet bijzonder knap, maar iemand, die zich vele moeite geeft, en hij leert mijn zoonje meer dan hij zelf geleerd heeft. Hij komt gewoonlijk op feestdagen bij ons aan huis, en is tevreden met alles, wat men hem geeft. Ik heb voor mijn **knaap** (PUER) ook van die boeken met rode titels gekocht, omdat ik wil, dat hij ook wat thuis raakt in de wet: dat komt de familie van pas. In kennis van de wet zit wel een broodje. Want van de letterkunde weet hij nu genoeg. Heeft hij geen zin in de rechten, dan heb ik besloten hem een ambacht te laten leren; hij kan kapper worden, veilingmeester of het liefst nog zaakwaarnemer; want die kennis kan niemand hem afnemen, dan alleen de onderwereld. Daarom herhaal ik iedere dag opnieuw: 'Primigenius, geloof me, alles wat je leert, dat leer je voor jezelf. Daar heb je nu die zaakwaarnemer Phileros; als die niets geleerd had, dan had hij niets te eten. Kort geleden sjouwde hij nog met koopwaar op zijn rug en nu zet hij een hoge borst tegenover Norbanus. Een goede opleiding betekent een schat van geld, en wat je geleerd hebt, dat blijft je eeuwig bij.'* "

47. Dergelijke gesprekken waren aan de gang, toen Trimalchio weer binnenkwam, zich het voorhoofd afveegde en zijn handen met wat reukwater waste. Na een korte poos sprak hij: "Neemt me niet kwalijk vrienden; al verscheidene dagen is mijn buik niet in orde. Ook de dokters weten niet, wat ze er aan moeten doen. Toch heeft een beetje granaatappelschil en hars opgelost in azijn me wat geholpen. Maar ik hoop dat hij weer gauw zijn plicht zal doen, anders rommelt mijn maag met het geluid van een os. Als iemand van jullie even weg wilt gaan, hoeft hij zich niet te schamen, niemand onder ons is van hout, ik geloof niet, dat er een groter kwelling is, dan inhouden. Het is het enige dat zelfs Jupiter niet kan verbieden. Jij lacht maar, Fortunata, maar iedere nacht houd je me daardoor uit de slaap. Zelfs aan tafel verbied ik niemand om te doen, wat hij niet laten kan, en dokters keuren af dat men zich inhoudt. En zo nodig, alles staat buiten klaar, water, stilletjes en de andere kleinigheden. Geloof me de gassen stijgen naar het hoofd en veroorzaken een zinking in het hele lichaam. Ik ken een boel mensen, die op die manier gestorven zijn, omdat ze niet ronduit voor de waarheid wilden uitkomen." Wij bedankten hem voor zijn vriendelijkheid en inschikkelijkheid en onderdrukten telkens ons lachen lang door een teug wijn. Wij wisten echter dat wij nog niet, zoals men zegt, de hoogste top der genietingen beklommen hadden, maar dat wij eerst halverwege waren. Want zodra de tafel onder orkestbegeleiding was afgenomen, werden drie witte varkens, van muilbanden en belletjes voorzien, in de zaal binnengebracht. "een daarvan," zoo vertelde de **slaaf die de namen der spijzen moest opnoemen** (NOMENCLATOR), "is twee jaar oud, het andere drie en het derde zes jaar." Ik dacht eerst dat er kunstmakers waren binnen gekomen en dat de varkentjes, zoals men dat soms op straat kan zien, enige kunstjes zouden vertonen. Maar Trimalchio stelde deze verwachting teleur door de vraag: "welk van die varkens willen jullie onmiddellijk toebereid zien voor de maaltijd? Want een kip, ragout en andere dergelijke wisselasjes kan de eerste de beste boer ook klaar maken. Maar mijn koks braden in een ogenblik hele kalveren in hun braadpannen." Toen liet hij dadelijk een kok roepen, en gebood hem, zonder onze keuze af te wachten, het oudste varken te slachten. Daarop vroeg hij met luide stem: "Tot welke **slavenafdeling** (DECURIA) behoort jij?", en toen hij antwoordde: "Tot de veertigste," zei Trimalchio: "Ben jij gekocht, of hier geboren?" "Geen van beide," antwoordde de kok: "Pansa heeft mij aan U bij testament vermaakt." "Zorg er dan voor, dat je de spijzen netjes opdient," zei Trimalchio, "of ik verlaag je tot de afdeling loopjongens." De kok, die op deze wijze aan de macht van zijn meester was herinnerd, volgde het aanstaande gerecht naar de keuken.

48. Trimalchio keek nu met vriendelijke blik naar ons, en zei: *"Als de wijn jullie niet bevalt, dan zal ik andere laten halen, maar je mot hem eer aandoen. Dank zij de Goden hoef ik nooit wijn te kopen, maar ieder merk, dat ons nu zo lekker smaakt, groeit op een van mijn landgoederen, dat ik nog niet ken. Het moet aan mijn bezittingen bij Tarracina en Tarentum grenzen. Ik ben nu van plan mijn landerijen door aankoop in Sicilië af te ronden, om, als ik eens naar Afrika wil, door eigen grondgebied te kunnen varen.*

Maar vertel mij eens, Agamemnon, over welk onderwerp heb je vandaag een declamatie gehouden? Want al ben ik geen advocaat, ik heb toch wat aan letterkunde gedaan, om er in eigen kring mijn nut mee te doen. Denk vooral niet, dat ik voor de studie mijn neus heb opgetrokken; ik heb twee bibliotheken, één van Griekse boeken en één van Latijnse. Zeg me daarom, als je wilt, het onderwerp van je rede." Toen Agamemnon antwoordde: *"Een arme en rijke man waren vijanden,"* vroeg Trimalchio: *"Wat versta je eigenlijk onder een arme man?"* "Rake vraag", zei Agamemnon, en vertelde hem de korte inhoud van zijn rede. Dadelijk daarop sprak Trimalchio: *"Als dat werkelijk gebeurd is, dan is het geen stof om over te debatteren, en als het niet gebeurd is, dan is het helemaal niets."* Toen wij deze en andere geestigheden met de meest enthousiaste loftuitingen hadden geprezen, ging Trimalchio voort: *"Vertel mij eens, waarde vriend Agamemnon, herinner je je de twaalf werken van Hercules, en die geschiedenis van Odysseus, hoe de Cycloop hem met een nijptang de duim omdraaide? Toen ik jong was, las ik die dingen in Homerus. En ik zag met eigen ogen de Sibylle in een flesje hangen, en telkens wanneer de kinderen vroegen: 'Sibylle, wat wil je?' antwoordde zij: 'k wil sterven' "*

49. Hij had nog niet al zijn geleerdheid uitgekraamd, of een schotel met het enorm grote zwijn nam de tafel in beslag. Wij spraken natuurlijk onze bewondering uit over de vlugheid van de kok, en zwoeren, dat zelfs een haan niet zo snel had kunnen gebraden worden, vooral, omdat het tamme varken veel groter scheen te zijn dan het wilde, dat wij kort tevoren gehad hadden. Toen Trimalchio het hoe langer hoe nauwkeuriger bekeek, zei hij eindelijk: *"Wat! Zijn de ingewanden er niet uitgenomen? Warempel niet, bij Hercules! Roep gauw de kok hier."* Toen de kok treurig bij de tafel kwam staan en zei dat hij vergeten had de ingewanden er uit te nemen, bulderde Trimalchio: *"Wat! Vergeten! Je zou denken, dat de kerel alleen maar vergeten had er wat peper en komijn bij te doen. Trek hem zijn kleren uit."* In een ogenblik was dit geschied. Bedroefd stond de kok tussen twee **geselslaven** (TORTORES). Nu begonnen allen Trimalchio te smeken: *"Zoiets komt wel meer voor,"* zei men, *"kom, scheld hem de straf kwijt; als hij het later nog eens doet, zal niemand van ons voor hem genade vragen."* Ik echter bleef streng en onbarmhartig en kon mij niet inhouden maar fluisterde Agamemnon in het oor: *"Drommels, dit moet een prul van een slaaf (SERVUS) zijn; wie kan nu vergeten de ingewanden uit een zwijn te halen? Ik zou het hem nog niet vergeven, als hij er bij een vis niet om gedacht had."* Maar Trimalchio deed dit niet, en zei, toen zijn gelaat weer vrolijk geworden was: *"Nu, daar je zo een slecht geheugen hebt, doe er dan hier de ingewanden maar uit."* De kok trok zijn kleren dus weer aan, nam zijn mes, en sneed met voorzichtige hand de buik van het zwijn hier en daar open; en ziet, het duurde niet lang, of uit de openingen, die door de druk van het gewicht nog groter werden, rolden saucijsjes en bloedworsten.

50. De **slaven** (FAMILIA) begonnen bij het zien van dit wonder in de handen te klappen en wensten Gaius geluk. De kok werd niet alleen met een dronk geëerd, maar ook met een zilveren krans, en tevens reikte men hem een beker op een schaal van Corinthisch metaal. Toen Agamemnon de beker nader bekeek, zei Trimalchio: *"Ik*

ben de enige, die echt Corinthisch metaal bezit." Ik verwachtte, dat hij op zijn gewone blufferige manier zeggen zou, dat zijn bekers hem regelrecht uit Corinthe gestuurd werden, maar hij maakte het beter. Hij zei: *"Misschien verlang je te weten, waarom ik alleen echt Corinthisch metaal bezit? Ik zal het zeggen: omdat de koopman, van wie ik het koop, Corinthus heet. En wat is nu Corinthisch anders dan wat van Corinthus komt? Maar jullie moet me niet voor zo onnozel houden, ik weet heel goed, hoe het Corinthische metaal ontstaan is. Toen Troja was ingenomen, liet Hannibal, een sluwe listeling, alle bronzen, gouden en zilveren beelden op één brandstapel brengen en in brand steken. Toen smolten de verschillende metalen tot één metaal samen. Van dit mengsel namen de goudsmeden wat af en maakten er borden, schotels en beeldjes van. Zo is dus Corinthisch metaal uit een mengsel ontstaan: het is geen vlees en geen vis. Jullie zult het mij niet kwalijk nemen, als ik het zeg; maar ik houd meer van glas, want in ieder geval riekt het niet zo lelijk. Ja, als het niet zo breekbaar was, dan had ik het nog liever dan goud; maar zoals glas nu is, heeft het geen waarde.*

51. *Er was echter een kunstenaar, die een glazen beker maakte, die onbreekbaar was. Men liet hem dan ook met het geschenk bij de keizer toe; vervolgens deed hij alsof hij de beker aan de keizer in handen gaf en liet hem op de grond vallen. De keizer ontstelde hevig, maar toen de kunstenaar de beker oprapte, was hij alleen een beetje gedeukt, alsof hij van brons was. Daarna haalde de man een hamertje uit zijn kleedplooï en gaf de beker op zijn gemak weer netjes de oude vorm terug. Toen de glasbewerker dat gedaan had, geloofde hij, dat de Olympus zich voor hem zou openen, vooral toen de keizer sprak: 'Is er nog een ander, die zulk glas kan maken, denk eens na.' Toen de kunstenaar hem ontkennend geantwoord had, liet de keizer hem onthoofden, omdat het goud, als dit bekend werd, net zoveel waarde zou hebben als slijk.*

52. *Van zilver vaatwerk houd ik bijzonder veel. Ik heb wel 100 bekers van 13 liter inhoud. Op een daarvan is voorgesteld, hoe Cassandra haar zonen vermoordt. En de dode kinderen liggen zo natuurlijk, dat je ze voor levend zou houden. Dan heb ik nog duizend drinkbekers, die Mummius aan mijn patroon heeft nagelaten. Hierop is afgebeeld, hoe Daedalus Niobe in het Trojaanse paard opsloot. Ook staan de gevechten van Hermeros en Petraites op een van mijn bekers, allemaal loodzware bekers. Ja, ik zou mijn kunstgevoel voor geen geld willen verkopen."*

Terwijl hij dit vertelde, liet de **slaaf** (PUER) een beker vallen. Trimalchio zag hem en zei: *"Vooruit, gauw geef jezelf een klap, omdat je zo lompe bent."* Dadelijk trok de **knaap** (PUER) een lip en smeekte om genade, maar Trimalchio sprak: *"Waarom smee je mij, alsof ik je wat doen wil. Ik raad je aan, om aan jezelf te vragen, niet meer zo lompe te zijn."* Eindelijk schold hij hem op ons verzoek de straf kwijt en de **slaaf** (PUER), die vergiffenis gekregen had, liep rondom de tafel. Daarop riep Trimalchio: *"Water eruit, wijn erin."* Wij prezen de aardigheid zeer, en vooral Agamemnon, die wel wist hoe men weer een uitnodiging voor een diner kon krijgen.

Intussen dronk Trimalchio tengevolge der complimenten steeds met meer genoegen en riep reeds half dronken: *"Vraagt dan niemand van u, of mijn vrouw Fortunata eens wil dansen? Geloof me. Geen mens danst zo goed de cancan als zij."* Hij hief nu zijn handen boven het hoofd en bootste de pantomimedanser Syrus na, terwijl **alle slaven** (TOTA FAMILIA) in koor een Grieks liedje zongen. Hij zou dan ook als danser opgetreden zijn, als Fortunata hem niet iets in het oor gefluisterd had; Zij zal hem wel gezegd hebben, denk ik, dat dergelijke

dwaasheden niet met zijn waardigheid overeenkwamen. Nooit zag ik hem zo besluiteloos: nu eens hield hij zich uit eerbied voor Fortunata in, dan weer wilde hij zijn dans opnieuw beginnen.

53. Trimalchio's lust om te dansen werd plotseling geremd door de komst van een **actuaris**, die met luider stem voorlas, als was het uit een staatscourant: *"26 juli: op het landgoed bij Cumae, dat aan Trimalchio toebehoort, geboren 30 knaapjes(PUERI), 40 meisjes(PUELLAE). Van de dorsvloer naar de graanzolder gebracht 500.000 schepels tarwe; 500 ossen onder het juk gespannen. Diezelfde dag: de slaaf (SERVUS) Mithridates aan het kruis geslagen, omdat hij de beschermgod van onze meester had belasterd. Diezelfde dag, in de geldkist gelegd 10.000.000 sestertiën, omdat men er geen bestemming voor had. Diezelfde dag: in het Pompejaanse park brand uitgebroken, die ontstond in de woning van de vilicus Nasta."* "Wat," zei Trimalchio, "wanneer is dat Pompejaanse park voor mij gekocht?" "Het vorige jaar mijnheer," zei de **actuaris**; "daarom is het nog niet geboekt." Nu werd Trimalchio woedend, en sprak: "Wanneer voor mij een land gekocht is, waar ook, en ik heb het niet binnen een half jaar vernomen, dan wil ik niet, dat het mij in rekening wordt gebracht." Daarna werden beslissingen der aedilen voorgelezen, en de testamenten van jachtopzieners, waarin Trimalchio door een speciaal codicil buiten de erfenis was gehouden; dan de schuldvorderingen van de **vilici**, en over een vrijgelatene, die door een nachtwaker verstoten was, omdat zij betrapt was in de kamer van een badmeester, en over een **opzichter van het atrium** (ATRIENSIS), die naar Baiae was verbannen; tenslotte werd vermeld dat een **dispensator** in staat van beschuldiging was gesteld, en dat een vonnis was geveld in een proces tussen **kamerdienaars** (CUBICULARIUS).

Eindelijk kwamen de koorddansers. Een buitengewoon domme stoffel van een man stelde zich met een ladder op en liet een **knaap** (PUER) op de sporten en op het hoogste punt van de ladder dansen en zingen; daarop liet hij hem door brandende hoepels springen en gelastte hem een aarden pot met zijn tanden vast te houden. Trimalchio was de enige, die deze kunststukjes bewonderde. "Een ondankbaar vak" zei hij; "ik houd trouwens maar van twee dingen op de wereld, van koorddansers en van hoornblazers; alle andere amusements voor het oor beschouw ik als humbug. Ik had ook", ging hij voort, "toneelspelers gekocht om een Grieks stuk op te voeren maar ik heb ze liever een Atellaanse klucht laten spelen, en mijn Griekse fluitist moest voor mij geen andere dan Latijnse liedjes spelen."

54. Juist, toen hij dit zei, viel de **knaap** (PUER) van de ladder boven op Trimalchio's arm. De **slaven** (FAMILIA) schreeuwden van angst, en de gasten niet minder, niet om die pummel van een gastheer, die zij gaarne zijn nek hadden zien breken, maar uit vrees, dat het diner wel eens een onaangenaam einde kon hebben, en dat zij misschien gedwongen zouden zijn een sterfgeval te betreuren, dat hun zo koud liet als ijs. Toen Trimalchio luid kreunde en zijn arm bekeek, alsof hij gekwetst was, kwamen dokters aanhollen, en voor allen uit liep zijn vrouw Fortunata met loshangend haar, en een drinkbeker in de hand, terwijl zij uitriep: "O, wat ben ik ongelukkig, wat ben ik er ellendig aan toe!" Wat de **knaap** (PUER) betreft, die van de ladder gevallen was, deze wierp zich voor onze voeten en bad om vergiffenis. Ik vond het een vervelende geschiedenis, en was bang dat op deze smeebeden weer een grappige verrassing zou volgen, want ik was dat gevalletje met de kok nog niet vergeten, die verzuimd had de ingewanden uit het zwijn te halen. Daarom keek ik de hele eetzaal rond, of de wand toch nog niet opende, om een of andere verrassing te brengen, vooral toen men de **slaaf** (SERVUS) begon

te geselen, die de gekneusde arm van zijn heer met witte wol had omwikkeld, in plaats van purperen wol te gebruiken. Mijn vermoeden was niet zo ver mis: want in plaats van straf volgde een bevel van Trimalchio om de **knaap** (PUER) vrij te laten, opdat niemand zou kunnen zeggen, dat een zo groot man door een **slaaf** (SERVUS) gewond was.

55. Wij betuigden onze instemming met deze daad, en babbelden over de wisselvalligheid van het menselijk leven.

"Ja," zei Trimalchio, "*wij mogen deze gebeurtenis niet zonder een toepasselijk gedichtje laten voorbijgaan.*" Daarop vroeg hij dadelijk om een schrijftafeltje en, zonder zich lang met denken af te tobben, las hij de volgende verzen voor:

*"Wat men niet heeft verwacht ziet men dikwijls gebeuren,
Vaak beschikt de Fortuin buiten ons om wat zij wil.
Daarom geef ons, **knaap** (PUER), fijne Falernische wijn."*

Van dit epigram kwam het gesprek op de dichters en lange tijd werd de eerste rang aan Mopsus uit Thracië toegekend, tot Trimalchio opeens tot Agamemnon zei: "*Vertel mij eens, professor, welk verschil is er volgens uw mening russen Cicero en Publilius? Ik vind dat de eerste meer welsprekend was, en dat laatste meer levenslessen biedt. Kan men zich iets beters denken dan deze verzen:*

*Uw stad, Romein, gaat aan haar weeldezucht te loor.
Voor uwe tongen mest men vet de gulden pauw,
Wiens vederdos een Babylonisch kleed gelijkt.
Voor u sterft d'Afrikaanse kip en de kapoen;
Ja zelfs de kindervriend, d'uitheemse ooievaar,-
Die, vleugelklappend, op zijn tere poten loopt,
Die 's winters wegtrekt, en de zoele lente brengt -
Vindt nu zijn laatste rustplaats in een ijzeren pot,
Wat hebt gij toch aan paarden uit de Rode zee?
Is het soms, dat vrouwen met die zeegeschenken aan haar hals
In hartstocht schaamt'loos liggen in haar minnaars bed?
Wat baat smaragd dat groene kostbare schitterglas,
Wat geven u karbonkels van het Carthaagse land?
Zou soms uw braafheid beter blijken door hun glans?
Moet een getrouwde vrouw zich hullen in doorschijnend kleed.
Moet zij naakt te zien zijn door een wolk van dunne stof?*

56. "*Welke kunst,*" zei Trimalchio, "*dunkt u het moeilijkst na de letteren? Ik geloof, dat de dokter en de geldwisselaar het lastigste vak uitoefenen: de dokter, omdat hij weet wat de mensen van binnen achter hun ribben hebben en wanneer de koorts op komst is, hoewel ik de dokters niet kan uitstaan, omdat ze mij zo dikwijls anijswater voorschrijven; de geldwisselaar, omdat hij door de zilveren laag het koper moet ontdekken. Wat het*

stomme vee betreft, vind ik dat de ossen en de schapen het meest arbeidzaam zijn: de ossen omdat wij aan hun arbeid danken, dat wij brood eten, de schapen omdat zij maken, dat wij met hun wol kunnen pronken. En is dat niet schandelijk? Een mens eet schapenvlees en draagt een wollen tunica, Maar de bijen vind ik hemelse dieren, omdat zij honing spuwen, al zegt men ook dat zij die honing van Jupiter krijgen. Dat zij steken, vindt hierin zijn verklaring, dat bij iets zoets altijd iets onaangenaams komt."

Reeds was hij op het punt de wijsgeren te grazen te nemen, toen loten in een beker rondgegeven werden, en een daartoe bestemde **slaaf** (PUER) de lijst van geschenken voorlas, die de gasten mee naar huis mochten nemen, 'Misdadig zilver': een ham werd op tafel geplaatst, met een zilveren azijnstel er boven op. 'Een hoofdkussen': een stukje schapenhals werd aangeboden. 'Late wijsheid en smaad': zoute hardgebakken broodjes en een staak met een appel. 'Prei en perziken': een zwaard en een dolk. 'Mussen en een vliegenvanger': rozijnen en Attische honing. 'Iets voor diners en het zakenleven': een stukje vlees en schrijfgereedschap. 'Iets voor de hond en voor de voet': de gast kreeg een haas en een sandaal. 'Een murene (zeevis) en een letter': een muis die aan een kikker was gebonden en een bundel beetwortels. Wij lachten er geruime tijd om. Er waren honderden andere dergelijke cadeautjes, maar ik ben vergeten welke.

57. Toen Ascyrtos, zonder zich aan iets te storen, met omhoog geheven handen alles bespote en lachte, tot hij tranen in de ogen kreeg, werd een van Trimalchio's medevrijgelatenen woedend; het was juist degene, die een plaats boven mij aan tafel had. "*Waarom lach je toch, schaapskop?*" zei hij. "*Valt de verfijnde luxe van mijn meester niet in je smaak? Je bent natuurlijk rijker en je dineert gewoonlijk beter dan vandaag. Zo waar als ik hoop, dat de beschermgodin van deze plaats mij genadig moge zijn, zo waar zou ik, als ik naast hem aan tafel zat, wel een einde aan dat geblaat hebben gemaakt. Zo een rotte appel die anderen durft uit te lachen! Zo een dakloze, zo een nachtwandelaar, nog niet zoveel waard als zijn eigen water. Als ik rondom hem een kringetje waterde, zou hij niet weten waarheen hij moest vluchten. Ik word niet gauw kwaad, maar als het vlees slap wordt, dan komen de wormen. Hij lacht maar wat heeft hij voor reden om te lachen? Is hij uit kostbaarder stof gemaakt dan andere mensen? Ben jij een Romeins ridder? Ik ben een koningszoon. Waarom ik dan **slaaf geweest ben** (SERVIRE), zul je zeggen. Doordat ik mij zelf vrijwillig in **slavernij** (SERVITUS) begeven heb en liever Romeins burger wilde worden dan een belastingbetalend vorstje. Ik hoop, dat mijn leven niemand aanleiding geeft tot spot. Ik ben niet minder waard dan andere mensen; loop blootshoofds op straat; ben niemand een koperen duit schuldig; ben nog nooit voor de rechtbank geweest; niemand heeft op het Forum tegen mij gezegd: 'Betaal wat je schuldig bent.' Ik heb een paar stukjes land gekocht; ik bezit wat geld; ik geef 20 magen te eten, zonder nog van mijn hond te spreken; mijn **medeslavin** (CONTUBERNALIS) heb ik vrijgekocht, opdat niemand aan haar kleed zijn handen zou kunnen afdrogen. Duizend denarii heb ik voor mijn eigen vrijheid betaald. Ik ben tot sevir benoemd, zonder dat het mij een cent heeft gekost. Ik hoop dan ook in zulke omstandigheden te sterven dat ik mij na mijn dood niet behoef te schamen. Maar heb jij het zo druk, dat je geen tijd hebt, om eens achter je te kijken? Je ziet wel een luisje bij een ander maar niet de schapenluis bij jezelf. Jij bent de enige die ons belachelijk vindt. Daar zit je leermeester, een man op leeftijd; aan hem bevallen wij. Jij melkmuil, je zegt geen boe of ba, je bent een hol vat, een natte leren riem; neen, je bent nog slapper, maar niet beter. ben je rijker dan ik? Eet dan 's middags tweemaal en tweemaal 's avonds. Ik heb liever mijn krediet dan schatten geld. In een woord, wie heeft mij ooit hoeven te manen? Veertig jaar **heb ik gediend** (SERVIRE), maar niemand heeft ooit geweten, of ik een*

slaaf (SERVUS) was of een vrij man. Ik was nog een jongen met lang haar, toen ik hier in de stad kwam; de basilica was nog niet gebouwd. Ik heb gedaan, wat ik kon, om het mijn heer naar de zin te maken, een hooggeëerd en waardig man, wiens vingernagel meer waard was, dan jij van het hoofd tot de voeten. Er waren mensen in huis, die mij nu en dan beentje wilden lichten, maar dankzij zijn beschermgeest wist ik mij boven water te houden. Dat is pas ware verdienste, want als vrij man op de wereld te komen is net zo makkelijk als te zeggen: 'Kom eens hier.' Wat staar je me nu aan als een bok in een veld met paardebonden?"

58. Na deze woorden barstte Giton, die achter ons stond zeer ongepast in een schaterend gelach uit, dat hij reeds lange tijd had trachten te onderdrukken. Toen Ascylos' tegenstander dit bemerkte, richtte hij zijn scheldwoorden tegen Giton en zei: *"Begin jij ook al te lachen, jij gekrulde ui? Hebben wij soms het Saturnaliënfeest, zeg is het nu december? Wanneer heb je 5% betaald? Wat wil dat galgenaas, dat ravenvlees? Ik zal er voor zorgen, dat je de toorn van Jupiter eens voelt, jij en die man, die je niet onder de duim houdt. Zo waar als ik steeds genoeg brood hoop te hebben laat ik je uit vriendelijkheid jegens mijn gastheer met rust: anders had ik je op staande voet je verdiende loon gegeven. Wij hebben hier allemaal veel plezier, maar die lui, die je niet onder de duim houden, zijn nonsenskerels. Het is waar, wat het spreekwoord zegt zo de heer zo de knecht. Ik kan me haast niet inhouden, en toch ben ik geen driftkop, maar wanneer ik begin, dan geef ik zelfs om mijn moeder geen twee duiten. Maar ik beloof het je, ik zal je op straat wel krijgen, jou rat, jou molshoop. Mijn groei mag stilstaan, als ik je meester niet klein krijg, en jou zal ik ook niet sparen, al schreeuw je zo hard, dat Jupiter het op de Olympus kan horen. Ik zal maken, dat je mooie, lange haren en je meester, die geen 2 duiten waard is, je geen zier helpen. Enfin, ik zal je onder handen nemen; of ik ken mezelf niet of je zult me voortaan niet meer uitlachen, al had je ook een vergulde baard zoals een godenbeeld. Ik zal maken, dat de godin Athene het jou betaald zet en ook je meester, die je het eerst heeft leren gehoorzamen. Ik heb geen wiskunde, geen kritiek en andere dwaasheid geleerd, maar ik kan opschriften op steen lezen ik kan munt, maat en gewicht door 100 delen. Kort en goed, laten wij, als je wilt, een weddenschap aangaan; Kom op, hier is mijn inzet. Dan zul je zien, dat je vader het schoolgeld voor jou voor niets heeft uitgegeven, al ken je dan ook retorica. Zie eens: 'Welk lichaamsdeel ben ik, ik ga in de lengte, ik ga in de breedte'. Los dit raadsel eens op. Luister nu verder: 'Welk deel van ons beweegt zich en komt toch niet van zijn plaats, welk deel van ons groeit en wordt kleiner'. Je loopt heen en weer, staat met je mond vol tanden en tobt je af als een muis die in een pot gevallen is. Houdt dus je mond of houdt op, je meerdere te hinderen, je meerdere zeg ik, die zich net zoveel van je aantrekt, alsof je niet geboren was. Denk je misschien, dat ik bewondering heb voor die bukshouten ringen, die je van je meisje gestolen hebt? Moge Occupo mij genadig zijn. Laten wij naar het Forum gaan, en geld ter leen vragen. Dan zul je zien, dat deze eenvoudige ijzeren ring van mij krediet heeft. Een mooi ding zo een halfverdrongen vos als jij bent. Zowaar moge ik goede zaken doen en onder zo gelukkige omstandigheden doodgaan. Dat de mensen bij mijn begrafenis zweren, zowaar als het een feit is, dat ik jou overal met opgeschorte toga achtervolgen zal. Een mooie meneer, die je zo een opvoeding geeft; het is een idioot in plaats van een opvoeder. Neen, dan hebben wij andere les gehad. Mijn onderwijzer zei altijd: 'Alles in orde, jongens? dan regelrecht naar huis; niet overal rondgluren, past op, dat je de grote mensen niet bespot'. Maar nu zijn het allemaal jongens van niks; Geen een is twee duiten waarden. Ik, zoals je me hier ziet; ik dank de goden voor alles wat ik in mijn tijd heb geleerd."*

59. Ascylos wilde juist op deze stortvloed van verwijten antwoorden, maar Trimalchio sprak, verheugd over de

welsprekendheid van zijn medevrijgelatene: "*Kom, nu geen gekibbel meer laten wij ons liever amuseren en jij Hermeros spaar dat ventje een beetje. Zijn bloed raakt snel aan het koken, wees jij nu wijzer dan hij. In deze soort dingen is de overwonnenen de eigenlijke overwinnaar. Toen jij nog een jong haantje was, jij kraaide jij ook kukeleku en verstand had je niet. Laat ons daarom, wat veel beter is, weer opnieuw vrolijk zijn en eens naar de Homeristen kijken.*" Tegelijkertijd trad een schaar Grieken en Trojanen binnen, die met de lansen tegen hun schilden sloegen. Trimalchio ging op een kussen zitten, en toen de Homeristen een dialoog van Griekse verzen hielden, zoals zij dat met veel bombarie plegen te doen, las hij met zingende stem een Latijnse tekst voor. Toen kort daarop een pauze intrad zei hij: "*Weet ge welk stuk ze opvoeren? Er waren eens twee broers, Diomedes en Ganymedes; die hadden een zuster Helena. Agamemnon roofde haar en bood in haar plaats aan Diana een hinde aan. Homerus vertelt nu, hoe de Trojanen en Parentijnen met elkaar vochten. Agamemnon won het natuurlijk en gaf zijn dochter Iphigenia aan Achilles tot vrouw. Daarom werd Ajax krankzinnig; hij zal u dadelijk de inhoud van het stuk verduidelijken.*" Toen Trimalchio dat gezegd had, hieven de Homeristen een geschreeuw aan, en midden tussen de door elkaar lopende **slaven** (FAMILIA) werd op een schotel van 200 pond een gekookt kalf binnengebracht met een helm op zijn kop. Daarachter liep Ajax, die met getrokken zwaard, als een waanzinnige, op het kalf inhakte. En terwijl hij nu eens met de punt, dan weer met de platte kant van zijn zwaard om zich heen sloeg, prikte hij de stukken vlees aan de punt en verdeelde het kalf onder de verbaasde gasten.

60. Wij hadden niet lang de tijd om deze smaakvolle verrassingen te bewonderen; want plotseling begon de zoldering te kraken en de hele zaal dreunde. Ontsteld sprong ik op, want ik was bang, dat door het plafond een of andere koorddanser naar beneden zou dalen. Ook de overige gasten, die niet minder verwonderd waren dan ik, rekten hun halzen en keken vol spanning naar het nieuws, dat de hemel hun zou verkondigen. En ziet, plotseling ging het plafond open., en een ontzaglijk grote hoepel, die ongetwijfeld van een geweldig groot vat was afgenomen, daalde naar beneden; aan deze hoepel hingen in het rond gouden kransen met flesjes odeur. Terwijl men ons verzocht deze als geschenken in ontvangst te nemen, keek ik weer naar de tafel. Daarop was al weer een blad met koeken geplaatst, en in het midden stond een door de bakker vervaardigde Priapus, die, zoals dat gewoonlijk het geval is, in zijn tamelijk wijde schort allerlei boomvruchten en druiven droeg. Wij strekten begerig onze handen naar deze lekkernijen uit, en dadelijk daarna verwekte een nieuwe verrassing weer grote vrolijkheid. Uit koeken en vruchten spoot bij de geringste aanraking saffraan, en deze onaangename vloeistof kwam ons zelfs in de mond. In de mening, dat dit gerecht, dat men een ritueel vocht was besprenkeld, een godsdienstige betekenis had, stonden wij op en zeiden: "*De keizer, de vader des vaderlands, heil.*" Toen na deze huldinging enigen van ons naar de vruchten grepen, vulden ook wij onze servetten: vooral ik zelf, omdat ik meende, dat ik Giton's kleedplooï niet genoeg met geschenken kon vullen.

Ondertussen traden **drie knapen** (PUERI) binnen in korte witte tunica's gekleed; twee hunner plaatsten op de tafel Larenbeeldjes met gouden medailles om de hals; de derde gaf een schaal wijn rond en riep: "*Goden, wees ons genadig.*" Trimalchio vertelde ons, dat de een Profijtman, de tweede Geluksman, en de derde Winstman heette. Daarop bracht men een sprekend-gelijkende buste van Trimalchio zelf, en daar ieder dit beeldje eerbiedig kuste, waagden wij het niet, ons aan deze plicht te onttrekken.

61. Toen daarop ieder zichzelf '*goed verstand en goede gezondheid*' had gewenst, wendde Trimalchio zich tot

Niceros en zei: "Gewoonlijk ben je vrolijker aan de maaltijd dan nu; ik weet niet waarom je zo stil bent en geen mond opendoet. Vertel ons eens dat avontuur, dat je beleefd hebt, als je mij een genoegen wilt doen." Daarop zei Niceros, door de hartelijkheid van zijn vriend gestreeld: "Alle winst mag mijn neus voorbijgaan, als ik niet reeds lang van vreugde zwel, omdat je zo vriendelijk voor mij bent. Laten wij ons daarom eens echt amuseren, al ben ik ook voor die geleerde mensen bang dat ze mij zullen uitlachten. Maar laat ze hun gang maar gaan; ik zal de geschiedenis toch vertellen, want wat schaadt mij zo een lacher? Het is beter zelf een grappige geschiedenis te vertellen, dan dat men er een over mij vertelt. ' Toen hij dat had gezegd' (zou Vergilius zeggen) begon hij het volgende verhaal te vertellen: "Toen ik nog **een slaaf was (SERVIRE)**, woonden wij in een nauw straatje; nu behoort het huis aan Gavilla. Daar werd ik (zoals de goden dat soms willen) verliefd op de vrouw van de kroeghouder Terentius; jullie hebt haar wel gekend, Melissa, dat vrouwtje uit Tarentum, een allerliefst dikkerdje. Maar ik hield van haar niet om haar schoonheid, of uit wellust, maar meer omdat ze zo een goed karakter had. Wat ik ook aan haar vroeg, nooit zei ze 'neen'; als zij een as verdiende, dan kreeg ik er de helft van; wat ik spaarde, ging in haar beurs, en nooit heeft ze mij een stuiver te kort gedaan. De man van deze vrouw nu, kwam op een keer te overlijden, ergens buiten op het land. Daarom zette ik alle zeilen bij, om haar te bezoeken, want in het ongeluk (zegt het spreekwoord) leert men zijn vrienden kennen.

62. Nu wilde het toeval, dat mijn meester naar Capua was gegaan, om oude lorren te verkopen. Ik maakte van de gelegenheid gebruik, en haalde een gast, die wij hadden, over, mij tot de vijfde mijlpaal te vergezellen. Het was een militair, sterk als de hel. Omstreeks de tijd, dat de hanen beginnen te kraaien, gingen we op weg; de maan scheen zo helder als de zon tegen de middag. Op een gegeven ogenblik liep onze weg dwars door een begraafplaats; mijn metgezel verwijderde zich in de richting van de zerken; ik zat een deuntje te neurïen en telde de grafstenen. Toen ik weer naar mijn vriend keek zag ik dat hij zich uitkleedde en al zijn kleren aan de kant van de weg legde. Het hart klopte me in de keel; ik stond er als een dode; want hij waterde en kringetje rondom zijn kleren en veranderde plotseling in een wolf. Je moet niet denken, dat ik gekheid verkoop; ik zou niet liegen, al kon ik er een erfenis mee verdienen. Maar, wat ik zeggen zou, toen de man een wolf geworden was liet hij een gehuil horen en vluchtte het bos in. Eerst wist ik niet waar ik was; toen kwam ik dichterbij, om zijn kleren op te rapen, maar ziet, die waren versteend. Als ooit iemand haast van angst stierf, dan was ik het. Toch trok ik mijn dolk en de hele weg langs, sloeg ik naar alle spoken, tot ik het landhuis van mijn vriendin bereikte. Ik zag er uit als een geest, toen ik binnenkwam; het was bijna mijn laatste uur geweest; het zweet stroomde me langs mijn dijen; mijn ogen staarden als die van een dode, ik kon maar niet tot mijzelf komen. Melissa was verwonderd dat ik zo laat kwam en zei: 'Wanneer je vroeger was gekomen, dan had je ons tenminste kunnen helpen; want een wolf is het erf binnengedrongen en geeft alle vee als een slager geslacht. Maar hij heeft er geen plezier van gehad, al is hij ons ontvlucht; want onze slaaf (SERVUS) heeft zijn hals met een lans doorboord.' Toen ik dat hoorde, kon ik geen oog meer dicht doen. Maar bij het aanbreken van de dag rende ik als een bestolen herbergier nar het huis van mijn meester Gaius terug. Aangekomen op de plaats, waar de leren versteend waren, vond ik niets dan bloed. Maar bij mijn thuiskomst lag de soldaat in zijn bed als een os, en een arts verbond zijn hals. Toen begreep ik, dat de man een weerwolf was, en van dat ogenblik af kon ik geen stukje brood meer met hem eten, al hadden ze me ook halfdood geslagen. Laten anderen er van denken wat ze willen; maar als ik onwaarheid spreek mag jullie beschermgeest mij straffen."

63. Toen allen ten hoogste verbaasd waren, zei Trimalchio: *"Ik wil geen kwaad zeggen van je verhaal, maar ik heb er kippenvel van (dat kun je gerust geloven) omdat ik weet, dat Niceros geen leugens vertelt, want hij is betrouwbaar en geen kletser. Maar ik zal jullie zelf ook eens een griezelige geschiedenis vertellen; het is een verhaal net zo merkwaardig als dat van de ezel, die op het dak geklommen was. Toen ik nog een aardig slaafje was met lange haren (CAPILLATUS) (want ik leefde van mijn jeugd af als een weeldepop), stierf de lievelingsslaaf (DELICATUS) van mijn meester, een parel van een jongen, die volmaakt was in alle mogelijke opzichten. Terwijl zijn bedroefde moeder hem beweende en een groot aantal van ons aan de rouw deelnamen, begonnen plotseling vampiers voorbij te snorren; je zou gedacht hebben dat een haas door een hond werd nagejaagd. Nu hadden wij in die dagen een Cappadocier, een lange, sterke slaaf (SERVUS), die de dapperheid zelf was. Hij had een woedende stier wel kunnen optillen. Die kerel trok dapper zijn zwaard en liep naar buiten, nadat hij zijn linkerhand zorgvuldig had ingewikkeld; daarbij doorboorde hij een der vampiers ongeveer op deze plaats (wat ik aanraak moge gezond blijven). Wij hoorden een gezucht, maar (ik wil niet liegen) de vampiers zelf zagen wij niet. Toen de stumper terug was, wierp hij zich op zijn bed: zijn hele lichaam was bont en blauw, alsof hij afgeranseld was, omdat de boze hand hem had aangeraakt. Daarop sloten wij de huisdeur weer en gingen aan het werk, maar toen de moeder het lichaam van haar overleden zoontje wilde omarmen, zag zij al tastende een bundel stro. Hij had geen hart, geen ingewanden, niets; de vampiers hadden de knaap geroofd en er een strooien pop voor in de plaats gelegd. Jullie moet het werkelijk geloven: er bestaan heksen: Dat zijn de vampiers van de nacht, en zij keren alles ondersteboven. Wat die lange slungel betreft, die kreeg nooit meer zijn gezonde kleur terug en stierf enige dagen later krankzinnig."*

64. Wij hoorden dit even verbaasd als goedgelovig aan, en terwijl wij de tafel kusten, baden wij tot de vampiers, thuis te blijven gedurende de tijd, dat wij van de maaltijd terug zouden keren.

Ondertussen kwam het mij voor, dat er meer lampen brandden dan eerst en dat de aanblik van de gehele zaal veranderd was, toen Trimalchio zei: *"Zeg eens, Plocamus, vertel jij niet eens wat? Amuseer jij ons niet eens? Anders was jij altijd gezelliger, je droeg dialogen uit toneelstukken voor, en zong liedjes. Helaas, al die genoeglijke dingen behoren tot het verleden."* "Mijn tijd," antwoordde Plocamus, *"is voorbij, sinds ik aan podagra lijd. Maar toen ik nog jong was, had ik bijna de tering gekregen door het vele zingen. Dansen, voordragen en imiteren van de gesprekken in een kapperszaak. Wie was daarin ooit mijn evenknie, behalve die Apelles alleen?"* Toen bracht hij zijn hand aan de mond en floot een afschuwelijk deuntje, waarvan hij later zei, dat het een Grieks liedje was.

Toen Trimalchio de trompetblazers had nagedaan, keek hij naar een slaafje (DELICIAE), dat hij Croesus noemde. Het was een knaap (PUER) met zere ogen en vuile tanden, die een zwart ongemanierd dik hondje in een groen windsel wikkelde; vervolgens legde hij een half brood op de rustbank en voerde het dier ofschoon het zich uit verzadiging verzette. Hierdoor werd Trimalchio aan zijn plicht herinnerd en beval Scylax te halen 'de beschermer van het huis en zijn bewoners' zoals hij zei. Onmiddellijk werd een reusachtige hond aan een ketting binnengebracht; er door een trap van de portier aan herinnerd, dat hij moest gaan liggen, strekte hij zich voor de tafel uit. Daarop wierp Trimalchio hem een stuk wittebrood toe en zei: *"Niemand in het hele huis houdt meer van mij dan deze hond."* Daar de jongen (PUER) zich ergerde, dat Trimalchio Scylax zo uitbundig prees, zette hij zijn

hondje op de grond en hitste hem op om Scylax nijdig te maken. Deze laatste vulde naar hondengewoonte de zaal met een afschuwelijk geblaf en scheurde Croesus' Parel bijna in stukken. En de storing bleef niet bij deze vechtpartij, mar er werd een kandelaar omgeworpen die op de tafel viel, alle kristallen glazen brak en verscheidene gasten met kokende olie bespatte. Om niet de indruk te geven, dat hij boos was over de aangerichte schade, gaf Trimalchio de **knaap** (PUER) een kus en liet hem op zijn rug klimmen. De jongen gebruikte zonder talmen Trimalchio als paard, klopte hem meermalen met platte hand op de schouders en riep lachend: "Bok, bok, hoeveel hoorns?"

Toen Trimalchio wat bedaard was gaf hij het bevel, om in een grote schaal wijn te mengen, en aan ieder der **slaven** (SERVI) die voor de voeten der gasten zaten, een dronk aan te bieden met de bepaling: "*Wanneer een van hen niet wil drinken, giet hem dan de wijn over zijn hoofd. Overdag ernstig, maar 's avonds vrolijk!*"

65. Na deze uiting van vriendelijkheid volgden lekkernijen, waaraan ik niet dan met walging terugdenk, als je mij geloven wilt. Want in plaats van lijsters zette men ons vetgemeste kippen voor, en gepocheerde ganzeneieren, die Trimalchio ons met alle geweld wilde laten opeten terwijl hij zei dat de kippen geen beentjes meer hadden.

Ondertussen klopte een lictor aan de deur van de zaal, en een in het wit geklede man, die zeker van een partijje kwam, trad met een groot gevolg binnen. Door zijn deftigheid geïntimideerd dacht ik, dat er een *praetor* binnen was gekomen. Ik maakte daarom aanstalten om op te staan en mijn blote voeten op de grond te zetten. Maar Agamemnon lachte om mijn onrust en zei: "*Houd je toch kalm, gekke kerel, het is Habinnas maar, een sevir en eigenaar van een steenhouwerwerkplaats, die de naam heeft, dat hij de beste grafmonumenten levert.*"

Door deze woorden gerustgesteld, ging ik weer aanliggen. Terwijl ik de binnentredende met grote verbazing aanstaarde. Hij was reeds aangeschoten, en steunde met zijn handen op de schouders van zijn vrouw; hij was met verscheidene kransen versierd en geparfumeerd water liep hem van zijn voorhoofd tot in de ogen. Habinnas ging op de ereplaats zitten en vroeg dadelijk om wijn en warm water. Trimalchio, die plezier had in zijn vrolijkheid, liet een nog grotere beker voor zichzelf komen en vroeg hoe hij ontvangen was. "*Het heeft mij aan niets ontbroken.*" zei hij, "*alleen miste ik jou, maar in gedachten was ik hier. Het was er keurig in orde, dat kan ik je verzekeren. Scissa heeft een schitterend lijksmaal voor haar overleden slaaf (SERVUS) gegeven, die zij, toen hij gestorven was, vrij verklaard had. Ja, zij zal nog een aardig sommetje aan de ontvanger der belastingen moeten betalen; want ze taxeerden de overledene op 50.000 sestertiën. Maar niettegenstaande dat was het er heel gezellig, ofschoon wij uitgenodigd werden de helft van hetgeen dat wij dronken over zijn gebeente uit te gieten.*"

66. "Maar, wat kregen jullie te eten?" vroeg Trimalchio. "Ik zal het je vertellen," was het antwoord. "...als ik kan; want ik heb zo een slecht geheugen, dat ik vaak mijn eigen naam vergeet, wij hadden dan eerst een zwijn, dat met worsten was behangen, daar omheen saucijsjes en zeer goed toebereide kippenmaagjes, biet, zelfgebakken brood met zemelen, dat ik liever eet dan wittebrood, want er zit meer voedsel in en het is gezonder voor me. Het daarop volgende gerecht was koude taart met uitstekende Spaanse wijn. Die op warme honing was gegoten. Van de taart at ik niets, maar aan de honing deed ik me duchtig te goed. Rondom lagen erwten en wolfsbonen, noten naar believen, en voor ieder een appel. Ik heb er twee meegenomen; ziet, ik heb ze in mijn servet gerold, want als ik niets voor mijn **slaafje** (VERNULA) meebreng, krijg ik een standje. Maar daar

herinnert mijn vrouw mij aan iets. Als hoofdschotel hadden wij een stuk berenvlees; toen Scintilla zo onvoorzichtig was geweest daarvan te proeven moest zij zo hevig overgeven dat haar ingewanden er bijna uitkwamen. Ik zelf at er meer dan een pond van. Want het vlees smaakt net als wild zwijn. Trouwens, ik zeg het maar, als een beer een mens opeet, met hoeveel meer recht mag een mens dan een beer opeten? Tenslotte hadden wij zachte wijn glas met mostsap, een alikruik voor ieder, en stukje pens, lever op een schotelletje, gepocheerde eieren, raap en mosterd en een schotel, gevuld met een soort koeienvla, en daarmee basta. Ook werd de schaal ingemaakte olijven opgediend, waarvan sommigen brutaalweg drie handen vol tegelijk namen. De ham lieten wij maar onaangeroerd.

67. *Maar vertel mij eens, waarom is Fortunata niet aan tafel?" "Ken je haar zo slecht?" zei Trimalchio. "Als zij het tafelzilver niet opgeborgen heeft, en de kliekjes niet onder de **slaven** (PUERI) heeft verdeeld, dan wil zij geen druppel water in de mond nemen." "Maar", zei Habinnas, "als zij niet aan tafel komt, ga ik er vandoor," en hij was reeds op het punt om op te staan en zou dit ook werkelijk gedaan hebben als Fortunata niet op een gegeven teken , door **alle slaven** (TOTA FAMILIA) meer dan viermaal was geroepen. Zij kwam dus, terwijl haar bovenkleed door middel van een gele gordel zo hoog opgetrokken was, dat daaronder een kersrode tunica te voorschijn kwam, en ook haar gedraaide beenringen en Griekse met goud geborduurde muiltjes. Daarop droogde zij haar handen aan een doek die aan haar hals hing, af en nam plaats op de sofa, waarop Scintilla, de vrouw van Habinnas lag, en terwijl zij deze, die van plezier in de handen klapte een kus gaf zei ze: "Krijg ik je eindelijk weer eens te zien?"*

Op een gegeven ogenblik kwam het zover, dat Fortunata haar armbanden van haar geweldig dikke armen afnam en ze aan Scintilla toonde, die een en al bewondering was. Tenslotte ontdeed zij zich ook van haar beenringen en haar haarnetje, waarvan zij zei dat het zuiver goud was. Trimalchio bemerkte dit, liet al haar juwelen brengen en sprak: "Dat zijn nu de klusters van een vrouw: zo halen zij ons arme sukkel het vel over de oren. Zes en een half pond moeten haar sieraden wegen. Toch heb ik zelf nog een armband van tien pond, die gemaakt is uit de duizendste offerpenning van mijn winst ter ere Mercurius." Tenslotte liet hij, opdat men hem niet voor een opsnijder zou houden, een weegschaal halen en rondgeven om de juistheid van het genoemde gewicht te bewijzen . Scintilla was al even blufferig, want zij nam van haar hals een gouden doosje dat zij haar talisman noemde. Vervolgens haalde zij daaruit 2 oorbelletjes tevoorschijn. Gaf die op haar beurt aan Fortunata om ze te bekijken, en zei: "Dank zij mijn man heeft niemand mooiere." "nou ja," zei Habinnas, "je hebt me het vel over het been gehaald om die glazen bonen voor je te kunnen kopen. Werkelijk als ik een dochter had, zou ik haar de oren afsnijden. Wanneer wij geen vrouwen hadden, zou alles even goedkoop zijn als modder, maar nu moet een mens meer uitgeven dan hij er voor terug krijgt."

Ondertussen lachten de vrouwen, die aangeschoten waren, tegen elkaar, kusten elkaar in hun dronkenschap, terwijl de een op haar ijver als huisvrouw blufte, en de andere over de nukken en de onverschilligheid van haar man klaagde. En terwijl ze elkaar zo omstrengelden, stond Habinnas ongemerkt op, pakte de voeten van Fortunata beet en wierp haar achterover op de sofa. "O, o," riep zij, toen haar onderkleed boven haar knieën wegschoof. Daarop wierp zij zich aan Scintilla's borst, en verborg haar blozende gezicht in haar zakdoek.

68. Enige ogenblikken daarna, toen Trimalchio het dessert had laten brengen, namen de **slaven** (SERVI) alle tafels weg en vervingen ze door anderen; vervolgens strooiden zij zaagsel, dat met saffraan en vermiljoen gekleurd was, op de vloer en, wat ik nog nooit tevoren gezien had, tot poeder gewreven Moskovisch glas. Tegelijkertijd zei Trimalchio: *"Ik had met dit gerecht tevreden kunnen zijn, want jullie hebt het dessert al. Maar als er nog iets lekkers is, breng het dan maar."*

Ondertussen bootste een Alexandrijnse **knaap** (PUER), die een warme drank inschonk, een nachtegaal na, waarbij Trimalchio voortdurend riep: *"Nu iets anders, nu iets anders."* Toen kwam een ander amusement. De **slaaf** (SERVUS), die aan Habinnas' voeten zat, brulde plotseling, ik denk op bevel van zijn heer, met zingende stem: *"Reeds voer Aeneas midden op zee met zijn schepen."* Nooit werden mijn oren door een scheller geluid getroffen; want behalve dat hij nu eens luider, dan weer zachter met een barbaarse uitspraak voordroeg, voegde hij er Atellaanse verzen bij, zodat zelfs Vergilius mij toen voor het eerst van mijn leven tegenstond. Maar, toen de slaaf ophield, klapte Habinnas in de handen, en zei: *"Hij is nooit op school geweest, maar ik heb hem onderwijs gegeven, door hem met straatventers te laten omgaan. Daarom heeft hij zijns gelijke niet in het imiteren van muilezeldrijvers en marktschreeuwers. Hij heeft deksels veel talenten: hij is schoenmaker, kok, bakker, kortom een slaaf (MANCIPIUM), die van alle markten thuis is. Maar hij heeft twee fouten; had hij die niet, dan was hij volmaakt: hij is besneden en hij snurkt, want dat hij scheel kijkt, vind ik zo erg niet; Venus kijkt net zo. Daarom kan hij niets geheim houden; want zijn oog staat bijna nooit stil. Driehonderd denarii heb ik voor hem betaald."*

69. Hierop viel Scintilla de spreker in de rede met de woorden: *"Je hebt nog lang niet al de kunsten van die deugniet van een slaaf (SERVUS) verteld, het is je koppelaar, maar ik zal zorgen, dat hij gebrandmerkt wordt."* Hierom lachte Trimalchio: *"Ik zie, dat Habinnas een echte Cappadociër is; hij laat zich niets ontgaan, en hij heeft groot gelijk, vind ik. Na zijn dood kan niemand hem dat bezorgen. Maar jij moet niet jaloers zijn. Scintilla. Geloof me, ik ken de vrouwen ook. Zo waar ik gezond mag blijven, ik had ook de gewoonte om de vrouw van mijn meester wat op te vrijen, zodat de baas er zelfs iets van merkte. Daarom stuurde hij me maar gauw naar het land als vilicus (IN VILICATIONEM RELEGARE). En nou tong, houd je mond, dan krijg je brood."* De **schavuit** (NEQUISSIMUS SERVUS) haalde nu, alsof hij geprezen was, een lamp van aardewerk uit zijn kleed te voorschijn en bootste meer dan een half uur lang trompetten na, waarbij Habinnas hem met gezang begeleidde, terwijl hij de benedenlip met zijn hand omlaag trok. Tenslotte ging hij naar het midden van de zaal en imiteerde nu eens met gespleten rietjes de koorfluitisten, dan weer vertoonde hij in een koetsiersmantel, met de zweep in de hand, taferelen uit het leven der muilezeldrijvers, tot Habinnas hem tot zich riep, hem kuste en te drinken gaf met de woorden: *"Bravo, Massa, ik geef je een paar laarzen cadeau."*

Er zou aan deze verveling geen einde zijn gekomen, als men niet het laatste gerecht had binnengebracht. Het waren lijsters, van fijn tarwemeel gemaakt, met rozijnen en noten gevuld. Daarop kwamen kweeperen met doornen doorgeprikt om op egels te gelijken. Deze gerechten hadden er desnoods nog mee door gekund, als niet een veel wonderlijker schotel gemaakt had, dat wij liever van honger hadden willen sterven, dan daarvan te proeven. Toen namelijk, zoals wij geloofden, een gemeste gans was opgedragen, waaromheen vissen en allerlei soorten vogels lagen, zei Trimalchio: *"Vrienden, alles, wat ge nu op tafel ziet staan, is uit dezelfde grondstof gemaakt."* Mijn gezond verstand vertelde mij onmiddellijk, wat het was, en terwijl ik mij tot Agamemnon

wendde, zei ik: *"Ik zou mij niet verwonderen, als dat alles van mest of modder gemaakt is. Ik heb met het Saturnaliafeest te Rome dergelijke pseudo-diners gezien."*

70. Ik was nog aan het spreken, toen Trimalchio zei: *"Zo waar als ik in kapitaal, maar niet in corpulentie hoop toe te nemen, heeft mijn kok al deze lekkernijen uit varkensvlees gemaakt. Er is geen onbetaalbaar kerel op de wereld. Je hoeft maar te kikken, en hij maakt een vis van een varkenspens, een duif van een stuk spek, een tortelduif van ham, en een kip van een heupbeen. Daarom heb ik hem in een geestig ogenblik een alleraardigste naam gegeven: hij heet n.l. 'Daedalus.' En omdat hij zo handig is, heb ik hem uit Rome messen van Norisch staal als een geschenk meegebracht."* Hij liet ze dadelijk halen en bekeek ze met bewondering. Ook stond hij ons toe, om eens aan onze wangen te proberen, hoe scherp ze waren.

Plotseling kwamen twee **slaven** (SERVI) binnen, die bij de fontein aan het krakelen waren geweest; ze hadden ieder nog een kruik aan hun hals hangen. Toen Trimalchio tussen de twistenden recht gesproken had, waren ze met zijn uitspraak ontevreden, en elk van beiden sloeg met zijn stok de kruik van de ander aan stukken. Door de brutaliteit van deze dronken kwajongens ontsteld, richtten wij onze blikken naar de vechtersbazen en bemerkten nu, dat uit de buik der kruiken oesters en kammosselen vielen, die een **knaap** (PUER) verzamelde en op een schaal presenteerde. De talentvolle kok wilde bij deze verrassingen niet achterblijven; daarom bood hij op een zilveren braadroostertje alikruiken aan en zong daarbij met een trillende en afschuwelijke stem.

Ik schaam mij haast te vertellen, wat er nu gebeurde: want volgens een in ons land ongebruikelijke gewoonte brachten jonge **slaven** (PUERI) met lange haren zalfolie in een zilveren wasbekken binnen, en wreven daarmee de voeten der aanliggenden, nadat zij eerst de benen en de enkels der gasten met kransjes hadden omwonden. Daarop goot men een scheutje van diezelfde olie in het wijnavat en in de lampen.

Reeds begon Fortuna lust te krijgen om te dansen, reeds deed Scintilla, niet meer in staat te praten, niets dan in haar handen klappen, toen Trimalchio tot een paar **slaven** zei: *"Ik sta je toe, Philargyrus, en ook jou, Cario, al ben je een supporter der 'Groenen', om aan tafel plaats te nemen; zeg aan je vriendin (CONTUBERNALIS) Menophila, dat ze ook mee mag eten."*

Om het in één woord te zeggen, wij werden bijna van onze sofa's verdreven: zo geheel werd de zaal door de **slaven** (FAMILIA) in beslag genomen. Ik herinner mij tenminste nog goed, dat de kok, die de gans uit varkensvlees had gemaakt, één plaats hoger dan ik aanlag; ik herkende hem aan de lucht van pekelen en saus, die hij uitwasemde. Niet tevreden dat hij aan tafel was, begon hij dadelijk de toneelspeler Ephesus na te bootsen, en wilde telkens opnieuw met zijn meester wedden, dat de 'Groenen' bij de aanstaande wedrennen de eerste prijs zouden winnen.

71. Verheugd over de weddenschap sprak Trimalchio: *"Vrienden, slaven (SERVI) zijn toch ook mensen; zij hebben dezelfde melk gedronken als wij, al heeft het ongeluk hen ook omlaag geduwd. Maar zij zullen nog tijdens mijn leven water drinken als vrije mannen. Kort en goed, ik laat ze in mijn testament allen vrij. Philargyrus vermaak ik bovendien een stuk land benevens zijn medeslavin (CONTUBERNALIS), aan Cario een huis, om te verhuren, de 5 procent en een bed met toebehoren. Fortunata maak ik tot mijn universele erfgename en ik*

vertrouw ze mijn vrienden toe. Dit alles maak ik hierom bekend, opdat mijn **slaven** (FAMILIA) mij nu reeds liefhebben, alsof ik dood was." Reeds begonnen allen hun meester voor zijn goedheid te bedanken, toen hij alle scherts vergat en bevel gaf, dat men hem zijn testament moest brengen, hetgeen hij van het begin tot het einde onder het gezucht van heel de **slavenstoet** (FAMILIA) voorlas.

Daarop keek hij naar Habinnas en sprak: "Zeg eens, waarde vriend, zul je mijn grafmonument bouwen, zoals ik het je verzocht heb? Ik wil in ieder geval, dat je aan de voeten van mijn beeld mijn schoothondje, kransen en zalfflesjes uitbeeldt, en verder alle gevechten van Petraiten, opdat, dank zij jou, de herinnering aan mij na mijn dood moge voortleven; bovendien moet het monument aan de voorkant 100 voet lang zijn en 200 diep. Ik wil ook allerlei soort vruchtbomen om mijn as hebben en wijnstokken, met kwistige hand geplant, want het is onzinnig, wanneer men bij zijn leven zijn huis mooi inricht, maar niet zorgt voor de woning, waarin men veel langer moet verblijf houden. En daarom wil ik er voor alles dit opschrift op geplaatst hebben:

'Dit monument kan niet het eigendom van mijn erfgenaam worden.'

Verder zal ik er in mijn testament voor zorgen, dat ik na mijn dood niet beledigd word. Ik zal n.l. een van mijn vrijgelatenen aanstellen om mijn graf te bewaken, dat het volk het niet komt bevuilen. Ook wil ik, dat je aan de voorkant van mijn monument schepen uithouwt, die met volle zeilen varen, en mijzelf in een rechterstoel in een gewaad met purperen strepen en met vijf gouden ringen, terwijl ik geld uit een zakje onder het volk werp; want je weet, dat ik openbare maaltijden gegeven heb en aan elke gast twee denarii. Je kunt, als je wilt, ook een eetzaal daarop afbeelden, waarin het hele volk zich aan de spijzen te goed doet. Aan mijn rechterzijde moet je het beeld van Fortunata plaatsen met een duif in de hand; zij moet ook een schoothondje vasthouden, dat aan haar gordel vastgebonden is; beeld er verder mijn **cicaro** op af, en grote kruiken, goed met gips gesloten, opdat de wijn er niet uit kan vloeien. Ook mag je er een gebroken urn op uithouwen en daarop een snikkende **knaap** (PUER); en in het midden een zonne-uurwerk, opdat ieder, die de tijd moet weten, vanzelf mijn naam leest, of hij wil of niet. Wat het grafschrift betreft, moet je eens zien, of je dit geschikt vindt:

'Hier rust C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus. In zijn afwezigheid werd hij tot sevir gekozen. Hoewel hij te Rome tot alle decuriae toegang had kunnen hebben, heeft hij dit niet gewild. Hij was vroom, dapper en trouw. Zijn begin was klein, zijn einde groot. Hij heeft 30 miljoen sestertiën nagelaten en toch nooit een wijsgeer gehoord. Het ga u goed. - U ook.'

72. Toen Trimalchio dit gezegd had, vergoot hij vele tranen; ook Fortunata weende, Habinnas weende, en eindelijk weenden alle **slaven** (FAMILIA), van wier jammerklachten de hele zaal weerklonk, alsof zij bij een begrafenis waren genodigd. Ook mijn tranen begonnen reeds te vloeien, maar opeens riep Trimalchio: "Daar wij zo goed weten, dat wij sterven moeten, waarom zullen wij dan niet van het leven genieten? Zowaar als ik hoop jullie allemaal gelukkig te zien, stel ik je voor een bad te gaan nemen; ik durf te wedden dat het jullie niet zal spijten. Het is zo warm als een oven." "Juist," zei Habinnas, "ik wil niets liever dan uit één dag twee maken"; daarop stond hij met blote voeten op en volgde Trimalchio, die van plezier in zijn handen klapte.

Ik keek Ascyrtos eens aan, en sprak: "Wat vind je ervan? Wat mij betreft, als ik het bad maar zie, krijg ik al een

ongeluk. Laten wij doen, alsof wij hun voorbeeld volgen, en terwijl de anderen naar het bad gaan, er in de drukte tussenuit knijpen " Daar wij het hierover eens waren, kwamen wij, terwijl Giton ons door de zuilengang leidde, bij de deur, waar de hond aan de ketting ons met zulk een vervaarlijk geblaf ontving, dat Ascyltos van schrik in het waterbassin viel. En ook ik, die al voor de geschilderde hond op de loop was gegaan, werd in mijn dronkenschap, doordat ik de zwemmer te hulp wilde komen, eveneens in het water getrokken. Maar wij werden gered door de **atriensis**, die door zijn tussenkomst de hond tot bedaren bracht en ons, bibberend van koude, op het droge trok. Giton was al lang op zeer vernuftige wijze goede vriendjes met de hond geworden; hij had n.l.alles, wat wij hem van de maaltijd gegeven hadden, aan het blaffende ondieer toegeworpen, en de hond, door de lekkere beetjes afgeleid, was weer kalm geworden. Maar toen wij nog huiverig aan de **atriensis** vroegen, om ons door de deur naar buiten te laten gaan, zei deze: *"Je vergist je, als je gelooft, dat je het huis daar verlaten kunt, waar je er ingekomen bent. Nog nooit is een gast door de deur, waardoor hij binnentrad, uitgelaten; door de ene deur komt men binnen, door de andere gaat men er uit."*

73. Wat moesten wij ongelukkige stakkers doen, die in een nieuw soort doolhof ingesloten waren, en voor wie het bad al een uitkomst begon te worden? Wij verzochten dus zelf aan de portier, om ons naar het bad te brengen, en nadat wij onze kleren uitgetrokken hadden, die Giton bij de ingang begon te drogen, traden wij de badkamer binnen; deze was nauw en deed aan een kuip van een koudwaterbad denken. Trimalchio stond hierin rechtop. Maar ook hier waren wij gedwongen zijn onuitstaanbare kletspraat aan te horen; want hij zei, dat niets prettiger was dan zich, zonder een groot aantal mensen om zich heen, te baden, en dat hier vroeger een bakkerij was geweest. Toen hij vervolgens vermoeid was gaan zitten, opende hij, door het weergalmen van de badkamer tot zingen genodigd, zijn dronkemansmond tot aan het plafond en begon de liedjes van Menecrates te mishandelen, zoals de mensen vertelden, die zijn gezang konden verstaan. De overige gasten liepen hand aan hand rond het bassin en brulden van het lachen; de andere trachtten met op de rug gevouwen handen, door middel van hun tanden ringen van de grond te rapen of spanden zich in, om op hun knieën liggend, het hoofd zover achterover te buigen, dat zij het uiterste puntje van hun tenen konden aanraken. Wij daalden intussen, terwijl de anderen zich op deze wijze amuseerden, in de badkamer af, die men voor Trimalchio met stoom gevuld had.

Toen onze dronkenschap voorbij was, werden wij in een andere eetzaal gebracht, waar Fortunata haar kunstvoorwerpen zo had geplaatst, dat ik lampen en bronzen figuurtjes van vissers en tafels opmerkte, die geheel van zilver waren gemaakt, vergulde bekers van aardewerk, en wijn, die voor onze ogen door een zak vloeiende. Toen sprak Trimalchio: *"Vrienden, vandaag heeft een van mijn **slaven** (SERVUS) voor het eerst zijn baard laten scheren; het is, ik zeg het zonder te bluffen, een degelijke jongen, die ieder kruimeltje bewaart. Laat ons daarom drinken, en aan tafel blijven, tot het licht wordt."*

74. Toen hij dat zei, kraaide een haan. Door dit geluid verschrikt, liet Trimalchio wijn onder de tafel gieten en ook de lamp met ongemengde wijn besprenkelen. Hij nam ook zijn ring van de linkerhand en deed hem aan zijn rechter en zei: *"Deze trompetter heeft niet zonder reden het signaal gegeven. Er moet ergens een brand zijn of een sterfgeval in de buurt. De hemel beware ons ervoor. Maar wie die ongeluksprofeet hier brengt, krijgt een drinkgeld."* Nauwelijks had hij dit gezegd, of de haan uit de omgeving werd binnengebracht. Trimalchio liet hem slachten, om hem in een ketel te laten koken. De knappe kok, die kort te voren uit varkensvlees vogels en vissen

had gemaakt, sneed hem in stukken en wierp hem in de ketel; en terwijl Daedalus de kokende bouillon in een pan schepte, wreef Fortunata in een bukshouten molen peper fijn.

Nadat deze lekkernij genuttigd was, wendde Trimalchio zich tot het **dienstponeel** (FAMILIA) en zei: "*Hoe staat het met jullie? Hebt jullie nog niet gegeten? Gaat weg, dan kunnen anderen aan de beurt komen.*" Een nieuwe afdeling volgde hen dus op, terwijl de vertrekkende slaven riepen: "*Vaarwel, Gaius,*" en de binnentredende: "*Gegroet Gaius.*"

Hierop werd onze vrolijkheid voor de eerste maal verstoord; toen n.l. te midden der nieuwe **slaven** (MINISTRI) een lang niet onaardig **slaafje** (PUER) binnenkwam, vloog Trimalchio op hem af en kuste hem lange tijd. Hierop begon Fortunata, om het spreekwoord 'leer om leer' te bewijzen, Trimalchio te beschimpen, noemde hem een vuilik en een ploert, omdat hij zijn lusten niet kon bedwingen, en voegde daar tenslotte: "*Hond,*" aan toe. Trimalchio, op zijn beurt, door haar scheldwoorden beledigd, wierp haar een beker in het gezicht. Zij schreeuwde, alsof zij een oog verloren had, en hield haar bevende handen voor haar gelaat. Ook Scintilla was ontsteld en bedekte haar zenuwachtige vriendin met een deel van haar bovenkleed. Ook hield het gediensige **slaafje** (PUER) een koele kruik tegen haar wang, waarop zij wenend en steunend haar gezicht legde. Maar Trimalchio zei: "*Wat is dat? Die straatzangeres heeft zeker geen geheugen. Ik heb haar van de stelling op de slavenmarkt afgehaald, en haar tot een dame gemaakt. Maar zij blaast zich op, als de kikvors in de fabel, en vreest geen ogenblik, haar geluk weer te verliezen. Het is een stuk hout, geen vrouw. Maar wie in een bordeel geboren is, droomt niet van een paleis. Zowaar als mijn beschermgeest mij genadig moge zijn, ik zal wel zorgen, dat dat prekerige manwijf een toontje lager zingt. En als ik dan bedenk, dat ik, domme kerel, een erfdochter met 10.000.000 sestertiën had kunnen trouwen! Je weet, dat ik niet lieg. Agatho, die dame naast ons parfumerieën levert, nam mij eens ter zijde en sprak: 'Ik geef je de raad, je geslacht niet te laten uitsterven.' Maar ik goeie lobbies die ik ben, wilde niet wispelturig schijnen en dreef me zelf de bijl in mijn been. Maar enfin, ik zal zorgen, dat je mij nog eens met je eigen vingers uit het graf wilt graven, om mij vergiffenis te vragen. En om je van nu af aan te laten voelen, wat je jezelf aangedaan hebt, zeg ik dit: Habinnas, ik wil niet, dat je haar beeld op mijn grafmonument plaatst, opdat ik niet na mijn dood nog haar gekrakeel heb te verdragen. En verder om haar te laten zien, dat ik het haar betaald kan zetten, wil ik niet, dat ze mij een kus geeft, als ik dood ben.*"

75. Na dit onweer begon Habinnas hem te smeken, om niet langer boos te zijn. "*Niemand van ons,*" zei hij, "*is zonder fouten. Wij zijn nu eenmaal mensen, geen goden.*" Scintilla zei met tranen in de ogen hetzelfde, terwijl zij Trimalchio bij zijn voornaam Gaius noemde en hem bij zijn beschermgeest bezwoer, om toegevend te zijn. Nu kon Trimalchio zijn tranen niet langer bedwingen, en zei: "*Habinnas, zowaar als je hoopt van je kapitaal te genieten, verzoek ik je, als ik onrecht gedaan heb, mij in het gezicht te spuwen. Ik heb het **knaapje** (PUER) niet om zijn schoonheid gekust, maar omdat hij zo braaf is: hij kent al de tafel van 10, hij leest gemakkelijk een boek, hij heeft van zijn zakgeld een Thracische wapenuitrusting gekocht, hij heeft zich een armstoel aangeschaft en twee bekers. Is dat nu niet een jongen om mee te dwepen? Maar Fortunata verbiedt me dat. Denk je er zo over, opgeblazen schepsel? Nou, ik geef je de raad, eens goed over je geluk na te denken, en niet te maken, dat ik mijn tanden moet laten zien, dotje; anders zul je eens ondervinden, hoe driftig ik kan worden. Je kent me; wat ik eenmaal besloten heb, zit als met een ijzeren bout vastgenageld. Maar laat ons om het heden denken. Ik verzoek*

u, goede vrienden, maakt plezier; eens ben ik ook geweest, wat jullie bent, maar door mijn flinkheid heb ik het zover gebracht. Het verstand alleen maakt ons tot mensen, al het andere is gekheid. 'Koop verstandig, verkoop verstandig', dat is mijn devies; anderen hebben natuurlijk een andere opvatting. Ik barst haast van succes. Maar ben jij nu nog aan het huilen, schreeuwlelijkerd? Ik zal wel maken, dat je binnen een minuut niet weet, waar je blijft. Maar, wat ik zeggen wilde, ik dank mijn vermogen aan mijn degelijkheid. Toen ik uit Klein-Azië kwam, was ik niet groter dan die kandelaar daar. Kort gezegd, ik was gewoon, mij iedere dag aan hem te meten, en, om spoedig een baard te krijgen, smeerde ik mijn lippen met lampenolie in. Veertien jaar lang was ik de lieveling (AD DELICIAS ESSE) van mijn heer. Het is toch geen schande te doen wat de meester beveelt. Ondertussen maakte ik het ook mijn meesteres naar de zin. Jullie begrijpt, wat ik bedoel, maar ik zwijg er over, want ik houd niet van opsnijden.

76. Daarop werd ik, door de wil der goden, zelf de baas in huis; ik had mijn meester, om zo te zeggen, in mijn zak. In één woord gezegd, hij benoemde mij samen met de keizer tot erfgenaam; ik kreeg een kapitaaltje, voldoende voor een senator. Maar geen mens heeft ooit genoeg, en ik had zin om handel te drijven. Om kort te gaan, ik rustte vijf schepen uit, namen lading wijn in (die was toen goud waard) en zond de schepen naar Rome. Men zou gedacht hebben, dat ik het zelf zo gelast had, want alle vijf schepen leden schipbreuk; het is geen praatje, maar de volle waarheid. Op één dag verslond Neptunus 30 miljoen. Geloven jullie, dat ik de moed verloor? Neen, bij Hercules, ik merkte het verlies net zo min, alsof er niets gebeurd was. Ik liet grotere, betere, en fortuinlijker schepen bouwen, zodat iedereen mij een ondernemend man noemde. Gij weet, hoe groter de schepen zijn, hoe sterker. Ik laadde er wijn, spek, bonen, parfumerieën en slaven (MANCIPIA) in. Bij deze gelegenheid deed Fortunata iets edelmoedigs; zij verkocht al haar gouden sieraden en al haar kleren en stelde mij 100 goudstukken ter hand. Dit was, als het ware het zuurdeeg voor mijn peculium. Wat de goden willen, gebeurt spoedig. Met één reis won ik tien miljoen. Onmiddellijk daarna kocht ik alle landerijen op, die het eigendom van mijn patronus geweest waren. Ik liet een huis bouwen, en kocht lastdieren, om ze weer met winst te verkopen: alles wat ik maar ter hand nam, ging in de hoogte alsof er gist in zat. Toen ik meer bezat dan mijn hele vaderstad, dacht ik: 'nou moet het uit zijn.' Ik trok mij uit de handel terug en leende geld aan vrijgelatenen. En ziet, toen ik mijn zaken reeds aan de kant wilde doen, haalde een sterrenwichelaar, die juist in ons stadje was gekomen, een Griek (Serapa was zijn naam) knap genoeg om in de raad der Goden te zitten, mij over, om in de handel te blijven. Die man vertelde mij allerlei dingen, die ik mij zelf niet meer herinnerde; hij zette mij alles van a tot z uiteen; hij keek, om zo te zeggen, door mij heen; het ontbrak er nog maar aan, dat hij mij opnoemde, wat ik de vorige dag gegeten had. Je zou gezegd hebben, dat hij zijn hele leven met mij samengewoond had.

77. Was jij er niet bij, Habinnas, toen hij mij vertelde: 'je hebt je vrouw uit de goot opgehaald, je bent niet gelukkig in de keuze van je vrienden. Niemand bewijst je een wederdienst. Je bezit uitgestrekte landerijen. Je koestert een slang aan je boezem.' En, wat ik jullie eigenlijk niet moest meedelen, hij voorspelde mij ook, dat ik nog 30 jaar, 4 maanden en 2 dagen te leven had. Bovendien zou ik spoedig een erfenis krijgen. Dat zegt mijn horoscoop. Als het mij nog lukt mijn bezittingen met Apulië te verbinden, dan heb ik het in mijn leven ver genoeg gebracht. Ondertussen heb ik onder de bescherming van Mercurius dit huis laten bouwen. Zoals ge weet, het was eerst een krot, nu is het een tempel. Het heeft 4 grote eetzalen, 20 slaapkamers, 2 marmeren galerijen, boven een eetzaal, een slaapkamer voor mezelf, het boudoir van die slang daar, een goede kamer voor de portier en

logeerkamers voor de gasten. Toen mijn vriend Scaurus hier kwam, wilde hij nergens liever logeren, en hij heeft zelf een villa aan de zeestrand, een erfstuk van zijn vader. En dan is er nog veel meer, dat ik u zal laten zien. Geloof mij: heb je maar een stuiver, dan geld je ook niet meer dan een stuiver; heb je geld, dan heb je naam. Vroeger was uw vriend een armzalige kikvors, nu is hij een grote meneer. Stichus, breng mij mijn doodskleren eens, waarin ik begraven wil worden. Haal ook de zalf en een proefje uit die kruik met wijn, waarmee mijn beenderen moeten gewassen worden."

78. Stichus treuzelde niet lang en bracht onmiddellijk een wit kleed, en een toga et purperen zoom in de eetzaal. Wij moesten daarop alles betasten, of het van goede wol was. Toen zei Trimalchio: "*Stichus, pas op, dat daar geen muizen en motten aan komen; anders laat ik je levend verbranden. Ik wil prachtig begraven worden, en het hele volk moet mij zegenen.*" Toen opende hij een fles nardusolie, bestreek ons allen daarmee en zei: "*Ik hoop, dat die olie na mijn dood even goed zal doen als bij mijn leven.*" Vervolgens liet hij wijn in het mengsel gieten en sprak: "*Stelt je nu eens voor, dat ge bij mijn lijkplechtigheid zijt uitgenodigd.*" De geschiedenis werd intussen in de hoogste graad onuitstaanbaar, toen Trimalchio, die stomdronken was, bevel gaf - een nieuwe marteling voor onze oren - dat de horenblazers in de eetzaal moesten komen. Hij strekte zich boven op een stapel kussens in zijn volle lengte tot over de rand van zijn sofa en zei: "*Neemt nu eens aan, dat ik gestorven ben, en zegt nu wat roerends.*" De horenblazers speelden nu treurmarsen. Vooral één van hen, de **slaaf** (SERVUS) van die begrafenis-ondernemer, die in dit gezelschap tot de deftigste mensen behoorde, blies zulk een fortissimo, dat hij de hele buurt wekte. Daarom geloofden de brandweermannen, die in de omtrek de wacht hielden, dat Trimalchio's huis in brand stond, braken snel de deuren open en begonnen met emmers water en bijlen een ontzettend lawaai te maken, zoals dat bij hun werk hoort. Wij maakten van deze gunstige gelegenheid gebruik, lieten Agamemnon in de steek en gingen aan de haal, alsof het huis werkelijk in brand stond.

Vert. Prof. Dr. P.J. ENK, G.A. Van Oorschot , Uitgever, Amsterdam 1947 (lichtjes aangepast).